

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2626 (महाभारते,
Title भगवद्गीता १८ टीका लाटिका
१६७१ ध्यायः
Author श्री शिवचौरसिंह कारिका
Extent ११५ Age ५
Subject वेदान्त शास्त्र

25.27

DS

comp. lib.

सप्तदशोऽध्यायः

शंकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशुचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
कृतमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाअनुवाद ॥

~~अर्जनउवाच~~ येषां शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्जयजन्ने अद्वा
याविताः तेषां निष्ठातृकाकृषासत्त्वहो रजस्तमः १॥

शास्त्ररभाष्यटीका १

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणान्न इति भागवदाकाशे लब्धप्रश्रवीजोऽर्जनउवाच
ये शास्त्रेति येकेचित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं अतिस्मृ
तिशास्त्रचोदनामुत्तमस्तज्ज परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति अद्वायावि
ताः अद्वायालिकवुध्यानिता संयुक्ताः सत्तः अतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वाक
न्वितं शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्ज अद्वायावहारदर्शनादेव अद्धानतया देवादी
न् पूजयन्ति तेऽहं शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्ज यजन्ते अद्वायाविता इत्येवं गदस
न्ने येषुनः कश्चित् शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्ज यजन्ते अद्वायावि
धि देवादीन् पूजयन्ति तेऽहं शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्ज यजन्ते इति न परिगृह्य
यन्ने कस्मान्न अद्वायावित्तत्त्वविशेषणान्न देवादिपूजाविधिपरं कश्चित्
शास्त्रं पश्यन्नप्येव तदुत्तमस्तज्ज अद्धानतया तद्विहितयो देवादिपूजायां अ
द्वायाविताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं परिकल्पयितुं यस्मान्नस्मान्न पूर्वोक्ताप्येव
ये शास्त्रविधिमुत्तमस्तज्ज यजन्ते अद्वायाविताः इत्यत्र गदसन्ने तेषामेवम्भू
तानां निष्ठा तद्भवस्थानं काकृषा सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वनिष्ठावस्था
नमाहोस्वित् रजोऽथ वा तम इति १ ॥

आनन्दगिरिहस्तटीका

आलिकानां नालिकानान् शास्त्रैकवत्तथा गतिरुक्ता संयुक्त्यालिकाना
मेव शास्त्रानभिज्ञानांगतिं जिज्ञासया पृच्छन्तीत्याह तस्मादिति यजन्ते इ
ति यागग्रहणं दानादेरुपलक्षणं यदि वेदोक्तं विधिमुत्तमस्तज्ज मुत्तमस्तज्ज
न्नि कथं तर्हि अद्धानायागादि कुर्वन्ति नहि मानं विना अद्वाया यागा
दि कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह अतीति ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यन्नोपि के
चित्तमुपेक्ष्य स्वानुपेक्षया यागादि कुर्वन्तो दृश्यन्ते तेषामिह ये शास्त्रविधि
मुत्तमस्तज्जेति ग्रहोभविष्यति नेत्याह ये पुनरिति तेषामत्र परिग्रहे प्रश्नपूर्
वकं हेतुमाह कस्मादिति शास्त्रज्ञानान्न उपेक्षावतो ग्रहेषु विशेषण
मविरुद्धमित्याशङ्क्यायावा तांमेवमित्याह देवादीति अद्धानतया त

श्री.
गी. टी.
सो.

इतस्मिन्नेति सम्बन्धः शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्वेच्छया
देवपूजादौ प्रवृत्तानामासरेष्वे वाच्यभावाद्यस्मादनन्तराध्याये सिद्धस्तस्मा
दास्तिकाधिकारेनेषां प्रसङ्गेनास्तीत्यपसंहरति यस्मादिति पूर्वोक्ता
शास्त्रानभिज्ञा हृदयवहारावसारिणश्चिन्तयन्तैः अद्वया क्रियमा
णं कर्म कुत पर्यवस्यतीति हृच्छति तेषामिति कानिष्ठेयेतद्विहणो
ति सत्त्वमिति १

स्वामिभक्तटीका

उक्ताधिकारेहेतुनाश्रद्धासुखावसात्विकी^३ तिसप्तदशोगौणाश्रद्धाभेदसि
धोच्यते पूर्वाध्यायोनेयः शास्त्रविधिसुत्तर्यवर्तनेकामकारतः नससिद्धि
मवाप्नोतीत्यनेनशास्त्रोक्तविधिसुत्तर्यकामकारेणावर्तमानस्यज्ञाने
धिकारेनास्तीत्युक्तं तत्रशास्त्रविधिसुत्तर्यकामकारेणविनाश्रद्धायाव
र्तमानायाकिमधिकारोस्तिनास्तिवेतिबुभुक्षयार्जुनउवाचयइति अत्रशा
स्त्रविधिसुत्तर्ययजंतत्पुनश्चास्यार्थबुद्ध्यात्मुल्लेखवर्तमानात्तरसं
तेनेषांअद्वयायजनानुपपत्तेरास्तिकाबुद्धिर्हिअद्वानवासौशास्त्रज्ञान
वर्तनाशास्त्रविरुद्धेयसंभवति नोनवाधिकृत्यत्रिविधाभवतिअद्वया
जनेसात्विकादेवानित्याफत्रानुपपत्तेर्यायतोनाश्रद्धासौ^४ लंघिनोत्तर
संते अपित्तल्लेशबुद्ध्या^५ स्पाहाशास्त्रार्थज्ञानेप्रयत्नमकृत्वाकेवलमा
चारपरंपरावशेनअद्वयाकचिदेवताराधनादौप्रवर्तमानात्तरसंते अ
नोयमर्थः येषास्त्रविधिसुत्तर्यःखबुद्ध्यात्स्पाहानाहृत्यकेवल
माचारप्रामाण्येनअद्वयान्विताःसंतो^६ यजंते तेषांनकानिष्ठाका
स्थितिःकश्चाअयःतामेवविशेषेणाहृच्छति किंसत्त्वंआहोकिंवारजः
अथवातमइतिनेषांनाहृशीदेवपूजाप्रवृत्तिः किंसत्त्वंअिनारजःसंश्रि^७
तावातमःसंश्रितावेत्यर्थः अद्वयाःसात्विकत्वात्तल्लेशबुद्ध्यात्स्मेनवा
शास्त्रानादरस्यचराजसतामसत्वात्तत्रेथासंदेहः यदिसत्त्वभावाश्रिताः
तर्हिनेषामपिसात्विकत्वात्तयथोक्तात्मज्ञानेधिकारःस्पादनयानेतिप्र
शार्थः १

विशाखभाष्यमटीका

शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हंसीतिभगवद्वचने अत्वाजुनउवाच
शास्त्रविधानमनवेत्येदेवताः पूजयंतितेषांनिष्ठास्थितिःसत्त्वमथ

ने

वा आल

सं

वारजग्राहोतमश्चर्तव्यप्रश्नः १

~~प्रमाणजभाषमटीका~~ ५

विधिसुत्तज्यश्च या नित्यायेयजंतेतेषां निष्ठाका किं सत्वमाहो
सितरजः श्रयतमः निष्ठास्थितिः स्वीयतेस्मिन्निति सत्वादिरेव
निष्ठे सुच्यते तेषां किं सत्वे स्थितिः किं वारजसि किं वानमसीत्यर्थः
एवंष्टः ~~श्रीभागवतः अथासविहितप्रश्नायास्तत्प्रवृत्तयश्च य
गादेर्निष्ठासत्त्वरुदिनिधायशास्त्रार्थस्य च यागादेर्प्राप्तत्वेति च
निष्ठादयितं शास्त्रीयमाह त्रैविध्यं तावदाह १~~

~~अग्निनवगुप्तमटीका~~ ६

शास्त्रविधिमनालेखयेद्यवहारमाचरेत्तितेषां कागतिरिति प्रश्नः

~~परमार्थप्रपाटीका~~ ७

पूर्वाध्यायान्तेयः शास्त्रविधिसुत्तयेत्यादिना शास्त्रविधिसुत्तं च
प्रहृतस्य सिद्धिर्नास्तीति अतः तदेव पञ्चत्रयं न ग्राह्यं येषां शास्त्रवि
धिमिति ~~येषां शास्त्रविधिर्विधिनिष्ठे धात्मकमुच्यते~~

~~वनमालीटीका~~ ८

उः खड्ग्याशालस्याहो आनादपकेवलं लोकीका
परंपरायां अज्ञाविधाययजंतेतेषां कानिष्ठाव
अयः सत्वमाहो सिद्धजस्तमे
यजंते सानिकादेवानित्य
सित्तलोपधानेनैव वेति
र्थः १॥

सत्वादिगणभेदादिग्रहादीनां तदात्मनो त्रैविध्यं मायवो घृते कृयया
भक्तवत्सलः विविधाः कर्मानुष्ठाना रो भवन्ति के विच्छस विधिज्ञात्वा
यश्च यान्तु तत्सकामकारमात्रेण यत्किं विदनु तिष्ठंति ते सर्व
पुरुषार्थयोग्यत्वादसराः केचित् शास्त्रविधिज्ञात्वा अरुधानतया त
दनसारेणैव निषिद्धं वर्जयंतो विहितमनु तिष्ठंति ते सर्व पुरुषार्थयो
ग्यत्वा देवा इति पूर्वध्यायान्ते सिद्धं येन शास्त्रीयं विधिमालस्यादिव
शादुपेक्षाश्च यत्तद्व्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्जयंतो विहितमनु
तिष्ठंति ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणानां सरसाय म्पेण अज्ञापूर्वका
नुष्ठानलक्षणानां च देवसाधर्म्यानिताः किमसुरेष्वंतर्भवन्ति किं वा दे
वेषु भयधर्मदर्शनादेव कोटि निष्ठायाकादर्शनाच्च संदिहानो
र्जनः पृच्छति यश्चित्ये पूर्वध्याये निर्णीताः ते देववद्व्यासानुसारि

श्री.
गी. टी.
सं.

एतः शास्त्रविधिः कति सति विधानमनुसृत्या लस्यादिवशादनाहृत्य नास
रवदप्रहृथानाः किंतु हृदयवहासनसारेण अडयात्वितायजेनेदेव
पूजादिकं कुर्वतेतेषां तशास्त्रविप्रपेक्षा अहाम्नां पूर्वनिश्चितं देवास
रविलक्षणानां निष्ठाकाकीदृशीतेषां शास्त्रविधनयेता अहाम्नां
काचसायजनादिक्रियायवस्थितिः हेतुसमभक्ताय कर्षणा किंसत्वे
सात्विकीतया सति सात्विकत्वात्ते देवाः अहो शतिप्रदांतरे किं रजस्तमः
राजसीतामसीवेति तया सति राजसतामसत्वादसरास्ते सत्वमित्ये
काकोटिः रजस्तम इत्यपसकोटिरिति विभागतापनाया होशब्दः १

इत्यमवैजयन्तीटीका २

सात्विकादिप्रभेदत्वं वस्तुनां तानमिदं पेक्षसप्रस्तावसारेण कृतः अ
सदशोऽवदत्तः पवेतावत्सोऽशेषे वेदविहितविधिना वेदोक्तं कर्म कु
र्वन्ति ते देवामहिषयकं तानं प्राप्य मोक्षं प्राप्नुवंति चेत्तु वेदविधिना तद
क्तं कर्म न कुर्वन्ति तया सरामदत्तानमप्राप्य नरकं यांतीत्युक्तमिदानीं शा
स्त्रविहितं कर्म कुर्वन्तं लक्षणं तेषां सत्वादियुगाभेदाद्वैविध्यमशास्त्रवि
हितं कर्म कृतामासरत्वेन निष्कलत्वं चोच्यते तत्र शास्त्रीयाणां कर्म
णि अहो वतां कस्मिन्गोस्थिति रस्ति सत्वे वारजसिवातमसि वेति
जितासयान् नरवाचये शास्त्रविहितमिति ये पुरुषाः शास्त्रविधिं पा
दतोऽर्थतश्चातिगंभीराशयत्वेन निरतिशयदृष्टव्ये शस्ये वेदस्य विधिं म
स्येदं कर्तव्यमिति प्रेरणारूपमुत्तर्यत तात्वापि प्रमादालस्यादिना य
रित्यत्र अडयात्वितायतपुद्गादौ कर्म देवासुरपुरुषाभ्यां विलक्षणा
नां जनानां निष्ठास्थितिः का भवति सत्वे किंसत्वे गुणसंश्रयास्थितिः
अहो सित् रजो गुणसंश्रया किं वातमोगुणसंश्रया यदिनेषां सात्विकी अ
हो हि देवसंस्पृहत्वेन भगवज्ज्ञानाधिकारित्वा मोक्षार्हत्वं यदित्तराज त
सीतामसी वस्तुस्तस्यां सरसं स्पृहत्वेन तज्ज्ञानाधिकारित्वात्संसारार्ह
त्वमिदुर्जनप्रश्नाशयः मध्ये निवेदिनेनाहो शब्देन देवासुरकोटिद्व
यावदोयने चोतितम् कृत्सेतिसंवेद्यनेन सदानंदरूपत्वात्त्वमेवैत
त्सर्वं वेत्ति नायः कोपीदृशो ताताः तोमो वेदंति सूचितम् १

दि

मधुसूदनीटीका १

नमः परमात्मने त्रिविधाः कर्मानुष्ठानारोभवन्तिकेविद्यासुविधिं ता
त्वाप्यश्रद्धया तमुत्तरकामकारमात्रेण यत्किंचिदनुसारेणोवनिधि
द्वं वर्जयेत् तद्विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पू
र्वाध्यायान्ते सिद्धं येन शास्त्रीयविधिमात्रादिवशादप्यश्रद्धया त
नयेव हृदयवह्नारमात्रेण निविद्वं वर्जयेत् तद्विहितमनुतिष्ठन्ति शास्त्रीय
विध्युपेक्षा लक्षणानां सारसाधर्म्येण श्रद्धा पूर्वकमनुष्ठानलेखणेन च
देवसाधर्म्येणाविताः किमसरेष्वेतर्भवन्त किं वा देवेष्वित्यभयधर्मद
र्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च संदिहानः येषु पूर्वाध्यायेन नि
र्णीताः तदेव वच्छास्त्रानुसारिणः किं तशास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिवो
दनामुत्तरकालस्यादिवशादनादुत्पन्ना सुरवदश्रद्धानाः किं तु
हृदयवह्नारानुसारेण श्रद्धया विताः यजन्ते देवतेषां शास्त्रविद्यनपेक्षा
श्रद्धा पूर्विकावसायजनादिक्रिया व्यवस्थितिः हेतुलभता च क
र्षणा किं सत्त्वरजसनामसत्त्वादसुरास्ते सत्त्वमित्येकाकोटिः रज
स्तमश्च पराकोटिरिति विभागतापनाया होशहः १

संति

१ पूजादिकं कुर्वन्ति ते वां
स्वविध्युपेक्षा श्रद्धाभ्या
निश्चिन देवा सुरवित्
नानिष्ठाका कीदृशी

सदानंदीटीका ११

स्वयं ज्योतिर्ब्रह्मश्रुतिशिखरगीतं निरवधिं जगद्दामाहैवंप्रकृति
पुरुषोत्तमं तमजं महेशायाराधनं पुवतिभिः स्वायममृतं महः
प्रीकृत्स्नाख्यं सारविधिं महं नौमिसतं १ त्रिविधाः कर्मकर्तारो
भवन्ति पुरुषाभुवि केविद्यासुविधिं तात्वाश्रद्धाहीना विहाय तं
कामकारणाय किंचिदनुतिष्ठन्ति ते सुराः केविद्यासुविधिं तात्वा
श्रद्धानां न योजनमाः १ विधिद्वं वर्जयेत् तोयेति संति यथाविधि ते
पुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इत्यपि केचित् ४ आलस्यादिवशाद्येनूये
ह्यशास्त्रविधिं स्वयं श्रद्धानां न यावद्द्वयवहारैकदर्शनात् ५ नि
विद्वं वर्जयेत् तच्छकुर्वन्ति विहितं सदा शास्त्रीयोपेक्षाने किंप्रश्ना
सुरेषु वा ६ श्रद्धानां न या किं वा देवेष्विति वितर्कयन् अर्चनः
संदिहानः सच कृत्वा वशीकृतं प्रति ० श्रुतिस्मृतिविधिं तात्वाय श्रा

ति

श्री.
गी. टी.
से

लसादिनाजनाः देवपूजादिकं हृदयवहारावसारतः ८ अहधानतयानि
त्वं कुर्वन्त्यानेदसागरं देवासुरविभिन्नानां तेषां निष्ठास्तिकी हृशी ९
किं सात्विकी देवनिष्ठाराजसी वा शतामसी १०

नीलकंठीटीका ११

तस्मात्सां प्रमाणं तदिति प्रश्नबीजमुपलभ्यार्जुन उवाच यदिति ये
पुरुषाः शास्त्रविधिं शास्त्रपदेनात्र श्रुतिसदाचारकुलाचाराग्र्ये
सर्वेषां तेषां धर्मप्रमाणत्वात् तत्र यो धिगतो विधिर्विधेयं तद्वत्
असर्वात्मना परित्यज्य यजेते प्रजयेति तात कृपादीन् मयि जातान्
यं कृपो गंगाशतादप्यधिको वैवस्वानपानावगाहनपरिवर्थाप्र
दक्षिणप्रक्रमणरूपा देतसे वनादहमिहं फलं अवश्यं प्राप्सामीति १२
तत्र हृदतरया अहया त्विताः संतसेषां निष्ठाश्रयका की हृशी किं स
त्वं सात्विकी वापि ये रूपे अज्ञातिका दर्शनात् किं रजः राजसी वा ते
षां निष्ठाशास्त्रातिरुमेण कामकाररूपत्वात् अहो इति प्रश्ने किंतमः
नामसी वासानिष्ठारंगैरजतधीरिवाशास्त्रीयाया अल्पमहत्त्वबुद्धे
र्विपर्ययरूपया दर्शनात् यदपि तभाष्ये हृदयवहारादर्शना
देवअहधानतया देवादीत्यजेत इत्युक्तं तत्राप्यविगीतयवहृदय
वहारो ग्राहः अविगीते स्मिन्नामसत्त्वादिशंकाया अयोगात् १

मानंदीटीका १३

तस्मात्सां प्रमाणमिति पूर्वोक्त्या याज्ञोपदेशार्थसम्बद्धं
कया येन देवताभक्ताय जने अहया त्विता इत्यविधिपूर्वक
तोपदेशं लक्षणपरीक्षाविषयी कर्तुं मर्जुन उवाच शास्त्रविधि
मुक्त्युक्तावस्मार्येण प्रकारमुत्तरं अविधिपूर्वकमेव अह
याये यजेते तेषां सात्विकी वाराजसी वा नामसी वा निष्ठास्मादि
त्यर्थः ॥ १ ॥

रानकंटीटीका १४

तदनेनोक्तमिदमप्यौलोचितसकलशास्त्रयौवापर्येण शा
स्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य युद्धलक्षणासकर्मपरित्यागाय हिती

येयउपयसंतवयातश्चास्त्राभासत्वादशासुमेवातोयथाप्रतिपा
 दितशासुनिश्चयावहितत्वेनत्वयाभवितव्यमितिसिद्धांतमत्र
 संशयानोर्जनउवाच येकेचित्कर्मणिशास्त्रोक्तंविधिपरित्यज्य
 अह्यानिर्विकल्पफलसंभावनयाव्याख्यातलक्षणयान्विताः
 संतेवर्तन्तेक्रियासुव्यवहारेतितेषांकाणिष्टाकासिद्धिः किंस
 त्वकिंसात्तिकीसिद्धिस्तेषामित्यर्थः आहोसिद्धजोराजसी ।
 अथकिंतमस्मामसी ॥

लासिकी वसुधैकीटीका १५ ॥

पूर्वस्मिन्नप्यायेदैवः सर्गः सत्प्रकृतिर्गीतार्थावधारणेधि
 कारी आसुरः सर्गो रजस्तमः प्रकृतिरनधिकृत इत्येवं भ
 वतासंक्षिप्तोक्तमपि अयुनो देवासुरसर्गस्य विभागेनाधि
 कारानधिकारनिश्चयायपि प्रसिद्धिपुनर्जनउवाच येकेचिष्ठा
 स्त्रोक्तंविधिमिदं कर्तव्यता रूपमस्त्वज्यतक्ता अह्यास्तिक
 बुद्धान्विताः संतो यजन्ते देवताराधनात्मिकां यागक्रियाका
 मकारतो नृनिष्ठंति तेषांकाणिष्टाकास्थितिः कथाप्रयः ।
 तामेव विशेषेण पृच्छति किंस त्वं किं वारजः किं वानमः किं
 सत्वं संश्रिताः रजस्तमसीवा ॥

अथानुवाच ॥

पंचोलेटीका

ज्ञानाधिकारकारांतस्मात्प्राप्तविधानोक्तं कर्मज्ञानासात्तिकी
 अज्ञानात्तो देतरिति निर्णेतं विविधा अज्ञानमरणाप्यायेति ह
 प्यते अत्रोपशान्तिप्राप्तये कामकारेण प्रवर्तमानस्य ज्ञानेऽधिका
 रोनास्तियथाशास्त्रं प्रवर्तमानस्याधिकारोस्तीत्युक्तं तत्र पुनः ।
 अतिसमरांशासुविधिमस्त्वज्य कामो ऊरेविना अह्यावर्तमा

गी.
स.री.

नानाकिमधिकारोस्ति न वेति सेरिहानोऽर्जन एवमिति अत्र वशा
स्वविधिमन्त्रज्ययजेत इत्यनेन शास्त्रार्थबुद्धात्सहस्रं च वर्तमानाः
नष्टं येन वाक्यबुद्धिर्हि अज्ञानवशात्सहस्रं च वर्तमानस्य सा संभ
वतीत्याह येषां सेति तस्माच्छास्त्रप्रमाणेति भाववदाव्याल
व्यवीज अर्जन उवाच हे कस्तुतुनः श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्र
विधिमपश्यते हृदयवहारदर्शनात्पुनश्च यथा न तया आस्ति
व्युत्थासं प्रकृत्ये देवादीन् एजयेति तेषां एवं भूतानां कानि शा
किं स ते अवस्थाने उत्तरजः उत्तमः देवादीनां एजा किं सा त्वी
राजसीतामसीचेत्यर्थः १

राणवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः राणवीरस्य समितः प्रोक्ता सो विजयत्य
सो यदीक्षणादनुसोपि उः साधुमपि साधये १ एवमर्चनस्य
पुष्टविषये धर्मत्वाभासेन जाता या तावत्ततः सकाशात्निवृत्तावनं
तस्वयमेव चेदं धर्मः स्यात्तत्परमं ह्युच्यते धर्मसंस्थापनार्थं
मेव धृतावतारः किमिति नियमपिमत्सारण्याचरां स्वीकृत्य स
बांधवपरमप्रेमास्पदं च मामस्मिन्समरे नियोजयेदतः स्यादेव क
श्चिदेतरेति संजातविविक्तित्वावशेन कार्यण्यदोषा यदतस्व
भावइत्यादिना भगवंतमेव पारंगमायय कार्याकार्यव्यवस्थि
तो प्रमाणतया तद्वाक्यैवेष्मा सुयक्रम्य भगवता ध्याययंच
दृष्टाकेन वैश्वरूप्यदर्शनपुरस्सरं निःसंशयतामापाय यः प्रा
स्वविधिमित्यनेन शास्त्रोक्तं च नेपेदिका मुष्मिका पवर्गिक विवि
थफलदानि मुक्ता तस्माच्छास्त्रप्रमाणेति अनेन शास्त्रस्य का
र्यकार्यव्यवस्थापकतां प्रतिपाद्यत दनुसावेरो वस्वथमीव ह्य
नमपसंदंते तत्र वापरी लोचित सकल प्रासयोर्वापर्येण प्रा
सक देशमात्रमाश्रित्य पुष्टादिलक्षणं स्वकमेव वापरवर्णीचितं
ना फलावश्यं भावसंभावना हृदया सुदेकदेत कमाचरता

किंलक्षणसिद्धिरिति संप्रधानोर्जन उवाच येषां सविधिमि
 ति प्रासंगिकमसदासाक्षात्कृत्यथास्थितार्थतत्त्वस्य परमशु
 रोः परस्यास्य विमंवादि वचनं वेदद्वयं शुतिमूलत्वात्स्मृतेः
 तच्चात्रोचित्यादनुर्वेदलक्षणं ज्ञेयं तस्य प्रासंग्यविधित्वाति
 पादितमनुष्ठेययोर्वापर्यसुत्स्य उक्तं तज्ज्ञानात्प्रमादलस्या
 दिनावानादित्यश्रद्धयादावियाणं समरोधमस्तेन चाभिमत
 सिद्धिरित्येवं वचनमात्रे फलावश्यं भावनिश्चयलक्षणायां नि
 ताशुक्तायेके च न वीरावर्तते स्वयमभूतेषु हृदिके परथमभूते
 तपश्चरणादौ वा कर्मणि विषये प्रवृत्तिमंतो भवन्ति यजंते इति
 पादेन देवतांतराणि भजंते यद्वा यजंते अस्मदेवता मनसा सं
 सृज्य प्रादीयनुषि संथाय पुहयजं समाभं त इत्यर्थः देह
 स्मृतेषां कानिष्ठा किंलक्षणसिद्धिः किं सत्त्वं प्रादोरजः उत्तमः
 मः सत्त्वादिषु मध्ये किं शुणानुदयेत्यर्थः अत्रायं भावः फलसं
 भावना पूर्वस्वयमर्थप्रवर्तनात्सात्त्विका कमोहं च नेन राजस्या
 क्लेशाज्ञानेनानलस्यादिना च तामस्या सिद्ध्या वश्यं भाव्यमिति
 तत्र त्रयाणामेव निमित्तानां संभवात्संदेहस्यैव विधिमिति १॥

मधुभाष्य

शुणभेदात्पंचयत्यनेनाध्यायेन प्रासंग्यविधिसुत्स्यप्र
 ज्ञातैव वेद हस्मोथिगंतव्यः सरदस्यो हि जन्मनेति
 विधिसुत्स्योदितैः ये वै वेदं न पठंते न चायं वेदो सितो
 स्तान् विहि सानून बुद्धी निति च मायुच्छंदश्रुतिः अन्य
 यातामसा इत्येवोच्येत न तत्र विभज्य यदि सात्त्विका सादि
 नोत्सृष्टाः न हि वेदविरुद्धो धर्मः वेदोऽखिलो धर्ममूल
 स्मृतिशीले च तद्विदमिति हि श्रुतिः वेदप्राणिदितो धर्मो
 मयमस्मिद्विपर्यय इति भागवते अतो विभज्याद १॥ ॥

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भक्तानुवादटीका

तत्त्वज्ञान के अधिकारी होने में जो सात्विकी अज्ञा है सोई मुख्य कारण है यह पूर्व कहा है इसमें अब सब हैं अध्याय में भगवान् अज्ञा के तीनों भेद कहेंगे और जो सोरहें अध्याय में यः शास्त्रविमुक्तस्य विधिवर्तने कामचारतः इस तीसरे श्लोक से कहा कि वेद शास्त्र की विधि छोड़ि अपनी इच्छा के अनुसार कर्म करने वाले को तत्त्वज्ञान नहीं होता है तो विधि त्याग करि अज्ञा से कर्म में वर्तमान जनों को तत्त्वज्ञान का अधिकार है कि नहीं यही ज्ञान होने की इच्छा से अर्जुन कहते हैं कि जो मनुष्य वेदशास्त्र की विधि को डाव समझ कर अथवा आत्मस्य से त्याग करिके केवल लोकाचार के अनुसार अज्ञा युक्त हो य यज्ञ दान आदि कर्म करते हैं उनकी निष्ठा कहे स्थिति कैसी होती है इसीको पूछते हैं कि हे कृष्ण उनकी जो देव पूजा अथवा यज्ञ आदि है सो सात्विकी राजसी किम्बा तामसी है यह तीन प्रकार की शंका होती है जो ये पूर्वोक्त कर्मकारी लोग सत्तो गुणी होय तो सात्विक है तसे तत्त्वज्ञान में उनका अधिकार होसकै है और जो सत्तो गुण युक्त न हों य तो नहीं होशकता है यह पूछने का तात्पर्य है १

दोहा

जो शास्त्र विधिको त्यागके यज्ञ करें अज्ञा दीन तिनकी क्या गति रु-
सदे सतरज तम कदो तीन १॥

1055:552000

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
 अर्जुन उवाच ॥ द्रुपदमुनिप्रसादात्
 पाशान्धर्मविनाशकं शिखरं विभक्तम् ॥
 त्वं हि मे कुरुष्व धर्मं ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

५५६५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीभगवानुवाच त्रिविधाभवति प्रज्ञा देहिनां सा
स्वभावज्ञा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तं शृ

ण २ शाङ्करभाष्यटीका १

एतदुक्तं भवति यातेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकाः होसि
ज्ञानसुत तामसीति सामान्यविषयो ये प्रज्ञोना प्रविभक्त्य प्रतिवच
नमर्हतीति त्रिविधेति श्रीभगवानुवाच त्रिविधा त्रिः प्रकारा भ
वति प्रज्ञा यस्यां निर्ध्या त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावज्ञा ज्ञा
त्तरक्तनोयर्मादिसंस्कारो मरणकाले भिद्यक्तः स्वभाव उच्यते
ततो जाता स्वभावज्ञा सात्त्विकी सत्त्वनिर्घृता देवपूजादिविषया
राजसी रजो निर्घृता यतरक्तः पूजादिविषया तामसी तमो निर्घृ
ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवे त्रिविधानां सच्यमानां प्रज्ञां
शृणु सैवेति त्रिविधा भवति २

आनंदगिरिकृतटीका २

कार्याणां कारणौर्ग्रहपदेशमाश्रित्य तात्पर्यमाह एतदिति विशेषनिष्ठ
मुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति कि
मिति प्रज्ञात्रैविध्यं प्रश्नानुपपुक्तमुच्यते तत्राह यस्यामिति प्रज्ञापू
र्विकायां क्रियायामिति यावत् प्रज्ञात्रैविध्ये हेतुमाह सा स्वभाव
ज्ञेति स्वभावशब्दार्थं प्रकृतोपयोगितया कथयति ज्ञात्तरतेति
कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ता प्रज्ञा स्व
भावज्ञेति तत्राह तामिति २

स्वामिकृतटीका ३

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति अयमर्थः शास्त्रज्ञानतः
प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी पक्वविधे व प्रज्ञा
लोकादारमात्रेण प्रवर्तमानानां देहिनां या प्रज्ञा सात्त्विकी

श्री.
गी. टी.
से

राजसीतामसीचेतिविविधाभवतितत्रहेतः स्वभावजास्वभावः पूर्व
जन्मकृतधर्माधर्मसंस्कारः मरणकालेभियक्तः प्रादुर्भूतः सन्स्वभा
वउच्यतेतस्माज्जातास्वभावजास्वभावसम्यक्कार्त्तं हि समर्थं शास्त्रे
कं विवेकज्ञानेन तेषां नास्ति श्रतः केवलं पूर्वस्वभावेन भवन्ती श्रद्धा
विविधाभवतितामिसां विविधां श्रद्धां शृणुत इह केन वसायामिका
बुद्धिरेके ह कुरुनेदनीत्यादिना २

विशाचभाष्यमटीका ५

तस्यप्रतिवचनं श्री. श्रद्धायाशास्त्रिकबुद्धिः स्वभावजाजन्मांतरान
श्चित्तप्राप्यपापसंस्कारोमरणकालेश्चभियक्तः स्वभावउच्यतेसाच
सत्त्वमवासात्विकी २ रामानुजभाष्यमटीका ५

विविधेति सर्वेषां देहिनां श्रद्धाविविधाभवति साच स्वभावजा
स्वभावः स्वासाधारणोभावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्र दुचि
विशेषः यत्ररुचिसूत्रश्रद्धाजायते श्रद्धाहि स्वाभिमनंसाधयतेत
दिति विश्वासस्तत्र पूर्विकासाधनेत्वरवासनारुचिरुचिश्च श्रद्धा
वात्मधर्मानुश्रान्तसंस्कारं जातेषां मात्मधर्माणं वासनादीनां जन
कादेहं द्रियांतः करणविषयगताधर्माः कार्यैकनिरूपणीयाः
सत्त्वादयोऽण्णाः सत्त्वादियुक्तदेहानुभावश्चर्यः ततश्च ये श्रद्धासा
त्विकी राजसीतामसीचेतिविविधातामिसां श्रद्धां शृणु साश्रद्धाय
त्वभावान्तं स्वभावं शृणुवित्यर्थः २

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

तदत्रोत्तरं श्रद्धानुसारेण दीयते तत्र वायमाश्रयः शास्त्रेनामकि
लपक्षपातादुचितबुद्धिपूर्वकत्वविहीनतथापरामर्शदाकार
पेवोधस्वातंत्र्यादेव हृदयराष्ट्रं तत्राफलादिस्वभावं शुद्धवि
मर्षनिः शब्दवाक्यपरमार्थपरमब्रह्मस्वभावं स्वतंत्रप्रस

भगवान् अशास्त्रविहि
तश्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च
नानिष्फलत्वं हृदिनि
श्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च
नानिष्फलत्वं हृदिनि
श्रद्धायास्तत्पूर्वकस्य च
नानिष्फलत्वं हृदिनि

रतयोत्तराहोयस्वभावाद्दहिः प्रसरयंतं ससूक्ष्मप्रणावादि रूपाद्यवहा
 रप्रसिद्धप्रवादपरम्पराययंतं यदाह तदिदं च स्मृतिशीलेशति तच्च स्व
 तपवहिताहितोपदीशायकार्यकार्यविवेकं यच्च स्वभावत एव सत्त्वा
 तिरेकसुकुमाररुदयस्तेनावरितं शास्त्रितमेव अमलराजस्तमः क
 लषीकृतः शास्त्रोक्तमप्यवराचरति शास्त्रार्थसकार्त्ताननुष्ठानान
 शास्त्रे हि सत्त्ववतामेव फलवदिति शास्त्रमेवाह यस्य हस्तौ च पादौ च मन
 श्वैव संसृतम् विद्यातपश्च शीलं च सतीर्थं फलमश्रुते नामो संसृत
 त्वात् तस्माच्छास्त्रतः परित्यक्तकामकोपमोहेषु सफलरतितात्पर्यम
 ध्यायस्य तदेवैतत्प्रतापते स्पष्टार्थत्वाच्च न विव्रियते केवलं पादविप्र
 तियत्रिनिवारणायैव लिख्यते २

परमार्थप्रपाटीका ७

ननु शास्त्रविधेरुल्लंघने शास्त्रार्थमबुद्धावानाद्यः यजनासंभवात् नापरः
 अज्ञानुत्पत्तेः आलिका बुद्धिर्हि अज्ञानवासो शास्त्रज्ञानवतो शास्त्रविरुद्ध
 संभवतीति पर्यालोच्य भगवानाह त्रिविधेति देहिनां मनुष्याणां स्वभा
 वजा अज्ञा त्रिविधा भवति प्राचीनसंस्कारः स्वभावस्तस्माज्जाता स्वभा
 वजा स्वभावमन्यथा कर्तुं समर्थं शास्त्रोक्त्यज्ञानं तत्तत्तेषां
 नास्ति अतः केवलं सत्वरजस्तमः प्रधानप्राचीनसंस्कारेण
 अज्ञा त्रिविधानां पूरणं १ ॥

वनमालीटीका ८

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य अहयाय जंते ते अज्ञाभेदादियुंते तत्र ये सात्विका
 अहयावितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेधिक्रियंते तत्तत्फलेन च पुंजंते
 ये तराजस्माता मस्याव अहयावितास्ते सराजशास्त्रीयसाधनेधि क्रि
 यंते नवान्तकलेन पुंजंते इति विवेकेनाह नृणामसंदेहमप्यकर्तुमा
 ह त्रिविधेति यथा अहयाविताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य जंते ते सा देहिनां
 स्वभावजा जन्मोत्तर कर्तव्यमार्गदिषु भाष्यभसंस्काररुदानीं तनज
 न्मारंभकस्वभावः स त्रिविधः सात्विको राजसस्तामसश्चेति तेन जनि
 ता अज्ञा त्रिविधा भवति सात्विकी राजसीतामसी च कारणानुरूपत्वा
 त्कार्यस्य त्वारब्धेन नानि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विदुषां साकारणोक्तं

धर्मी

श्री.
गी. टी. न
स.

एतादेकरपासात्तिकीवनराजसीतामसीचेतिप्रथमवक्तार्यः शास्त्रनि
र पेक्षां प्राणिमात्रसाधारणीस्वभावजासैवस्वभावंत्रैविद्यात्रिविधे
स्वेवकार्यः उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थं प्रथमस्कारः यतः प्राग्भवी
यवासनाख्यस्वभावाभिभावकशास्त्रीयविवेकवित्ताननादेहिनां ना
स्ति अतस्तेषां स्वभाववशाद्विधाभवंतीतां अहो भूतश्रुत्यावदेवास
स्वभावं स्वयमेवावधारयेति भावः २

ऊसमवैजयन्तीटीका २

पवमर्जनेन हृष्टो भगवान् शास्त्री अद्याप्यस्तत्त्वकयागादेः कर्मणा
अनिष्फलत्वे मनसि निधाय सत्त्वादिगुणतः शास्त्रीयकर्मणास्त्रैवि
द्यो प्रतिपादयितुमाहो शास्त्रीयप्रज्ञायास्त्रिविधतामुवाच त्रिविधेति
मायेदेहिनः प्रदालस्यकेशादिभ्यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यथा अहयादे
वादीनयजंते ते तेषां देहिनामनादिविगुणात्मिका प्रकृति संस्था ना
देहवतो प्राणिनां सा अद्याप्यसात्तिकी राजसीतामसीचेत्येवंरूपेण त्रि
विधा त्रिप्रकारिका भवति ननु अद्याप्यस्तत्त्वगुणहानित्वादेकविधत्वे
प्रसिद्धे कथमस्यासैविध्यत्वे वदसीति चेत्तत्राह स्वभावजा स्वस्यान्म
नोभावः प्राचीनशुभाशुभकर्मनिमित्तक संस्कारस्तस्मान्जातो यत्र
यद्यपि सत्त्वगुणहानिर्नयेकविधेव अज्ञानाया यत्र च्छरणास्य धर्मिणा
स्तद्धर्मस्य स्वभावस्य वसत्त्वादिगुणतस्त्रैविध्याजजायास्तस्या अपि त्रै
विध्योत्पत्तिरिति सा शयः तां वदसमागामिमो अहो भूतश्रुत्यावधाने
नत्वे अवाण कुरुन स्वभावजाया गुणतस्त्रैविध्यत्वेपि कर्मानेकवि
धत्वेन तस्मात्प्रप्यनेकविधतादुतितापवकारो योगवत्त्वेदार्थ
कः शास्त्रः पाण्डुरपवेति वनेन स्वभावमन्यथा कर्तुं दमा शास्त्रजम्
विवेकज्ञानविषयिणी शास्त्रोक्तानुष्ठानकारपित्रीज्ञानभक्तिजनक
त्वेन परंपरया साक्तिप्रदा अद्याप्यस्वभावजायास्त्रिविधाया मित्राभ
वती निसृजितम् २

मधुसूदनीटीका १

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य अहयायजंते ते अज्ञाभेदादिभ्यो ते तत्र ये सा
त्त्विका अहया न्वितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेः धि क्रियंते तत्फले

नचयुज्यते येतराजस्यातामस्याचश्रद्धयावितास्तेप्रसराः नशास्त्रीय
साधनेःधिक्रियंतेनवातत्फलनयुज्यतेइतिविवेकेनार्जनस्यसंदेह
मपत्तिनीषुःश्रद्धाभेदेयथाश्रद्धयाविताःशास्त्रविधिसुत्सृज्यजं
तेसाश्रद्धादेहिनांस्वभावजाजन्मांतरकृतोयथार्थादिशुभाशुभ
संस्काररश्दानीतनजन्मारेभकःस्वभावःसविविधःसात्विकोराजस
स्तामसश्चेति तेनजनिताश्रद्धापित्रिविधाभवतिसात्विकीराजसीता
मसीचकारणत्वाचरूपत्वात्कार्यस्यात्वारब्धेजन्मनिशास्त्रसंस्का
रमात्रजाविदुषोसाकारणौकरूपत्वादेकरूपासात्विकोवनराजसी
तामसीवेतिप्रथमवकारार्थःशास्त्रनिरपेक्षानप्राणिमात्रसाधा
रणोस्वभावजासैवस्वभावस्याधिभावकंशास्त्रीयंविवेकवित्तानम
नाहृतशास्त्राणांदेहिनांनास्तिअतस्तेषांस्वभाववशाविविधाभ
वतीतांश्रद्धाश्रद्धाश्रद्धावदेवासरभावेस्वयमेवावधारयेत्यर्थः २

सदानंदीटीका ११

सात्विकाश्रद्धयायुक्तादेवाःशास्त्रोक्तसाधने अधिक्रियंतेयुज्यते
नत्फलेनचसाधकाः १ राजस्यायेततामस्याश्रद्धयासंपुताश्चते
नाधिक्रियंतेशास्त्रीयेयुज्यतेतत्फलेनन २ इत्येवंहिविवेकेनस्व
भक्त्यार्जनस्यच संदेहोन्नितयेश्रद्धाभेदंश्रीशउवाचह १ शास्त्रो
क्तविधिसुत्सृज्यजंतेश्रद्धयायथा जन्मांतरीयधर्मादिसंस्कारो
पायुनानने ४ जन्मात्यारेभकःसोयंस्वभावसिद्धिविधोऽन्तर्णा
सात्विकोराजसश्चैवतामसश्चेति तेनसा ५ त्रिविधोऽप्यादिता
श्रद्धासात्विकादिभिर्यवती श्रद्धांतान्तेषुश्रद्धास्वयमेवाव
धारय ६ देवासरस्वभावेनसायथाभवतित्रिधा ३ २

नीलकंठीटीका १२

पवंसामान्यतःपृष्टेसामान्यमेवोत्तरंश्रीभगवानवाच त्रिविधेति स्वभावः
प्राग्भवीयोधर्माधर्मोत्ततोज्ञातास्वभावजा यदिप्राग्भवेसात्विकोदेव
तापूजादिधर्मोःनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्यश्रद्धासात्विकोवश्रद्धाभवति य
दिराजसोयत्तादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव यदितामसोभूतप्रेतादिपूजारू
पस्तर्हितामसीश्रद्धाभवति पवंत्रिविधाश्रद्धादेहिनांदेहाभिमानवतां

श्री.
गी. टी.
सं

भवति नो मया व्याख्या समानां शृणु २

अत्रोत्तरं भगवानुवाच

ग्रानंदीटीका १३

विविधा हि सती श्रद्धा देहिनां स्वस्वभावसदृशी भवति सा
त्विकानां सात्विकी राजसिकानां राजसी तामसिकानां ताम
सी तालक्ष्यमाणः शृणु २ ॥

रामकंटीटीका १४

ति

अत्रोत्तरं भगवानुवाच - यथा श्रद्धा येव केवलया त्वितानो सिद्धं त्वं संप्रमृति तः सा वि
विधा भवति तद्यथा सात्विकी राजसी तामसी चेति यतो देहि
नां मायो जायते नाना देहा हं प्रत्यय निबंधन भेदानां जीवानां
स्वभावजासौ ते हि देवा सुरसर्ग भेदेन प्रतिपादित स्वरूपाः
तत्र देवसर्ग भाजो सात्विक सत्त्वादागतः सत्त्वगुण हेतुकः स्व
भावः स्वरूपे येषां तेषां श्रद्धा तादृश्येव तथा सुरसर्ग भाजो
रजस्तमोगुण प्राधान्यात्तदेतको द्विप्रकारः स्वभावो राजसस्ता
मसश्च श्रद्धा पितेषां तादृश्येव तेनेदमुक्तं भवति सात्विकस
भावानां सात्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति यातु
राजसस्वभावानां साराजसी शास्त्रविधा भासयुक्ता भवति न
सम्प्रविधानोपपन्ना तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभा
गस्य वक्ष्यमाणत्वादतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्विकी न भ
वति या तु शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी नापि तामसीत्येवं
विधं स्वस्वरूपास्तः श्रद्धा मया विभज्यो समानास्तु मवधार
यं

अत्रोत्तरं श्रद्धा उत्सारेण श्रीभग

वानुवाच

लासिकी दसुत्तरीटीका १५ ॥

देहिनां देहा हं भावेन नित्यसम्वृत्तानां जीवानां सा श्रद्धा सत्त्वगुण
कार्यभूता यत्तु कं श्रीभगवते वैवशामोदमस्ति निक्षेपात्तयः सत्त्वं
दयास्मृतिः तद्विस्तारो स्पृहा श्रद्धा कीर्त्या निर्धुतिर्धुतिरित्येताः
सत्त्वस्पृहत्रय इति स्वभावजा स्वभावात्स्वरूपविस्मरणरूपा
जीवत्वबीजभूता त्रकृता व्याजाता सा च विविधा भवति स
तो द्वेका सात्विकी रजस उद्वेका राजसी तमस उद्वेका तामसी

नितामेवप्रदामास्तिकबुद्धिर्विविधामतः स्पष्टं
गुणकार्यभूतायाः प्रदामः कथं राजसत्तामससद
त्वाभ्यानिर्देश इत्यत आह ॥

पंचोत्तरीका

अज्ञोत्रैविध्यं वदन् श्रीभगवांस्तत्रोत्तरमाह त्रिविधेति यस्याः प्र
ज्ञायानिष्टामवस्थानेनेष्टव्यसि सा अज्ञादेहितं त्रिविधमव
तिस्वभावजाजन्मोत्तरकृतधर्मादिसंस्कारो मरणकाले अभि
व्यक्तः प्रादुर्भूतः स्वभावस्तु व्यते तस्माज्जाता स्वभावजा सा वि
कीदेवादिएजा विषया राजसी यत्तरात्तसृजा विषया तामसी
प्रेतपिशाचादीनां सृजा विषया एवं त्रिविधं प्रज्ञासु व्यवमानोऽहम् २

रणावीरसिद्धोत्थिनी ॥

अज्ञोत्तरं भगवानुवाच त्रिविधेति स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः किंतु स्वभा
वजेति स्वभावो जन्मोत्तरीयसंस्कारस्तस्माद्देहो रूपनेत्यर्थः
तत्र देवस्वभावानां सात्विकी अहं सावधानं विधिपुनैव भव
ति आसुरस्वभावानां त्वराजसी तामसी च क्रमेण प्राप्नुविष्या
भासयुक्ता सर्वथा प्राप्नुविधिहीनैव भवति किं सुक्तं भवति
यथा अहं या युक्तानां सिद्धौ संप्राप्यतोऽसि तस्याप्यवत्रैविध्येन सि
द्धिरपि तादृक्कमिति निमित्तांतरं तत्र नास्तीति २॥

मधुभाष्य

त्रिविधेत्यादिना सत्त्वावस्थाविज्ञानादुत्तरा यो यच्छ्रुतः सः
सपवसः सात्विकः अहं सात्विक इत्यादिकः सात्विक
अहं इत्यादिविभज्याह २॥

परिणाम
व-दे

भाषाअनुवादटीका

इसका उत्तर भगवान श्रीकृष्ण कहते हैं कि यह जो वेदशास्त्र के क्रमसे भगवदर्थन करने वालों की सात्विकी अज्ञा एकही प्रकार की है पर हां लोकाचार अनुसार कर्म अनुष्ठान करने वालों की जो अज्ञा सोई सात्विकी राजसी नामसी तीन प्रकार की होती है जिसका कारण यह है कि स्वभाव कहे पूर्वकर्म के संस्कार वशते उत्पन्न जो अज्ञा उसको स्वभावज्ञा कहते हैं इससे स्वभाव को ग्रहण करने में निश्चित समर्थ जो शास्त्रोक्त विवेक ज्ञान से लोकाचार कर्म करने वालों की नहीं है इससे शब्द पूर्व स्वभाव के क्रमसे उत्पन्न जो अज्ञा सो तीन प्रकार होती है सो तीन भेद हमसे सुनो परन्तु भगवान अर्चन विषयक सात्विकी अज्ञा जो एकही प्रकार है सो भी व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु नन्दन इस दूसरे अध्यायके एकतालीशवें श्लोक में कही गई है यह जानो २

दोहा

अज्ञा त्रिविधा दोत है जनके स्वभावकर सात्विकी राजसी तामसी ताको सुगुणोंकर २ ॥

১৯৫৬

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्त्वानुरूपसर्वस्य अहमभवति भारत अहम
योयंपुरुषो योयच्छब्दः सपवसः ३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

सत्त्वेति सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्नः करणानुरूपा सर्व
स्य प्राणिजानस्य अहमभवति भारतयथेवंततः किंसादिसुच्यते
अहमयः अत्रायः अयं पुरुषः संसारी जीवः कथं योयच्छब्दो या
अहयस्य जीवस्य स यत्तद्वदः सपवसः सजीवः ३ कुडानुरूपः सपव

आनेदगिरिकृतटीका १

प्राचीनकर्मोद्बोधितातिविधा वासना स्वभावशब्दिना त्रिविधयाः
अहयानिमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानंतस्यादर्शयति सत्त्वमिति
विशिष्टचित्तोपादाना अहानतत्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वोद्देश्यार्थः
कथं निष्ठायां सात्विकादिप्रअहारा अहयासैविध्यनिरूपणमु
पयुक्तमिति मन्वानः शङ्कते यथेवमिति अहयंविषयमभिधाय
सया तत्रैव वर्तत इति मन्वानः परिरुहति उत्पन्न इति अहमयत्वं
प्रप्रपूर्वकं कथयति कथमिति अहं एवत्वधिकृते पुरुषे प्राचु
र्येण प्रवृत्तेऽपि तस्य अहमयत्वसिद्धिरित्यर्थः ३

स्वामिकृतटीका ३

ननुव अहसात्विकोव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव श्रीभगवतोऽवंप्रतिनि
हिष्ठत्वात्तयथोक्तेशमोदमस्ति नित्ये तातयः सत्त्वदयास्मृतिः त्व
हिस्सा गोस्मृता अहंकीर्त्यादिः स्वनिर्हन्तिरित्योनाः सत्त्वस्य हतय
इत्यतः कथं तस्यासैविध्यमुच्यते सत्त्वतथापिरजस्तमोयुक्तपुरुषा
श्रितत्वेन सत्त्वस्यैविध्यात् अहया अपि त्रैविध्यं च तद्वत्तत्त्वात् सत्त्वा
नुरूपेति सत्त्वानुरूपसत्त्वानुरूपानुरूपारिणीसर्वस्य विवेकिनो विवेकिनो
वा लोकस्य अहमभवति तस्मादयं पुरुषो लौकिकः अहमयः अहं
विकारसि विधया अहया विक्रियत इत्यर्थः तदेवाह योयच्छब्दः
यादृशी अहयस्य सपवसः तादृश्या अहयायुक्तपवसः यः पूर्वसत्त्वो

श्री.
गी. टी.
सं

त्कर्षेण सात्विकश्रद्धया युक्तं पुरुषः स पुनस्तादृशपदस्वसंस्कारेण सा
त्विकश्रद्धा युक्तपदमभवति यस्तरजसउत्कर्षेण राजसश्रद्धा युक्तः
स पुनस्तादृशपदमभवति यस्तमसउत्कर्षेण तामसश्रद्धा युक्तः
स पुनस्तादृशपदमवतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमानेष्टेवंसा
त्विकराजसतामसश्रद्धा व्यवस्था शासननितिविवेकज्ञानप्रका
शान्तस्वभावविजयेन सात्विकोक्तैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ३

विशाखभाष्यमटीका ४

सत्त्वानुरूपास्वभावानुरूपाश्रद्धा प्राचुर्येण यस्मिन् पुरुषे यासां श्रद्धा
याथर्मादावस्तीति बुद्धिः श्रद्धया यस्य सा सात्विकी राजसी ताम
सी वा स यन् श्रद्धः सः स पदपुरुषः सैव श्रद्धानुरूपकर्मफलभा
कनत्वेवं तया धर्मैति वक्तव्यं कथं स पदसंज्ञितनायं दोषः स
र्वताम्राभिधेयददन्तत्वात् १

रामानुजभाष्यमटीका ५

सत्त्वेति सत्त्वसंतःकरणं सर्वस्य पुरुषस्यांतःकरणानुरूपाश्रद्धा
भवति श्रंतःकरणं तादृशगुणयुक्तं तद्विषयाश्रद्धानायत इत्यर्थः
सशब्दपूर्वीक्तानां देहेन्द्रियादीनां प्रदर्शनार्थः श्रद्धामयो यं पुरुषः
श्रद्धामयः श्रद्धापरिणामः यो यद्भूतः पुरुषो यादृशश्रद्धया यु
क्तः स पदसः संहतादृशश्रद्धापरिणामप्रणयकर्मविशेषः श्रद्धा
युक्तश्चेत्प्रणयकर्मफलसंयुक्तो भवतीति श्रद्धाप्रधानः फलसंयोगः
इत्युक्तं भवतीति योगंतदेव विहणोति ३

श्रुतिवद्वगुपक्रमटीका

६॥ सत्त्वानुरूपेण सत्त्वशब्दः स्वभाव

सत्त्वार्थः ३

॥ पर्यायः श्रद्धां पुरुषोऽपि श्रद्धायां न्यपारोपरिवर्तिन्यावश्यं संबद्धः
सत्त्वतन्मयपदबोद्धव्यः + ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

लोमेदाह सत्त्वानुरूपेति सर्वस्य प्राणिनः सत्त्वानुरूपिविशिष्टः
संस्कारोपकृतान्तःकरणानुरूपावक्तव्या यतश्चास्ति क्य बुद्धिः
सत्त्वमंतरणनोत्पद्यते तथा सति गुणप्राधान्यवशाद्विविधा भ
वति पदमयं पुरुषः संसारी श्रद्धामयपुरुषस्त्रिविधया विविक्त
इति तदाह यो यद्भूतः पुरुषो यादृशश्रद्धया युक्तः स पदसः संहतादृशश्रद्धा
युक्तपदमभवति ३ ॥

वनमासीटीका ८

प्राग्भवीयांतः करणागतवासनारूपनिमित्तकारणावैविश्याश्र
 हावैविश्रमत्कातरुपादानांतः करणवैविश्यापित्तवैविश्रमाह
 सत्वेति सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानं त्रिगुणपेवीकृतपंचम
 हाभूतारब्धमंतः करणंतच्च क्वचिद्विद्विक्तसत्त्वमेव यथा दे
 वानां क्वचिद्विजसाभिभूतसत्त्वं यथापत्तादीनां क्वचिन्मसाधिभूत
 सत्त्वं यथाप्रेतभूतादीनां मनुष्याणां तथा येणायामिप्रमिव तच्च शा
 स्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय क्रियते शास्त्रीय
 विवेकविज्ञानशून्यसत्त्वं सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपाश्रद्धास
 त्ववैविश्यादिविश्राभवतिसत्त्वप्रधानेनतः करणोसात्विकीरजः प्र
 धानेन तस्मिन् राजसी तमः प्रधानेन तस्मिन् तमसीति हेभारतयत्
 याष्टंतेषां निष्ठाकेति तत्रोत्तरं शृणु अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यः कर्मा
 धिक्तः पुरुषः त्रिगुणांतः करणपुक्तः अहमयः प्राचुर्येणास्मि
 न् अहमप्रस्तुतेति तत्त्वस्तत्त्ववचनेमय इ अत्रमयो यत्तरतिवत् अतो
 योयच्छ्रद्धः यासात्विकी राजसी तमसी वा अहमयस्य सपव अहानुर
 पपवसः सात्विकी राजसस्तामसो वा अहयैव निष्ठायात्वातेत्यभि
 प्रायः १

ऊसुमवैजयन्तीटीका ९

स्वभावजायाश्चेतस्कराणानुसारेण त्रिविधतामाह सत्त्वानुरूपेति
 हेभारतसर्वस्य ब्रह्मादिपिपीलिकान्नस्य पुरुषस्य अहमसत्त्वानु
 रूपासत्त्वं गुणत्रयात्मकमेतत्करणंतस्यानुरूपासमानाभवतिसत्त्व
 प्रधानात्तत्त्वरूपेण सात्विकीरजः प्रधानांतत्त्वरूपेण राजसी तमः
 प्रधानांतत्त्वरूपेण तमसी अहमभवतीत्यर्थः सत्त्वशब्दो देहेंद्रिया
 दीनामुपलक्षणार्थः देहेंद्रियादीनामपि यथायजन्मनाधिकतया
 सत्त्वादयोगुणमवेति तथा तत्राहमपि भवतीत्यर्थः अतोयं नोकि
 कः पुरुषः पूज्यप्रजादिभावपुको जनः अहमय इति विधयश्चाप्रदु
 रोपः पुरुषो यच्छ्रद्धो यथा देवादिविषयया पूज्या विषयया घृताना
 दिविषया यत्तरतः प्रेतादिविषयया वा पुको भवति सपवसः स

श्री.
गी. टी.
स.

देवादिपुत्र्यश्रद्धावानपूजकोपिसपवपूज्यदेवादिगुणपुक्तपवनत्वम
प्राणकर्मश्रद्धापुक्तसप्राणफलसंविपापकर्मश्रद्धावंतः पापफ
लैः खेवभवतीत्याशयः भारतेत्यनेप्राणवतः श्रद्धेतत्करणस्यवे न
शोजातस्यतवापिसात्विकीश्रद्धाभवतीतिसूचितम् ३

मधुसूदनीटीका १०

प्राग्भवीयांतः करणागतवासनारूपनिमित्तकारणवैचित्र्येणश्र
द्धावैचित्र्यमुक्त्वातदुपादानंतः करणवैचित्र्येणापितद्वैचित्र्यमाह स ३
त्वेप्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणपंचीकृतपंचमहाभूतारव्य
मेतः करणं तच्चकचिद्विद्वत्सत्त्वमेवयथादेवानां क्वचिद्वाजसा
भिभूतसत्त्वयथायक्षादीनां क्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वयथाप्रेतभू
तादीनांमनुष्याणांतथायेणाद्यामिश्रमेवतच्चशास्त्रीयविवेकज्ञा
नेनोद्भूतसत्त्वरजस्तमसीश्रद्धाभिभूयक्रियतेशास्त्रीयविवेकज्ञानम्
ससत्त्वसर्वस्यप्राणिजातस्यसत्त्वानुरूपश्रद्धासत्त्ववैचित्र्यादिविश्र
भवति सत्त्वप्रधानेतः करणोसात्विकीरजः प्रधानेतस्मिनराजसी
तमः प्रधानेतस्मिन्तामसीतिहेभारत महाकुलप्रसूतताननि
रतेतिवा श्रद्धासात्विकत्वेनोत्पद्यति यत्तयाष्टहंतेषांनिष्ठाकेति
तत्रोत्तरंश्रद्धाः ये शास्त्रीयज्ञानश्रद्धाः कर्माधिकृतः पुरुषसिगुणां
तः करणसंपिंडितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिन्श्रद्धाप्रसूतेतिन
द्वन ४ त्वत्त्वनेमयदश्रद्धामयोयत्तइतिवत् अतोयोयद्वदः यासात्वि
कीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसपवश्रद्धानुरूपपवसः सात्वि
कीराजसस्तामसोवाश्रद्धयेवनिष्ठायाख्यातेत्यभिप्रायः ३

सदानंदीटीका ११

प्राग्भवीयमनोऽपिष्टवासनानांविचित्रानिमित्तमस्तिश्रद्धयावैचि
त्र्येत्वेत्तदीरितं १ उदातीतदुपादानमनोवैचित्र्यनोपिच श्रद्धावैचि
त्र्यमाहेशोमहामाया नियामकः २ सत्त्वप्रकाशशीलत्वादेतः कर
णमुच्यते क्वचिद्विद्वत्सत्त्वतयथास्तित्रिदिवौकसां ३ क्वचिद्वनोभि
भूतेतयक्षादीनामनोयथा क्वचित्तमोभिभूततयथाप्रेतादिदेहिनां ४

मनुष्याणां न तत्सत्त्वं व्यामिश्रं प्रायशो भवेत् तत्र शास्त्रीयबोधे नोद्भूतसत्त्वं रजस्तमः ५ क्रियते वाभिभूयैव तच्छ्रुत्य तत्तत्कालात् सर्वस्य प्राणिजातस्य अद्वासत्त्वात् सारिणी ६ सत्त्वप्रधाने जन्ती स सात्विकी पूर्वप्रायजा रजःप्रधाने तस्मिन् साराजसी पूर्वकर्मजा ० तमः प्रधाने तस्मिन् सातामसीति त्रिधा सृता कानि हेतितया सृष्टं यत्तत्रोत्तरमुच्यते ८ शास्त्रीयज्ञानश्रुत्योक्तं कर्मण्यधिकृतः पुमान् अद्वाभयोस्तु निष्ठापि व्याख्याता अद्वायैव हि ५ या यस्य सात्विकी अद्वा रजसी वा यतामसी अद्वा नु रूपपवात्सि स पुमानिति निर्णयः १३

नीलकंठीटीका १२

ननु अद्वा त्वितो भूत्वा तमेवात्मानं पश्येदिति अद्वा या आत्मदर्शनसाधनेष्वेतरंगत्वमुच्यते कथं तस्मात् सत्त्वं तामसत्त्वं चोच्यते तत्र तत्राह सत्त्वेति प्राकृकर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्विकं राजसंवातदनुरूपैव सात्विक्यादिरूपा देवतादि प्रजासफलावशं भावनिश्चयात्मिका अद्वापि भवति तथा ये पुरुषोपि अद्वाभयोः अद्वा प्रधानो यो यच्छब्दो यो यथा अद्वा यो येतः स पवसराति सात्विक्या अद्वा यो येतः सात्विक पवराजसाराजसस्तामसातामस इति एवं सति यदि तात्कालिक भक्तः पूर्वप्राणवशात् तातं देववत् न्यते तर्हि तं सात्विकं पुरुषं लीकमिव देवाग्रगृह्णन्ति नित्यकर्मत्यागनिमित्तमपि दोषमस्यापनुदति यदित्वेनं संज्ञादिना सिद्धं पूर्ववासनावशायतादिरूपं मन्यते तदा तं राजसं राजसायतापवानुगृह्णन्ति नास्य कामकारवतो नित्यकर्मत्यागजं दोषमप्यने तमर्हन्ति न हि देवतापराधीयदौ सत्तां शक्नोते यदित्वयेनेतः पितामकुटुंबमावाधेति सर्वधर्मसत्कापतमस्याप्रियं कृपं प्रजयामीति मन्यते तदा तं पितरि प्रेतत्वं बुद्धियोगादिपर्यस्तं तामसं प्रेता एवानुगृह्णन्ति स इमो रौद्रे वासने रके पातयन्ति ३

आनंदीटीका १३

पतदेवाह पूर्वजन्मवासनावसितं चित्तं सत्त्वमित्युच्यते प्रसि

+ इत्युपक्रमसमावश्रयोरन्योन्यकारणत्वावदाह ॥

श्री.
गी.टी.
सं

द्वंद्विलोके महासत्ता इत्यल्पसत्ता इति च ॥ ३ ॥

रामकंठीटीका १४

+ इह सर्वस्य देहिनः समस्तस्य जीववर्गस्य सत्त्वानुनूपास्यभावा
नुसारिणी श्रद्धा भवति यत्वं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी
तमोगुणप्रधानचित्तस्य तत्सीत्यानन्तेऽपि जीवानामपित्रैविधे म
नसंक्षिप्तोक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां गुणानामंशाधिकतया त
रतस्याद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यतथा श्रद्धाया अपि तत्सर्व
कत्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यमित्यं श्रद्धायाः
सत्त्वादिनूपत्वे वा व्याप्यतमिदानीं सत्त्वस्य भावस्य श्रद्धानुनूपत्वं
वाच्ये अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसंज्ञातमात्रनिवद्धास
स्वभावः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकस्ततश्चयः पुरुषो यच्छ्रद्धः
यासात्त्विकादिका यस्य सत्तादृशाः स एव भवति यस्य सात्त्विकी
श्रद्धा स सात्त्विकी यस्य राजसी श्रद्धा स राजसो यस्य तामसी श्रद्धा
स तामस इति किमेवेनेने भवति पूर्वसत्त्वानुनूपा श्रद्धा स
र्वस्य भवतीत्युक्तम् इदानीं तु श्रद्धानुनूपसर्वस्य सत्त्वं भव
तीति प्रतिपादितमतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्वि
कादावन्योन्यकारणत्वमनादिप्रवेधप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र
तात्पर्यं

सत्त्वगुणकार्यभूतायाः
श्रद्धायाः कथं राजसतामसत
त्वाभिनिर्देश इत्यत आह ॥

॥ ३ ॥

लासिकीयसुगुणीटीका १५

+ सर्वस्य त्रिविधगुणविशिष्टस्य भूतग्रामस्य श्रद्धासत्त्वाकार्य
दं भूतासत्त्वानुपा सत्त्वतारतम्यानुसारिणी भवति सत्त्वोदेके सा
त्त्विकी रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्याभिभूतत्वे राजसी तामसी चेति भू
यसाद्यप्यदेशा भवेतीत्युक्तेः तथाहि अधार्मिकैर्विपक्षै रभि
भूतस्य धार्मिकैर्विपक्षै रभिभूतस्य धार्मिकस्य राजः परिवारग्रा
हिर्नैविपक्षमतानुसार्यैव भवत्येवं श्रद्धापि नन्वेवं सत्यपि ततः
किमित्यत आह ॥ श्रद्धामयोयमिति अयं पुरुषो जीवः श्रद्धा

मयः अहयैव प्राचुर्येण सात्विकादिस्वभाव उपलक्ष्यते यतोयः
 पुरुषो यच्छ्रद्धः यादृशा सत्त्वादि रूपया अहया युक्तः सपव
 पुनस्तदृशः सात्विको राजसस्तामसो वा भवति ॥ १ ॥

पंचोलेटीका

अहयाः सत्प्रवृत्तिहेतुपि श्रुतः करणात्परजस्तमो मिश्रत्वेन वै
 विधातु तत्र अहयाः अपि त्रैविध्यमाह सत्त्वानुरूपेति हेभार
 तसर्वप्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा विशिष्टसेक्तो रोपेतातः कर
 णा रूपा अहया सात्त्विका वृद्धिर्भवति अयं संसारी पुरुषः जीवः
 अहमयो अहं ब्रह्मलोकादृशपा अहया युक्तः सपवसः सप्र
 ङानुरूप एव भवति ३ ॥

रणावीरसमिद्धो धिनी

अथ स्वभाव अहयोरन्योन्यकारणत्वं दर्शयति सर्वस्य जन
 स्य अहं सत्त्वानुरूपा स्वभावतारतम्यानुसारिणी भवति ते
 नयस्यातः करणं सत्त्वगुणप्रधानं भवति तस्य सात्विकी अ
 हयस्य रजोगुणप्रधानं तस्य राजसी यस्य तमोगुणप्रधानं
 तस्य तामसीति अहयाः स्वभावानुरूपत्वमुक्तम् इदानीं स्वभा
 वस्य अहानुरूपत्वं प्रदर्शयति अहमय इति अयं पुरुषः अह
 मयः अहं प्रकृतिको भवति ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धा यया
 सात्विकादिकया अहया युक्तो भवति सः सपव भवति तादृशः
 सात्विकादिक एव भवतीत्यर्थः ३ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवादटीका

शुद्धपद कहते हैं कि हां अद्वा सात्विकीं है क्यों कि श्रीभगवानने
एकादश स्कन्धके पचीशये अध्याके द्वितीय श्लोक से सत्त्व का
रूप ही भगवान उद्भव के प्रति निर्देश किया है कि शम दम
तितित्ता ज्ञान तप सत्य दया स्मृति तृष्टि त्याग अनिच्छा अद्वा ल
ज्जा औ आत्म - निर्वृति कहते आत्मसत्त्व ये सब होती सत्त्वगुण
ही की हैं इस से अद्वा तीन प्रकार कैसे कहते हैं जो ऐसा क
हो तो सुनो कि हां सत्य कहते हो पर तथापि रजोगुण औ त
मोगुण के संयोगसे सत्त्वगुणकी तीन प्रकारता हेतुक सात्विक
अद्वा भी जो तीन प्रकार होती है सोई कहते हैं कि जो पूर्व सा
त्विक स्वभाव था सो उसके संस्कारसे फेरभी सात्विक अद्वा प्रकृ
त होता है और जो रजोगुण प्रकाश था सो रजोगुण स्वभाव होता
और तमोगुण वालोंकी तमोगुणी अद्वा होती अर्थात् तामसप्रकृ
त होता है इस कारण लोकाचार कर्मकारी ऐसे सात्विक राजस
तामस स्वरूप तीन प्रकार अद्वाका निर्देश मात्र कहे देखाया
है परन्तु जो लोग शास्त्रज्ञान से प्रगट विवेक ज्ञान से प्रकृत है
तिनका स्वभाव सर्वोत्तम होनेके वास्ते एकही प्रकार अद्वा हो
ती है शतनाही इस प्रकारका तात्पर्यार्थ है ।

दोहा

स्वभाव सदृश सभजीवकी भारत अद्वा होय अद्वा मयजोपु
रुषदै यत अद्वा कदिये सोय ३॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यजंते सात्विका देवान् यत्तरत्तां सिराजसाः प्रे
तान् भूतगणान् श्रान्ये यजंते तामसा जनाः ४

शंकरभाष्यटीका १

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठानमेवेत्याह
यजन्त इति यजन्ते पूजयन्ति सात्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान् यत्तरत्तां
सिराजसाः प्रेतान् भूतगणान् च सत्तमान् काटीयश्च श्रान्ये यजन्ते
तामसा जनाः ४

श्रानंदगिरिकृतटीका २

तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठा यथोक्तस्य पुरुषस्य ज्ञातं शक्नोत्याशंसा
ह ततश्चेति अधिकृतस्य पुरुषस्य अज्ञाप्रधानत्वादिति यावत् दे
वावस्वादयो यक्षाः कुबेरादयोरत्तांसि नैऋतादयः स्वधर्मान्
प्रयुक्ता विशादयो देहता हर्दं वायुदेहमापन्नाः प्रेताः पृथग् यथाय
थमाराध्य देवादयः सात्विकराजसतामसान् प्रकामान् प्रयच्छ
न्तीति सामर्थ्यादवगन्तव्यं ४

स्वामिकृतटीका ३

सात्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपंचयति यजन्त इति सात्विका
जनाः सत्त्वप्रकृतीन् देवान् नेव यजन्ते पूजयन्ति राजसास्तरजः प्रकृ
तीन् यक्षात्रातसांश्च यजन्ते एतेभ्यो न्येव विलक्षणतामसा जना
स्तामसान् नेव प्रेतान् भूतगणान्श्च यजन्ते सत्त्वादिप्रकृतीनां तज्ज दे
वतानां तु पूजारुचिभिस्तज्जकानां सात्विकत्वादिज्ञातव्यमित्य
र्थः ४

पिशुचभाष्यमटीका ४

लिङ्गवचनाभावात्तदेव दर्शयति पूजयन्ति सात्विकाश्चोपेताः ४

रामानुजभाष्यमटीका ५

सत्त्वगुणप्रचुरा सात्विकाश्चोपेता देवान् यजन्ते इः स्वासेभिर्बोक्त
सुखहेतुभूततदेव यागविषयाश्चोपेता सात्विकीत्युक्तं भवति
राजसजनाः यत्तरत्तांसि यजन्ते श्रान्ये तु प्रेतान् भूतगणान् यजन्ते इः

श्री.
गी. टी.
से

स्वसेभिन्नात्यसखजननीराजसीश्रद्धाः स्वप्रायातत्यसखजननीता
मसीत्यर्थः पवंशास्त्रीयेष्वेवयागादिषु श्रद्धाप्रकेषु गुणानः फलवि
शेषं श्रद्धास्त्रीयेषु तयोयोगप्रभृतिषु मदनुशासनविपरीतत्वे
ननकश्चिदपिसखलवः श्रपित्वनर्थपवेतिरुदिनिहितं व्यजं य
त्राह ५

सप्रष्टाथं ५ ॥ परमार्थप्रपारीका ॥ स्पष्टोर्थः ५॥

अत्राज्ञाज्ञानासतीनिष्ठाज्ञापयिष्यतिकेनोपायेन साक्षात्तामित्यपे
क्षितेदेवपूजादिकार्यलिंगेनानुमेयेत्याह यजेतश्रुतिजनाः शा
स्त्रीयविवेकहीनाः येस्वाभाविकाश्रद्धयादेवानिन्दादीन् सात्वि
कानयजेतेतेमेसात्विकातेयाः येचयत्नान् ऊवेरादीन् रत्नासिच
रात्सात्रिर्त्यतिप्रभृतीन् राजसानयजेतेतेमेमेराजसातेयाः ये
चप्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रयुक्तादेहप्रातादूहं वायवीयंदेह
मापत्राउलकामखकटपूतनादिसंताः प्रेतान् भवेतीति मन्त्र
ज्ञानपिशाचविशेषान्वाभूतगणान् असममात्कादीन् अताम
सानयेयजेतेयेतामासातेयाः अन्यश्रुतिपदं विषयि वैलक्षण्ये
तनायसंवह्यते ५

वनमालीश्रीका ८
अज्ञाज्ञानासतीनिष्ठाज्ञापयिष्यतिकेनोपायेन साक्षात्तामित्यपे
क्षितेदेवपूजादिकार्यलिंगेनानुमेयेत्याह यजेतश्रुतिजनाः शा
स्त्रीयविवेकहीनाः येस्वाभाविकाश्रद्धयादेवानिन्दादीन् सात्वि
कानयजेतेतेमेसात्विकातेयाः येचयत्नान् ऊवेरादीन् रत्नासिच
रात्सात्रिर्त्यतिप्रभृतीन् राजसानयजेतेतेमेमेराजसातेयाः ये
चप्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रयुक्तादेहप्रातादूहं वायवीयंदेह
मापत्राउलकामखकटपूतनादिसंताः प्रेतान् भवेतीति मन्त्र
ज्ञानपिशाचविशेषान्वाभूतगणान् असममात्कादीन् अताम
सानयेयजेतेयेतामासातेयाः अन्यश्रुतिपदं विषयि वैलक्षण्ये
तनायसंवह्यते ५

ऊसमवेजयत्रीटीका २
ननसर्वेपिसत्वरजस्तमोगुणवन्तोः श्रुतातेषां भेदोः स्त्रीत्यपे
क्षायामावरणभेदेन सात्विकादिभेदमाह यजेतश्रुतिजनाः शा
स्त्रीयविवेकहीनाः येस्वाभाविकाश्रद्धयादेवानिन्दादीन् सात्वि
कानयजेतेतेमेसात्विकातेयाः येचयत्नान् ऊवेरादीन् रत्नासिच
रात्सात्रिर्त्यतिप्रभृतीन् राजसानयजेतेतेमेमेराजसातेयाः ये
चप्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रयुक्तादेहप्रातादूहं वायवीयंदेह
मापत्राउलकामखकटपूतनादिसंताः प्रेतान् भवेतीति मन्त्र
ज्ञानपिशाचविशेषान्वाभूतगणान् असममात्कादीन् अताम
सानयेयजेतेयेतामासातेयाः अन्यश्रुतिपदं विषयि वैलक्षण्ये
तनायसंवह्यते ५

सुरुद्रादीन् यजंते इः त्वामिप्रसुखनिमित्तदेवयजनविषयाः सा
 तिकाः अद्वाव नोपप्रेषास्त्रीयविवेकज्ञानअद्वातोभिन्ना भवन्ति
 ये राजसाः यत्तरत्तां सिञ्जवेर कर्बुरादी निराजसानियतते ते इः त्व
 मिश्राल्पसुखहेतुअद्वावंतोपन्येशास्त्रीयविवेकसंविद्धातोभि
 न्ना भवन्ति येतामसाजनाः प्रेतभूतगणान्वयवीयदेहाउल्कासु
 खान्पिशाचपूतनादिसंज्ञानभूतगणान् वेतालकृष्णोडभैरवाः
 दिसंज्ञानचशब्दात्मप्रमात्कादीन् तामसान् यजंते ते इः त्वबः
 कुलाल्पसुखहेतुअद्वावंतोऽन्येशास्त्रीयज्ञानहेतुअद्वातोः
 भिन्ना भवन्ति एते सर्वे प्रमादालस्यक्लेशाधिभ्यस्तृक् वेदविध
 योपिकदाचित्बलवद्देवसंपत्तया लब्धे वैदिकसत्प्रसंगाः संतः
 स्वस्वभावास्तृक्त्वावेदाधिकारिणो भूत्वा वेदविवेकजन्यज्ञान
 पितृअद्वायुक्ता भवन्ति भावः ४ ॥

मधुसूदनी टीका

अद्वाज्ञातासतीति निष्ठापयिष्यति केनोपायेन साज्ञायता
 मित्यपेक्षिते देवसृजादिकार्यलिङ्गेनानुमेयेत्याह जनाः शाः
 स्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभाविक्या अद्वायादेवान् सुरुद्रादीन् सा
 तिकान् यजंते ते तेनोसातिकाज्ञेयाः ये च यत्तान् ऊवेरादीन् रत्तां
 सिचरात्तसान् निर्ऋतिप्रभृतीन् राक्षसान् यजंते तेन्यराक्षसाज्ञे
 याः ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वयमान् प्रच्युतादेहपाताहर्षवायवी
 यंदेहमापन्नाः उल्कासुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति
 मन्त्रकान् पिशाचविशेषान् भूतगणान् प्रसममात्कादीन् प्रुता
 मसानये यजंते ते तेनोतामसाज्ञेयाः अन्ये इति पदं त्रिषुपि वैलक्ष
 ण्येनोतनाय संबध्यते ४ ॥

सदानंदी टीका

अद्वाज्ञातासतीति निष्ठापयिष्यति सापित ज्ञायतां कथमित्युक्ते
 अनुमेयाकार्यलिङ्गातः १ शास्त्रीयज्ञानहीना ये स्वाभाविक्या तथा
 युताः अद्वायासातिकादेवान् यजंते रुद्रसुखकान् २ ते जनाः सा
 तिकाज्ञेया ये तु यत्तां श्वराक्षसान् यजंते राजसान् तेनोज्ञातव्याः

श्री.
मी. टी.
सं.

१४

राजाजनाः च प्रेतान्पिशाचभेदान्येमात्कांदीश्चतामसा
नृतेभूतसंघास्तेज्ञातव्यास्तामसाजनाः ४ ॥ ४ ॥

नीलकंठी टीका

ऊतपतदेवंकल्पते यस्मात्सात्विकादयोदेवादीनेवयजंते
इत्याहं यजंतइति यजंति स्रजयंति ४ ॥

आनंदीटीका १२ ॥

एतदभिधंजकं क्रियाविशेषमाह सात्विका जनादेवांश्चंद्रादी
न्यजंते अस्तु क्रियविधानेनार्चयंतीत्य' राजसायदादींश्च
विनाशास्त्रान्तरैरर्चयंति तामसाः फलकामनया प्रकृतिविरु
द्धाभिः क्षुद्रविद्याभिर्यजन्ते ॥ ४ ॥

तदेवं त्रिप्रकारायाः प्रज्ञायाश्च अभिधंजकं क्रियाविशेषे **रामकंठीटीका १४**
समाह - सात्विकाः सत्त्वगुणमयचिन्ताः सत्त्वगुणमया देवांश्चंद्रादिप्र
जापतिप्रभृतीन् यजन्ते शास्त्राकृतिविधिपूर्वकं पूजन्ते एवं राजसा
यदादींश्च शास्त्राभासविधिपूर्वकं यजन्ते तामसाश्च प्रेतादीन् शा
स्त्रविहितेनैव विधानेन यजन्ते

प्रज्ञायाश्च अभिधंजकं कार्ये वि **लासिकी टीका १५**

शेषमाह सात्विका जनाः सत्त्वप्रकृतीनिंद्रादिदेवान्यजन्ते पूर्वयंति राज
सा जनारजः प्रकृतीन् क्षान्तिं सांश्च यजन्ते एते भोक्तृविलक्ष
णास्तामसा जनास्तामसानेव भूतान् प्रेतांश्च यजन्ते यजनात्स
केन कार्येण सत्त्वादिप्रकृतयोत्तेयाः प्रेतानि निविष्टा दयः स्व
धर्मप्रच्युता देहपाताहर्ध्ववायवीयंदेहमापन्ना उल्कासु ख
कटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्ति इति

देवान्तरमाह द्वापयाम् ॥ ४ ॥

पंचोले टीका

देवपूजादिकार्यलिङ्गेन सत्त्वारिनिष्ठानुमेयेत्याह यजन्तेति ।
सात्विकाः देवान् यजन्ते पूजयंति राजसाः यक्षरक्षासिपूजयं
ति अन्ये तामसाः जनाः प्रेता भूतगणांश्च सत्त्वमात्रकारीन्
पूजयंति ४ ॥

॥ रामवीरसमिद्धोधिनी

सात्विकादिभेदव्यंजकं कर्मविशेषमाह यजंत इति स्पष्टार्थो
यं प्रोक्तः प्रकृतं तु मनसा देवादीन्प्राप्ता शरादीन्तु विसृज्य
यते इत्यर्थः ४ ॥

मधुभाष्य

यजंत इत्यादिना भगवत्कर्पणं नामात्म्यत्वं दृष्टिरेव योवे
मदांतं पुरुषं पुमांसे नैव दृष्टाकर्षकः सोतिपापीति स
तु भिन्नानुश्रुतिः प्रासुरो निश्चयो येषां ते प्रासुरनिश्चयः
देवास्तु सात्विका प्रोक्ता दैत्या राजसतामसा इति साग्निवे
प्रपश्रुतिः प्रीतिरानंतरिका दृष्टत्वं दर्शने स्थिरानुश्रुत
देवपक्षा भवन्ति तथा साज्यादयः सौम्यत्वमक्रौंथं प्रकृ
तः सौम्य उच्यते इत्यभिधानं मौनं मननं शीलत्वं वात्यं
च पाडित्यं च निर्विघ्नं यमुनिरिति दिश्रुतिः पतेन हीदं
सर्वं सतं यदनेन हीदं सर्वं सतं तस्मान्मुनिवदत इति
भालवेयश्रुतिः कथंचान्यथा मानसं तपः स्यात् पुन
श्च कर्मादीति कतिव्यता विधानार्थमर्थवादमाह ४ ॥

भाषा अनवादीका
सात्विक आदि जो गुण भेद उसी को कार्य भेदसे विस्तार कर
कहते हैं कि सात्विक स्वभाव जन सत्व प्रकृति देवतों को पूज
ते हैं ऐसे ही राजस स्वभाव रजः प्रकृति देवता यक्ष राक्षसादि
कों को पूजते औ तामसी तमोगुणी भूतप्रेतों को पूजते हैं ४

दोहा
यजें देवहिं सातकी राजसी यक्षरक्षकोय प्रेतभूतगण औ
१ जो यजें तामसी सोय ४॥

ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ

90

ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਤੇਰੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ

ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਭਗਵੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

अशासविहितं चोरेतप्यंतेयेतपोजनाः देभा
हंकारसंयुक्ताः कामरागवलात्विताः ५

शंकरभाष्यटीका १

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शासविधुत्सर्गे तत्र कश्चि
देव सहस्रेषु पूजादितत्परः सत्त्वादिनिष्ठो भवति वाङ्मयेन तत्र ज्ञानि
ष्टाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति कथं अशास्त्रेति अशासवि
हितं नशासविहितं चोरेपीडाकरे प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्य
त्वे निर्वर्तयन्ति ये तपोजनास्ते च दम्भाहङ्कार संयुक्ता दम्भश्चाह
ङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः काम
रागवलात्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृते वलङ्काम
रागवलङ्कैनात्विताः कामरागवलङ्कैर्वात्विताः ५

आनेदगिरिकृतटीका २

ननु सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रज्ञात्वात् शास्त्रज्ञैकतः कार्यलिङ्गकानु
मानेनेति तत्राह एवमिति सत्त्वादिनिष्ठानो जन्तूनामवात्तर
विशेषं प्रचुरत्वा प्रचुरत्वरूपे दर्शयति तत्तेत्यादिना राजसाना
च्च तामसानाच्च प्राचुर्यं प्रश्नद्वारा विद्वणोति कथमित्यादि
ना कामश्च काममानविषयो रागश्च तद्विषयभोगाभिलाषः
तत्कृते तन्निमित्तमिति यावत् ५

स्वामिकृतटीका ३

राजसतामसेषु पुनर्विशेषांतरमाह अशास्त्रेति ताभ्यां शासवि
धिमत्तानेनोपिकेचित्वाचीनसंस्कारेण सात्विका एव भवेति के
चित्तमध्यमाराजसा भवेति अथमास्ततामसाः भवेति ये पुनर
संतं मेदभाष्यागतानुगत्या पाषांडसंगेन तदाचाराववर्तिनः स
तो शासविहितं चोरेभूतभयं करंतपस्तप्यंते कुर्वन्ति तत्र हेतवः
देभाहंकाराभ्यां संयुक्ताः तेषां कामोभिलाषः रागप्रासक्तिः वल
माग्रहपतैरन्विताः सतः तानासरनिश्चयाविहीनतरेणान्वयः ५

अशासविहितं

५९९

५३ जमाः

श्री.
गी. टी.
से

पिशाचभाष्यमटीका ५

स्यष्टार्थ ५ ॥

रामानुजभाष्यमटीका ५

अशास्त्रेति कथं चेत्तस्मिन् अशास्त्रविहितमतिघोरमपितपोयेजना
स्तप्यन्ते प्रदर्शनार्थमिदं अशास्त्रविहितं वद्वायासंयागादिकं ये
कुर्वन्ते दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागवलान्विताः ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यष्टार्थ ५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यजन्ते सात्विकादेवानि निरुद्धं अशास्त्रविहितं कर्मदर्शपति अशा
स्त्रविहितमिति द्वाभ्यां शास्त्रेणाविहितं अननुज्ञातं चोरं भयावहं
रमशानेन प्रत्वेनानुष्ठीयमानं वीरसाधनादियेजनास्तपस्तप्य
न्ते अनुतिष्ठन्ति दंभो धर्मध्वजित्वं अहंकारो गर्वस्ताभ्यां संयुक्ताः
कामोभिलाषः राग आसक्तिः बलमाग्रहस्तैरन्वितास्तानास
रनिष्प्रपात्तिहोक्ततरेणान्वयः ५

वनमालीटीका ८

यस्य सतादृशशास्त्राणां सत्त्वादिनिर्णयकार्यतो निर्णीता तत्र के
विद्वानसन्तामसा अपि प्राग्भवीयुष्यपरिपाकात्सात्विकाभू
त्वाशास्त्रीयसाधनेधिक्रियन्ते येतदुराग्रहेण इदं वपरिपाकश
सुदुर्जनसंज्ञादिदोषेण प्रवलस्वस्वभाववशेन च राजसतातमं
चेति तैशास्त्रीयमा गीर्जुष्या असन्मार्गानुसरणेनेह लोके परे
च दुःखभागिनश्चेत्याह अशास्त्रे विहितं शास्त्रेण वेदेन न वि
हितं अशास्त्रेण बुद्ध्यागमेन बोधितं वा चोरं परस्यात्मनः पी
डाकरंतपः पंचाग्नं हं वाह्नादिना तप्यन्ते येजनास्तादृशतपस्य
नधिकारिणाश्च द्वादशो वर्णाश्चमादिधर्महीना भगवद्भर्मही
नाश्च केवलं कायक्लेशमात्रतत्पराः दंभो धार्मिकत्वात्प्रापन्ते
अहंकारोदमेव श्रेष्ठ इति दुर्भिमानीः ताभ्यां संयुक्ताः कामेका

मसा

मेकाममानविषयेयोरगस्तविमिनेवलमस्यग्रः खसहन
सामर्थ्येनान्विताः कामोविषयेभिलाषः रागः सदातदभि
निविष्टतत्रयोभिषंगः बलमवश्यमिदंसाधयिष्यामीत्याग्र
हः तैरन्विता इति ५

ऊरुमवेजयत्रीटीका २

ननुपेक्षास्तिकावेदविधिमजानत्रः केवलयास्वभावजयेवश्र
द्धयायुक्ताः संतो देवादीनयजंते ते कदाचिद्देहाधिकारिणो
भूत्वातरंतिनात्रममसंदेहः किं न येनास्तिकास्तेषां कागतिरि
तिशंकायामाह ह्यभ्याम अशास्त्रविहितमिति येनास्तिका
जना अशास्त्रविहितं अशास्त्रेणानुतिविरुद्धेन केवलज्यल्प
वितरणदितर्कशक्तिदृष्टान्तमात्ररूपेण स्वकपोलकल्पितास
त्वासेणविहितं कथितमप्येवचोरेपरपीडाजनकंतपोदेहैरे
यादिक्लेशमात्ररूपकंप्रदर्शनार्थमिदमतिपरिश्रमसाध्यया
की गत्रतहोमादिकंतप्येतेकुर्वन्ति दृष्टौ हंकारसक्ता देभो धर्म
ध्वजित्वमहंकारो गवस्ताभ्यां संयुक्तास्तथा कामरागवला
न्विताः कामोविषयाभिलाषो रागो विषयासक्तिर्वलं मये
वैनतसिद्धं कर्तेशकं नायेनेत्येवेदराग्रहः एतैरन्वितायुक्ता
स्तन्नमाना सरनिश्चया निहीन्युनरोणात्वयः ५

भाहं ५

क्ति

मधुसूदनीटी १

एवमनादृतशास्त्राणां सत्वादिनिष्ठाकार्यतो निर्णीता तत्रकेचि
जज्ञसातामसा अपि प्राग्भावीयप्रणपाकात्सात्विकाभूताशा
स्त्रीयसाधनेऽधिक्रियते येतुडराग्रहेण उदेवपरिपाकश्राप्ता
दुर्जनसंगादिदोषेण च राजसातामसा च न संचनितेशा
स्त्रीयमार्गाद्ब्रह्मासन्मागीनुसरणेनेहलोके परब्रह्मः
एवभागिनपेवत्याह ह्यभ्याम अशास्त्रविहितं शास्त्रेणवेदेनप्र
त्यक्षेणानुमितेनवानविहितं अशास्त्रेणब्रह्माद्यागमेनबो
धितं वा चोरेपरस्यात्मनः पीडाकरंतपः तमशिलादोहणादि
तप्येतेकुर्वन्तियेजनाः देभो धार्मिकत्वव्यापने अहंकारप्र

श्री.
गी. टी.
सं.

हमेवश्रेष्ठ इति उरभिमानः ताभ्यां संयुक्ताः योगस्य सम्यक्
कमनायासेन वियोगजनना सामर्थ्यं कामो काम्यमानवि
षये यो रागस्तत्रिमित्तं बलमस्य गडः खसहनसामर्थ्यं ते
नाविताः कामरागबलान्विताः यद्वा कामो विषयेऽभि
लाषः रागः सदा तदभिनिविष्टत्वरूपो भिषंगः बलमव
श्यमिदं साधयिष्यामीत्याग्रहः तैरन्वित इति वा ५ ॥
॥ ५ ॥ = सदानंदी टीका ॥

तव

इत्यनाहं शास्त्राणां निष्क्रान्तिविधानां केचित्सुखवशात्
तिसात्विकाः शास्त्रतत्पराः १ इराग्रहेण ये तत्र उद्वेगपरिया
कतः उषसंगादिदोषेण न संवेत्ता सरीमतिः २ तेषां सीमाध
नो भ्रष्टा असन्मार्गानुसारतः ३ हामुत्र उद्वेगः वैकभानपवेति
कथ्यते ४ यत्र श्रुत्या न वा स्मृत्या विहितं तपश्चासुरं यद्वा शा
स्त्रेण बुद्ध्यादिप्रणीते नैव बोधितं ५ चोरे स्वस्य परस्यापि कुर्वेत्
येन उद्वेगः खदं आत्मनो धार्मिकत्वस्याप्यपनंदं भ्रंशितः ५ श्रेष्ठो
हमेवमित्येवमहंकारो उराग्रहः तामत्यंतसंयुक्तो यो रागः का
म्यगोचरे ६ तत्रिमित्तं बलं उद्वेगः खसोखं सामर्थ्यं मित्यपि विष
याभिलाषः कामो रागो भिषंग उच्यते साधयिष्याम्यवश्यं चे
त्याग्रहो बलमच्यते तैर्गुणैर्बलवत्तुः खदर्शनेऽप्यनिवर्तिनः
८५ ५

नीलकंठी टीका ॥

सात्विकानां दौर्लभ्यमभिप्रेत्याह अशास्त्रं वेदादिनहिरोधिना
कौलिकाणां गमेन विहितं चोरे स्वतां सहोमेन चात्मणा लोहि
तादिना वा देवतासंतर्पणायात्मकं येन नास्तपस्तपस्तप्ये
तेतानासरनिश्चयान्विद्धीति द्वयोः संबन्धः दंभो धर्मश्च जित्
ग्रहंकारः स्वस्मिन् पूज्यता बुद्धिः ताभ्यां संयुक्ताः कामरागो
विषयाभिलाषः बलं साहसेनापि विषयसाधने उत्साहस्ता
भ्यामन्विताः ५

आनंदीटीका १३

यत्प्रोष्टामाह ५ ॥

॥

एतेच राजसतामसाश्चासुराश्चिते वांवे रामकंदीटीका १४

हितमाह - तानेवंविधान्कर्मभूमिजनानः पुरुषानासुरनिश्रयान्विद्धि ।
आसुरो रजस्तमः प्रधानत्वादसुरसंबंधी तत्सदृशो निश्रयो
निष्ठायेषां तं स्यादविधां जानीहि कांस्तान्ये जना चोरंडः सहं
चित्तशरीरकेशकारणात्वादांरुणं तपस्तप्यंते विशिष्टफला
भि सन्यानेन नियमविशेषमाचरेति ऊतोदारुणमिति हेतुग
र्भविशेषणमाह अशास्त्रविहितमिति शास्त्रेण सर्वदा सर्व
विशिष्टजनगीतानुष्ठानेन वेदादिना विहितमनुष्ठितं शास्त्रावि
हितं एवं हि शास्त्रीयो विधिः यथाशरीरं न ग्लायेन्नैयान्स्वसु
ग्रसंयथा तथा तपसि वर्तेत न मूकव्रतमाचरेदित्येवंविधं हे
तुनियमनैरपेक्षेण फलप्राप्तितस्मात्तथाहंकारेणाहंशास्त्रा
क्तं सम्पद्बुद्धानुतिष्ठामीत्यात्मसंभावनात्मकेनाभिमानेन सं
युक्ताः तथा कामरागवृत्तान्विताः ५ ॥

+ राजसतामसेषु पुनर्विशेषांतरं लासिकीवत्तुलीटीका १५ ॥
माह द्वाभ्याम् ॥

+ ये जनाः पाषाणि संगेन गतानुगत्या वा अशास्त्रविहितं शास्त्रेण
प्रत्यक्षतो नुमतो वा न चोदितम् चोरंडः संहतमशिलारोह
णादि तपोनियमविशेषाभासं तप्यंते चरेति तत्र हेतवः द
म्भेन धार्मिकत्वापत्तेनाहंकारेणाभिमानेन संयुक्ताः ५
लेउराग्रहयतैरन्विताः शास्त्रीयो विधिर्नैव तथा हि
यथाशरीरं न ग्लायेन्नैयान्स्वसंयथा ५ ॥

तथा कामोभिलाषः
रागव्यासक्तिः ५

तथा तपसि वर्तेत
न मूकव्रतमाचरेत् ५

पंचोलेटीका

रजस्तमोतिष्ठानो वा ऊल्लेखदन्तेषां विशेषमाह अशास्त्रेति

गी.
से री.

येजनाः देभादेकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामराग
जनितबलेनान्विताः अशास्त्रविहिते चोरे प्राणिनो आत्मन
अपीजकरंतपस्तप्येते ५ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

इत्थं सात्विकादीनां स्वभावव्यंजकं देवताविशेषयजनरूपं किं
याविशेषमुक्ताधुना तद्यंजकमन्यमपि वेदितविशेषमभि
थते तत्र वेदेवानां सात्विकानां सर्वं बहुशक्तवत्तत्र निरूपि
त इत्यत आसुराणां राजसतामसानामेव तदाह अशास्त्रेण
दियुगलेन शास्त्रमविगीताचारप्रतिपादकं शिष्टवाक्यं त
च्चारक्षत्रियोचितो यनुर्वेदः परमात्मेन परमेश्वरेणानुशिष्टो
बहुशः प्राक्प्रतिपादितलक्षणः तेन न विहितं अतएव शा
स्त्राचोदनादेव द्योमंसर्वभूतभयंकरोऽहः संच शरीरशेषरा
दिभूयं च तपः कर्मविशेषविसंयुजनास्तप्यंते नृतिष्ठंति
कीदृशाः संतो देभादेकारसंयुक्ताः देभनामानित्वमदंभित्व
मित्यवशोक्तलक्षणेन तथाहंकारेण अहमेव बलाधिकः
कपते मत्सुरत इत्येवं रूपेण वसंयुताः यदा देभेन व्याजेन दे
वनायोदेकारस्तयुक्ताः तथा कामरागबलान्विताः काम्यंत
इतिकामाः पुत्रमित्रादयः स्वर्गादिभोगावाप्तैरुपयोगः स्नेहो
भोगाभिन्नाद्यो वा तस्य वलनोत्कर्षेण सदिताः ५ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

और राजस तामस के मध्यमे भी जो विशेष है सो फेर दो श्लोक से कहते हैं कि शास्त्र विन जाने भी पूर्व संस्कार बल से कोर कोर उत्तम पुरुष सात्विक स्वभाव होते हैं कोर मध्यम जन राजस स्वभाव होते और कोर अधम लोग तामस स्वभाव होते हैं और जो अत्यन्त मन्दभाग्य लोग अन्धपरम्परा में पास्वाण्डियों के सङ्ग से पावण्ड आचार के अनुवर्ती होके शास्त्र विधान से भिन्न लोक भयङ्कर रूप तपस्या करते हैं तिनके विषयमे हेतु स्वरूप दण्ड औ अहङ्कार से संयुक्त तथा काम कहै अभिलाष औ राग कहै अभिलषित बल मे चित्तरञ्जन के अनुरूप जो अधिक आशक्ति और बल कहै विषयोंका आग्रह इस स वसे युक्त होके इस श्लोकका अर्थ दूसरे श्लोक के साथ पूरा होय है ५

दोहा

अशास्त्रकथित चौरतप तपहिं जो जनकोप अहंकारके युक्त
हि कामरागबलसोय ५॥

24

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कर्षयंतः शरीरस्य भूतग्राममचेतसः मां चैवा
तः शरीरस्य ताविद्यासरनिश्चयान् ६

शोकरभाष्यटीका १

कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृषीकुर्वन्तः शरीरस्य भूतग्रामं र
णसमुदायमचेतसोः विवेकिनो मां चैव तत्कर्मवृद्धिसाक्षि
भूतमन्तः शरीरस्य कर्षयन्तः मदनुशासनाकरणमेव मतक
र्षणं ताविद्यासरनिश्चयान् आसरोनिश्चयोपेक्षान्ते आसरनिश्च
यास्तान् परिहरणार्थं विद्धि अस्य पदेशः ६

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

रजोनिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान् प्राधान्येन दर्शयति
कर्षयन्त इति कथं शरीरादिसाक्षिणामीश्वरं प्रति कृषीकरणां
प्राणिनां प्रकल्पते तत्राह मदनुशासनेति तेषां विपर्ययासनिश्च
यवतां परिज्ञानं कुर्वीत पश्यते तत्राह परिहरणार्थमिति ६

स्वामिकृतटीका ३

किंच शरीरस्य प्रारंभकत्वेन देहे स्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां गुण
मंसमूहं कर्षयंतः ह्येषोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तः अचेतसो विवे
किनो मां चैव तर्कयामित्यंतः शरीरस्य देहमध्ये स्थितं मदाज्ञां च
नेनैव कर्षयंतः सन्त एव तपस्यंतियेतान् आसरनिश्चयान् आस
रोति कुरोनिश्चयोपेक्षां ताविद्धि ६

विशाचभाष्यमटीका ४

कर्षयंतः अनुकुर्वन्तः भूतग्रामं पृथिव्यादिसंघातशरीरान्तरस्य
मां कर्षयन्त इति आसरोनिश्चयोपेक्षान्ते आसरनिश्चयाः ताम
सा इत्यर्थः ६

रामानुजभाष्यमटीका ५

शरीरस्य पृथिव्यादिभूतशरीरं कर्षयंतो मदेशभूतं जीवं चोतः

श्री.
गी. श्री.
सं.

शरीरस्य कर्षयंतो ये तप्यंते यागादिकं च कुर्वन्ते तानासुरनिश्चयान्
विद्धि असुराणां निश्चयस्यासुरो निश्चयः असुरा हि महात्ताविपरी
तकारिणः महात्ताविपरीतकारित्वान्नेषां सखलवसंवंधो न वि
यते अपित्वनर्थप्रपञ्चः पतंति तत्रति पूर्वमेवोक्तं पतंति नरके
शुचौ रति अथ प्रकृतमेव शास्त्रीयेषु यागादिषु गुणतो विशेषं
प्रपंचयति तत्रापाहारमूलत्वादिवृद्धेराहारत्रेविध्यं प्रथम
मुच्यते अत्रमये हि सोम्य मनः आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धेरिति श्रूयते ६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

तत्राप्येवमत्राहारमूलत्वादिवृद्धेराहारत्रेविध्यं प्रथममुच्यते
अत्रमये हि सोम्य मनः आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धेरिति श्रूयते ६
चेतनमविवेकित्वा तत्राचारोपवासादिभिः कर्षयंतः कृशं कुर्वन्तः च य
रमांते तर्पामित्वेन सांख्येन तद्वत्साक्षात्तं कुर्वन्तः अतएव चेत्त
सं देवप्राणमित्यजानंतस्तानासुरनिश्चयान् आसुरोति कुरो
निश्चयो येषां ते तत्राविधान्विद्धि ६

परमार्थप्रयाटीका ७

तद्वदाहरति कर्षयंत इति शरीरस्य शरीरांतर्गतं भूत्वादिभू
तग्रामं प्राणाचारोपवासादिभिः कर्षयंतः कृशं कुर्वन्तः च य
रमांते तर्पामित्वेन सांख्येन तद्वत्साक्षात्तं कुर्वन्तः अतएव चेत्त
सं देवप्राणमित्यजानंतस्तानासुरनिश्चयान् आसुरोति कुरो
निश्चयो येषां ते तत्राविधान्विद्धि ६

वनमालीटीका ८

अतएव वलङ्कृतं तददर्शनेन निवर्तमानाः कर्षयंतः कृशं कुर्वन्तः
तिष्ठन्त्यापवासादिना शरीरस्य भूतग्रामं देहेन्द्रियसंचालका रे
ण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायं अवेतसो विवेकशून्याः
ग्रामं तर्पामित्वेन शरीरांतः संसादिभूतमीश्वरमात्मा लंचने

न कर्षयंत इत्यर्थः तानेहिक सर्वभोगविश्रुत्या न्यत्र चायोगति
भागिनः सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानां सुरनिश्चयान् आसुरो विपर्ययास
रूपो वेदार्थविरोधी निश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानान्
नप्यसुरकार्यकारित्वादसुराविद्धि असुरत्वजातिरहितानां
मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वान्नानसुरान् विद्धीति साक्षात्कं
द्विजातीनां तपस्विनां देभादियोगादसुरत्वं सूडादीनां तादृ
शां तपोनधिकारिणां देभाद्यभावेऽपि तादृशतपोयोगादसुर
त्वमिति भावः ६ ॥

ऊरुमेवैजयंती टीका

अनः कीदृशास्तत्पेक्षायां माह कर्षयंत इति शरीरस्थं शरी
रारंभकतया शरीरे स्थितं भूतग्रामं भूतानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाका
शानां ग्रामं समूहं कर्षयंतो ह्येयोपवासादिना कृशं ऊर्वन्तः
अतः शरीरस्थं अंतरात्मानया शरीरमध्यगतं मां परमेश्वरमंत
र्यामिने च शास्त्रात्मदात्मकं मदेशभूतं जीवात्मानं कर्षयंतः अ
हं सबुद्धिबलपराक्रमेणैव सर्वं करोमीश्वरेण किं भूतसंघात
एव चेत्तनी भावं प्राप्तो देह एवाह मात्मा सर्वं करोमि देहव्यति
रिक्तेन चेतनेन किमित्यवज्ञां ऊर्वन्तः एवकारेण व्यवहारः
दशायामेव शास्त्राचार्यजीवेश्वरादयस्सन्निपरमार्थदशायाम्
तु सर्वज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्या भवतीत्येवं वदतः परिस्त्रिन्नवा
या अपि संगृह्यंते एवं ऊतो यतोऽचेतसः शास्त्रजन्यविवेकज्ञा
नशून्याः एतादृशां स्तान् वेदेष्वरविहृषकानां सुरनिश्चयान्
निश्चयेनासुरान् यद्वा आसुरो सुरस्य भावो हिंसा मात्सर्या
दिरूपानि रुरस्वभावो निश्चयो येषां ते तथा तां विद्धित्वं जा
नीहि एतेषां पतंति नरके अवावित्यादि पूर्वोक्ता दुर्गतिर
वर्जनीये वेत्यभिप्रायः ६ ॥

मधुसूदनी टीका

अतएव बलवतः उः खदर्शनेन निवर्तमानाः कर्षयंतः ह्येयो
पवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहं द्रियसंघातकारेण परिण

श्री.
गी.टी.
सं.

तेऽपि व्यादिभूतसमुदाये अचेतसोविवेकशून्याः मां चैवातः
शरीरसंभोक्ततत्तुपेणास्थितं भाग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन
कृशीर्ज्वंतपवमामंतर्यामित्वेन शरीरं तस्थितं बुद्धितद्वृत्तिः
सात्तिभूतमीश्वरमाज्ञालंघनेन कर्षयंत इति वा तानैहिकस
र्वभोगविमुखान् परत्र चायमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्था
भ्रष्टान् असुरनिश्चयान् आसुरो विपर्ययसं रूपो वेदार्थविरो
धीनिश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानान् अपासुरका
र्यकारित्वादसुरान्विद्धि जानीहि परिहरणाय निश्चयस्याऽ
सुरत्वात् तत्सर्विकानां सर्वा सामंतः करणहृतीनामासुरत्वे
असुरत्वजातिरहितानां च मनुष्याणां कर्मणो वासुरत्वात्ता
नसुरान्विद्धीति तिसाक्षाद्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ६ ॥

सदानंदी टीका

एधिव्यादिभूतसंचयं देहस्य मविवेकिनः कृशीर्ज्वंतमा
त्मानं मां चैवातः शरीरं १ अंतर्यामितया भोक्ताभावेन
सात्तिभावितः मदाज्ञालंघनेनैते मां द्विषंतो न राधमाः २
तात्पुमर्थात् १

रिभ्रष्टानिहामुत्राद्यभागिनः आसुरेतिविपर्ययोविहृद्धत्वे
नवश्रुतेः १ निश्चयोद्भिद्विषयोयेषांतात्मनव्यात्वरूपतः प्रती
यमानानासुर्यांक्रान्तिद्व्यासुराशवान् ४ सर्वथाहेयप
वासौदृष्ट्यासुरनिश्चयः श्रेयोर्थिभिर्विपश्चिद्भिर्हरेरित्येव
माशयः ६ नीलेकंदीटीका १२

कर्षयेतः कृशं कुर्वेतः भूतग्रामं करणसमूहे अचेतसोमू
ढाः मां चेतः शरीरस्य भोक्तृरूपेण शरीरोत्तः स्यं मां परमे
स्वरं वा भोग्यं शरीरस्य कृशीकरणेन मदात्तात्तं च नेन वा कृ
शी कुर्वेतः तान् विद्व्यासुरनिश्चयान् ६

ग्रानंदीटीका १३

अतः शरीरस्य मां जीवात्मानं आसुरेति निश्चयः अहायेषाम् ६

॥ ॥

रामकंदीटीका १४

कामेषु विषयभोगेषु रागोभिलाषस्तस्यवलमशास्त्रविहित
क्रियाप्रवर्तने सामर्थ्यं तानं कर्षयन्तस्मान्निकस्वरूपानव
बोधेन क्षयं यन्तश्च ते वांतया विधा तेनान्वितायुक्तास्तै न
चोरेणानपसाकिं ऊर्वाणा अचेतनं प्राकृतं जडं भूतग्रामं पृथि
व्यादिसंघातं शरीरे देहे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन वर्तमानं
मामात्मानं कर्षयन्तस्मान्निकस्वरूपानवबोधेन क्षयं यन्तश्च
वतेषां तथा विधानां दारुणस्य तपसो देहे चित्रव्यवधान
मात्रमेव फलमित्यर्थः ॥

॥ ॥

लासिकीदत्तुगीरीका १५

श्री.
गी. टी.
सं.

तथाशरीरस्यंशरीरत्वेनपरिणतंभूतग्रामंष्ट्रिव्यादिभूत
संघातंकर्षयंतः वृथोपवासादिभिः कृशं ऊर्वन्तः य
तोचेतसोविवेकशून्याः मां चैवात्मानमंतः शरीरस्यंश
रीराधिष्ठातृत्वेनस्थितंकर्षयंतः तत्तावधारणोनतिर
स्कुर्वन्तः एतानासुरनिश्चयान् आसुरः कूरोनिश्चयोये
षांतांस्तथाविधांविद्विजानीहि एवंप्राधान्येनप्रदयेवसा
त्तिकादिस्वभावोगीतार्थनिश्चयाधिकारप्रतीत्यर्थमनुमी
यते अथनाः हारादिनापितमनुमापयितुं दशभिः श्लोकै
राह ॥ ॥

पंचोलेरीका १६

अचेतसः अविवेकिनः शरीरस्यंभूतग्राममिंद्रियसमुदाये
चअन्यतमोतत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमेतः शरीरस्यंकर्षयंतः
वशी ऊर्वन्तः येवर्तन्तेतानासुरनिश्चयान्विद्विजानीहि ६

शाखीरसमिद्धोधिनी

तथाशरीरस्यंभूतग्रामंष्ट्रिव्यादिभूतसमूहंकर्षयंतः प्रली
रां ऊर्वन्तः तथामां च परमात्मानमंतः शरीरस्यंदेहमध्येधि
ष्ठातृभावेनस्थितंकर्षयंतोवमन्यमानाः तानासुरनिश्चया
न्विद्विजानीहि राजसात्तामसाश्चतेतयाविज्ञेयाः इतिभावः य
द्वायेकचनजनाः कर्मयोगिनः क्षत्रियाः क्षीरंशरीरस्येषणमा
त्रफलत्वेनउत्कृष्टः सदेवतयोवर्णांतरीवितंतप्यन्तेनुतिष्ठं
ति कीटप्रान्तं अणसंविदितं यथाधनुर्धारणादिकंमुख्य
तथाकृषिवाणिज्यादिकंचगोणतयाश्रुतिस्मृत्युभयदृष्टेण
प्राप्तेणराजन्यानधिकृत्यानुशिष्टं नतथाभिदाचर्यादिकं
कृच्छ्रवांदायणादिकंप्रवाप्तिधारणाधिकवाप्राप्तेणविदि
ते किंतुसर्वथेवनिषिद्धं कीटप्रान्तः सतः देहादेकारसंप्रकाः दे

भनंदंभः भावेकि प दमादमेनोपशमेनभांतीतिदंभाः दमित्य
 व्ययंक्रोथोक्तो दमितिकरणंदंकारः क्रोथोदीपनंनंदंकारोये
 षांतेदकाराग्रनुदीपितकोथाः ततःकर्मधारयक्रोथंपदित्यन्य
 षांतिपथमाश्रिताइत्यर्थः तथा कामरागबलान्विताः कामे
 नविषयाभिलाषेणारागोरागुवादिविषयेरागस्नेहेनबलेनैदि
 यादिपादवेनसदिताः यद्वाकामेषुपुत्रमित्रादिषुविषयेयो
 रागप्रासक्तिसत्त्वबलेनोत्कर्षेणान्विताः एतेनचसकामास्ते
 इतिप्रतिपादितं तथाप्रारीरस्येष्टयिव्यादिभूतसमूहंकुपीक
 र्वतः तथाःचेतनाः चेतनयानिश्चयामिकयाबुद्ध्यादिताः त
 था मांवेष्टयंतःप्रारीरस्येष्टमय्येष्टदयदेष्टोवर्तमानंप्रेरयि
 तारंक्षययंतःतान् प्रासुरनिश्चयान् असूत्रक्षंतोत्यसुराःप्रा
 राक्षसांतत्परास्तेषामयंनिश्चयोयेषांतांस्तादृशजानीदि
 यद्वा येननाःसमरमध्यादंतथायोच्चाटनयत्तप्राणायांगत्वा
 प्रासुरनिषिद्धंघोरंइष्टंरंवसामांसाद्यादवनेनवीभक्तंवातयउ
 च्चाटनादिकर्मकृवंति तानासुरस्वभावांजानीदि असुराप्रपित
 षेवकृवंतीतिपुराणेषुप्रसिद्धं कीदृशाः दंभेणकपटेनादंकारे
 णाभिमानेनसदिताः तथा कामरागबलेनसत्यादिविषयाभिला
 षोत्कर्षेणवसदिताः तथा प्रारीरस्यं प्रादुरागो वाराधारिणश्चयं
 तिप्रेरयंतियेतप्रारीराथनुर्थरसेत्याधीषास्तत्रस्थितंतस्थित्यधीन
 स्थितिकंभूतग्रामंप्राणिसमूहंकुपीकृवंतः कोथः सेनापतिव
 षांसेन्यंस्वाकृष्टेनकिंचिदपिकर्तुंनशक्नोति अतस्तदुक्तांवि
 नानिर्व्यापारेसतत्पीडयंतः यद्वा तत्परोक्षंसेन्यंवाधयंतः अथ
 च स्वप्रारीरस्यंभूतग्रामंरक्तवसामांसादिकेदोमासौप्रदोषार्थक
 र्थयंतोनिष्कुषंतः तथा मांवांतःप्रारीरस्यंसर्वतर्यामिरांपरमे
 ष्वरमचेतनाप्रजानंतइत्यर्थः अचेतसइति पादमदिरादिपाने
 नपरिमुषितविवेकाइत्यर्थः मांवसर्वतर्यामिरामवगारायं
 तइतिशेषः ६॥

मधुभाष्य

28

भाषा अनुवाद टीका

शरीरस्थ कहे शरीर के कारण रूप देह मे वर्तमान जो स्थिती
अपनेज वायु आकाश पंच भूत तिनको ब्रथा उपास करने
से दुर्बल करके औ अन्नर्यामी रूप देह के बीच टिके रुये
मेरे को भी लङ्घन कर डखदाइ होय जो अविदेकी लोग तप
स्या करते हैं तिनको आखर निश्चय कहे अति क्रूर बुद्धि जनों
तात्पर्य यह कि मेरी आत्मा लङ्घन करना ही मुर्फ डख देना
हैं ६

दोहा

भूतग्रामको कर्षदि देहस्थको जनमूढ और मोहिको दे
हमे तिनलष असुरदि मूढ ॥ ६

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः यज्ञ
स्तपस्तथादानं तेषां भेदमिमं शृणु ७

शंकरभाष्यटीका १

आहाराणां च रस्यास्त्रिधा दिवर्गत्रय रूपेण भिन्नानां यथाक्रमे सा
त्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वं दर्शनमिह कियते यतोरस्यास्त्रि
धादिष्वहाराविशेषेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकालिङ्गेन सात्त्विकत्वं के
राजसत्वं तन्नामसत्त्वं बुद्धिराजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्ज
नार्थं सत्त्वलिङ्गानाञ्चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादियु
गभेदेन त्रिविधत्वं प्रतिपादनमिह राजसतामसान् बुद्धा कथं
च नाम परित्यजेत् सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थमाह आहा
रस्त्विति आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तृत्रिविधो भवति प्रियः स्तपसा
यज्ञस्तपस्तथादानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

उत्तरश्लोकप्रवर्णनात्पर्यमाह आहाराणामिति रस्यादिवर्गस्य
सात्त्विकपुरुषप्रियत्वं कदादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातयासा
दिवर्गस्य तामसप्रियत्वं यातयासादिवर्गस्य तामसप्रियत्वंमिति
दर्शने कुतोपपद्यते तत्राह रस्येति श्लोकोत्तरार्द्धनात्पर्यमाह न
येति आहारत्रैविध्यवदिति यावत् कथमेतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं
ब्रूहतेषामिति ७

स्वामिकृतटीका १

आहारादिभेदादपि सात्त्विकादिभेददर्शयित्वा आहारस्त्रि
धादित्रयोदशभिः सर्वस्यापि जनस्य यथाहारोत्रादिसत्तयथा
यथं त्रिविधः प्रियो भवति तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि
भवेति तेषां व्यवहाराणामिमं भेदं शृणु यत्तत्र राजसताम
साहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया स
त्त्वहर्द्वयत्वं कर्तव्यं तत्तेनावदर्थं कथ्यते ७

विशाखभाष्यमटीका ५

श्री.

गी. टी.

सं.

विविधः

३०

इदानीं सात्विकराजसतामसानां प्राणिनामाहारं दर्शयितुमाह
आहारे यत्तत्प्राहारश्च भवत्यर्थं सात्विकराजसतामसस्य प्राणि-
नः त्रिप्रकारस्तत्त्विको राजसतामसश्चेति भवति जायते प्रियः
अभिमनः तथातह विविधस्य प्राणिनः विविधः सात्विकारा-
जसतामसः यज्ञः प्रियो भवति तथात यस्तथादानं तेषामा-
हारयत्तत्तपोदानानां भेदमिमं सात्विकराजसतामसलक्ष-
णं शृणु आकर्ण्य ॥

तमात्रजभाष्यमटीका ५

विशाखभाष्यमटीका ५

आहरेति आहारोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वादिगुणान्वयेन
विविधः प्रियो भवति तथैव यज्ञोऽपि विविधः तथात यो दानं च
तेषां भेदमिमं शृणु तेषामाहारयत्तत्तपोदानानां सत्त्वादिभे-
देन दमुद्यमानं भेदं शृणु ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ६

आहारोऽपि सत्त्वादिभेदा
विधाश्रद्धावत्तथा यत्तत्तपोदानानि तदुच्यते ॥

समात्रजभाष्यमटीका ५

+ स्पष्टार्थ ७

॥ परमार्थप्रवादीका ७

॥

॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अथ सात्विकादीनामाहारादिभेदमाह आहारश्चादितत्त्वयोद-
शभिः सर्वस्यापि जनस्य यथाहारे त्रादिः सत्यथापथं विवि-
धः प्रियो भवति तथा यत्तत्तपोदानानि च विविधानि भवति ते-
षां वत्तमाणां भेदं विविधं शृणु तच्च राजसतामसाहारय-
त्तत्प्रागेन सात्विकाहारयत्तादिसेवया सत्त्वहोयत्तः कर्तव्य-
त्येतदर्थं निरूप्यते ॥

वनमालीटीका ८

सात्विकानामादानाय राजसतामसानां हानाय चाहारयत्त-
त्तपोदानानां त्रैविध्यमाह आहारश्चादितत्त्वयोदशवि-
धा आहारोऽपि सर्वस्य विविधपदप्रियो भवति सर्वस्य त्रि-
गुणात्मकत्वेन च तर्थाविध्याया असंभवात् दृष्टार्थाहारवद-

दृष्टार्थयत्ततपोदानास्यपित्रिविधानि ततदेवतोदेशेनइत्यस्या
 गोयतः यजतिनाजुहोतिनाचवोदितत्वेनयोगेहोमंश्रैतिहि
 विधः अतिष्ठहोमावषट्कारप्रयोगांतायास्यापरोनुवाकावे
 तोयजतयः उपविश्यहोमाः स्वाहाकारप्रयोगांतायास्यानुवा
 कारहितानुहोतयइतिकल्पकारैर्वात्यातोयतयदेनोक्तः
 तपः कृच्छ्रादिदानेपरस्वत्वात्यतिफलकः स्वत्वमागः तेषां
 यत्तादीनोराजसतामसंभेदंमयोच्यमानमिमंस्मृतम् ७

ऊसुमवेजयतीटीका ५५५ः ५५५

यवमास्तिकानांशास्त्रीयेषुयागादिषुस्वभावजायाश्रद्धायाः
 सत्त्वादिगुणभेदात्रैविध्यंमप्यन्वयेहामोनास्तिकानाम्
 शास्त्रीयतपः प्रभृतिकर्मावरणात्वेनउर्गातित्वेनिरूप्येदानी
 माहारयत्ततपोदानानांगुणभेदात्रिविधभेदमाहआहा
 रइत्याद्यदेशकालइत्यंतैः षोडशभिः आहारइति तशब्दस्त
 पार्थक्यः यथार्थसर्वस्यस्वाभावजाश्रद्धाभवतितथापिनि
 श्रयेनसर्वस्यब्रह्मादिपिपीलिकांतस्यजनस्याहारोऽत्रादिः
 प्रियस्वस्वाभावजरुच्यनुसारेणाभीष्टत्रिविधासिप्रकारोभ
 वतितथायतोपित्रिविधोभवतितथातपोपित्रिविधमभव
 तितथादानमपित्रिविधंभवतितेषामाहारयत्ततपोदानानां
 चतुर्णामिमंमयोच्यमानं सत्त्वादिगुणभेदेनभेदंशृणुत्वम
 वहितमनाः सच्चवणंकुरु ७

मधुसूदनीटीका १

+ नकेवलंश्रद्धैवत्रिविधाआहारोपिसर्वस्यप्रियसि विधयवम
 वति सर्वस्यत्रिगुणात्मकत्वेनचतुर्विधायाश्रंभवान् यथा
 दृष्टार्थआहारसि विधस्तथा यत्ततपोदानास्यदृष्टार्थास्यपि
 त्रिविधानि तत्रयतंयात्यास्यामोइत्येदेवतात्यागरतिकल्प
 कारैः देवतोदेशेनइत्यस्यागोयत्तरतिनिरुक्ताः सावयजतिना

+ येसास्तिकालेदेवायेतजसास्ता
 मसासुतेविपर्यस्तत्वादस्यरात्रिमिस्ति
 तसास्तिकानामादानायराजसाताम
 सानोहानायचाहारयत्ततपोदा
 नानात्रैविधमाह ॥

श्री.
गी टी.
सं.
गी. सं.
सं.

जहोतिनावचोदितत्वेनयागोहोममेतिद्विविधः तत्रउत्तिष्ठहोमा
वषट्कारप्रयोगांतायाज्ञापुरोनवाक्पावंतौयजतयः उपविष्ट
होमाः स्वाहाकारप्रयोगांतायाज्ञापुरोनवाक्परहिताः जुहोत
यइति कल्पकोरैर्वाख्यातोयज्ञशब्देनोक्तः तपः कार्येन्द्रियशो
षणं कृच्छ्रांशयणादिदानं परस्वत्वापत्तिफलकः स्वस्व
त्वत्यागः तेषामाकारयजतपोदानानां सात्त्विकराजसतामस
भेदे मया व्याख्यायमानमिमं शृणु

तदः संतः श्रुत्वा सात्त्विकराजसतामसः सात्त्विकः

सदानंदीटीका ॥

ये सात्त्विकास्ते देवाः स राजसात्तामसास्तये ते सुराः सर्वथा हे
या प्राणा देवास्तसात्त्विकाः १ अन्नाहारतपोयज्ञदानत्रैविध्यमु
च्यते त्रिविधोक्ता यथाग्रहातथाहारसिद्धास्तपि १ सर्वस्य
प्राणिनो भोक्तः प्रियो यज्ञस्तपस्तथा २ देवतोद्देशतोद्देश्यता
गोपागउदाहृतः तपश्चोद्देश्यतायुक्तं शरीरैन्द्रियशोषणं ३
दानं स्वसत्त्वतागोमसत्त्वतापादनमीरितं तेषांचतुर्णां भे
दे त्वंप्रोच्यमाने मया शृणु ५

नीलकंठीटीका ॥

अत्र सात्त्विकानां अहाराध्याहारयज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं
राजसतामसानां व्रजनार्थं च तेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं विध्यं वि
धीयते तत्रापि अत्र त्रैविध्यं आराध्य त्रैविध्यं च प्रागेवोक्तं आ
हारादीनां त्रैविध्यं प्रतिता पूर्वकमाह आहारस्त्विति आहू
यतश्चाहारोत्रं अतः परंप्रायेण पदार्थः स्पष्टः तथापि क्व
चित्क्वचित्किंचिद्व्याख्यायते ७

+ न केवलमुक्तप्रकाराणां भोजनं तपोवसात्त्विकारिज्ञानं किं
तदृश्यमानं नापीत्याह ॥

आनंदीटीका ॥

+ त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन प्रियः ॥ ७ ॥

रामकंठीटीका ॥

न केवलमेवंविधेष्टितेनासुराणां मेव स्वभावो जमीयते यावदेवसासुरस्य च
सर्वस्य कस्य विज्ञे तोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैः दृष्टा दृष्टफलविशेषैः स्वभावो
जमीयते इत्याह ॥

आहारेणपिस
त्रिविधप्रज्ञाः

+ एवं प्राधान्येन प्रज्ञेयवसानिकादिस्वभावगीतार्थनिष्पन्नाधिकारप्रतीत्यर्थमनुमीयते
अथ नाहारादिनापि तमनुमापयितुं दशभिः श्लोके राह ॥

आहारादीनां त्रिविधं तत्तत्सात्विकादिविविधपुरुषप्रिय
त्वात् शिष्टं व्याख्यातमायं

लासिकी ~~उत्तर~~ टीका १५

+ सर्वस्यापि जनस्य य आहारः अत्रादिः स च यथायथं त्रिवि
धः प्रियो भवति तेषां च वक्ष्यमाणमिमं भेदं स्पष्टं

॥

पंचोलेटीका

आहारादिभेदादपि सात्विकादिभेदं दर्शयितुं सात्विकं उपाह
तमाहारादित्रैविध्यमाह आहारस्वरूपीत्यादित्रयोदशभिः तत्र
नः सर्वस्य भोक्तुः आहारोऽपि प्रियः इष्टविविधो भवति यथा यतः
तथा तपः तथा दाने पतत्त्रयमपि त्रिविधो भवति तेषां आहारा
दीनां भेदमिदं स्पष्टावक्ष्यमाणम् ७

राणीसमिद्धेयिनी

आहारादिभिरपि सात्विकादिभावोऽनुमीयते इत्याह आहार
तित्ति स्पर्शोऽर्थे श्लोकः ७॥

मधुभाष्य

७॥

1. 1

32

[illegible]

॥ ८ ॥

1934年

[Faint, illegible handwritten text]

1871

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

भाषाअनुवादटीका

और अहारादि भेद से भी मातृकादि गुण भेद देखावने के मनोरथ से इस श्लोक से लेकर त्रयोदश श्लोक पर्यन्त कहते हैं कि सकल मनुष्यों का अहार जो अन्न आदि भी यथा योग तीन प्रकार से प्रिय लगता है और यत्त नपस्या तथा दान आदि भी तीन प्रकारके होते हैं सो सब भेद सुनो कि राजस तामस अहार औ यत्त दानादि परिष्काग करके स तौशुण की वृद्धि के निमित्त सान्निह अहार औ यत्त आदि के विषय मे जो यत्न करना कर्तव्य है यह भगवान कहते हैं ७

टीका

विविध आहारदि द्रोतदे समजनको प्रिय सोय तेसें यग त पदानदि तिनके भेद सुना जोय ॥

23

56

॥३॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥

1911

आयुःसत्त्वबलारोग्यसखप्रोतिविवर्धनाः २
स्याः स्निग्धाः स्थिरा रूपा आहाराः सात्विकप्रि
याः ८

शोकरभाष्यटीका १

आयुरिति आयुश्च सत्त्वञ्च बलञ्च आरोग्यञ्च सखञ्च प्रीतिश्च ता
सां विवर्धनाः आयुःसत्त्वबलारोग्यसखप्रोतिविवर्धनाः रस्याः
स्निग्धाः तेन रस्यारसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकाल
स्थायिनो देहे इत्यादयः प्रिया आहाराः सात्विकस्येष्टाः ८

आनंदगिरिकृतटीका २

सात्विकप्रोतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति आयु
जीवने सत्त्वान्वितस्यैष्यं वीर्यं वा वलं कार्यकारणसामर्थ्यं आ
रोग्यनीरोगता सखं प्रपन्नराज्ञादः प्रीतिः परेषामपि सम्पन्ना
नां दर्शनात् परमो हर्षस्तासां विवर्धनाः विवर्धयतीति व्युत्पत्तेर
सोपेता रसयितव्याः सरसाः देहे चिरकालस्थायित्वं चिरशरी
रोपकारहेतुत्वं ८

स्वामिकृतटीका ३

तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आयुर्जीवितं सत्त्वमुक्ता
हः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सखं वित्तप्रसादः प्रीतिरभि
रुचिः आयुरादीनां षष्ठां विवर्धना विवर्धकः तेन रस्यारस
वन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे रसोपेताः स्थिराश्च
यिनः रूपा हृष्टमात्रा यव रूपा दयंगमाः पवंभूता आहाराभ
सभोज्यादयः सात्विकप्रियाः ८

पिशाचभाष्यमटीका ४

आयुर्जीवनकालः सत्त्वप्रकृतिः पूर्वसंस्कारन बलं प्राणार्कयोः २
स्यैष्यं सखमानंदं संतोषाः प्रीतिर्येषां विवर्धनाः रस्याः मधुराः
स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराः दीर्घकालपरिणामिनः रूपा द
र्शनमात्रेण प्रीतिहेतवः पवंभूताः आहाराः स्वयंसात्विकाः सा

श्री.
गी. टी.
सं.

तिकस्यप्रियाभवेति ८

समानुजभाष्यमटीका ५

आयुरिति सत्वगुणोपेतस्यसत्वमयाआहाराः प्रियाभवेतिसत्वम
याआहाराआयुर्विवर्द्धनाः पुनरपि सत्वस्यविवर्द्धनाः सत्वमंतः
करणंअंतराणाकार्यंज्ञानमिहसत्वशब्देनोच्यतेसत्वात्तंज्ञानमि
तिसत्वस्यज्ञानविबुद्धिहेतुः आहारोपिसत्वमयोज्ञानविबुद्धिहे
तुः तथावत्तारोग्ययोरपिविवर्द्धनाः सत्वप्रीतेरपिविवर्द्धनाः
परिणामकालेसत्यमेवसत्वस्यवर्द्धनाः तथाप्रीतिहेतुभूतक
र्मारेभहारेणप्रीतिवर्द्धनाः रस्यामधुरसोपेताः स्निग्धाः स्नेहयु
क्ताः स्थिराः स्थिरपरिणामाः स्वरामणीयवेषाः एवेविधासत्वम
याआहाराः सात्विकस्यपुरुषप्रियाः ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यष्टार्थ ८

॥

॥

परमार्थप्रयाटीका ७

आहारत्रेविधमाह आयुरि
तित्रिभिः॥

आयुर्जीवितं सत्वमन्साहः बलंशक्तिः आरोग्यंरोगराहित्यंसत्व
वितप्रसादः प्रीतिरभिरुचिः आयुरादीनांविवर्द्धनाः विबुद्धि
करास्तेवरस्याः सरसाः स्निग्धाः स्नेहयुक्तानरुक्ता इत्यर्थः देहे
रसांशेनचिरकालावस्थापिनः दृढादृष्टमात्रापवत्तदयंगमाः
पवंभूताआहाराभक्षभोग्यादयः सात्विकस्यप्रियाः ८

वनसालीटीका ८

तत्राहारभेदमाह आयुरिति आयुश्चिरजीवनंसत्वेवितथैर्य
बलवतिः खेपिनिर्विकारत्वायादकं बलंदेहसामर्थ्यंस्वोचि
तेकार्यंअमाभावप्रयोजकं आरोग्यंआयुर्भावः सत्वभोजना
नेतराह्लादस्त्रुभिः प्रीतिर्भोजनकालेनभिरुचिराहित्यंतेषांवि
वर्द्धनाः बुद्धिहेतवः रस्याः आसायाः मधुरसप्रधानाः स्निग्धाः
सहजेनागतकेनवास्नेहेनपुक्ताः स्थिरावद्भकालेविपाकंविनादे

हे स्थित्वावद्गुणप्रदाः स्वयामुदयंगमाः उर्गंथाशुचित्वादिहृष्टाहृष्टदो
षशून्याः आहाराभक्ष्यभोग्याः सात्विकानां प्रियाः पतैर्लिङ्गैः सात्वि
काज्ञेयाः सात्विकत्वमभिलषद्भिश्चेत्तेसेया इत्यर्थः ८

असमवैजयन्तीटीका १

प्रथमेतावच्चतुर्थमध्ये आहारस्य सत्त्वादिगुणहृदिहेतुत्वान्नस्य गु
णतस्त्रेविधेयवक्तुमादौ सात्विकाहारमाह आपुरिति आपुश्चिरका
लजीवनं सत्त्वे कार्यकारणयोरभेदात्सत्त्वगुणकार्यज्ञानमंतष्क
रणशुद्धिहारा सत्त्वगुणादेव ज्ञानमुत्पद्यते सत्त्वात्संजायते ज्ञानमि
त्यत्रैवोक्तत्वात् यद्वासत्त्वमंतष्करणकार्यमुत्साहः यद्वासत्त्वे विवि
त्रैश्चैव्यं वलं च सामर्थ्यं आरोग्यं रोगसहितं सखि मनः प्रसादः प्री
तिरभिरुचिः एतेषामापुरादीनां विवर्धना विवर्धिकाः रस्याः द
धिदुग्धशर्करादिरसपुक्ता नत्तनीरसाश्च एकादयः स्थिग्याः सत्तादि
स्नेहपुक्ता नत्त रुक्षा गुडधानादयः स्थिरपरिणामाः शालिगोभ्रमाद
यः नव्या स्थितदुग्धफेनादयः दृढा क्षमिषा सोदरारिहितकरारम
णीयवेषावानत्त्वदृष्टाः कोद्वश्यामाकादयः पवंविधाः पवित्राः
सत्त्वमया आहाराः सशर्करागव्यशालिगोभ्रमादयः सात्विका प्रि
याः सत्त्वगुणयुक्तस्य पुरुषस्य रुचिकरा भवन्ति ९

मधुसूदनीटीका १

+ आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पंचदशभिर्व्याख्या
यते तत्राहारभेदस्त्रिभिः श्लोकैः ॥

+ आपुः चिरजीवनं सत्त्वे विन्नधेयं वलवदतिडः खेपिनिर्विकारत्वा
पादकं वलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचिते कार्ये अमाभावप्रयोजकं आरोग्य
व्याध्याभावः सखिभोजनानंतरं मंतराज्ञादरुतिः प्रीतिर्भोज
नकालेऽभिरुचिराहित्यमिच्छन्कल्येतेषां विवर्धनाः विशेषेण हृ
दिहेतवः रस्याश्चास्वाद्याः मधुररसप्रधानाः स्थिग्याः सहजेनागंतके
नवास्त्रेहेन युक्तः स्थिररसाद्येन शरीरे चिरकालं वस्थायिनः
स्वयामुदयंगमाः उर्गंथाशुचित्वादिहृष्टाहृष्टदोषशून्याः आहाराः
चर्चवोषलेस्येयाः सात्विकानां प्रियाः पतैर्लिङ्गैः सात्विकाज्ञे
याः सात्विकत्वमभिलषद्भिश्चेत्ते आदेया इत्यर्थः ८

श्री.
गी. टी.
सं.

सदानंदीटीका ११

तत्राहारभिरामाहविभिः श्लोकैः जगत्पतिः विरजीवनमायुः स्यात्स
त्वं धैर्यं धियः सत्यं १ बलं शरीरसामर्थ्यं श्रमाभावप्रयोजकः आ
रोग्यव्याधभावः स्यादाह्लादोभोजनात्सखं २ भोजनावसरेत्येता
भिरुचिः प्रीतिरुच्यते तेषां वृत्तानां विशेषेण हृदि हेतवश्चादरात् ३
आस्वाद्याः स्नेहसंपन्नाः शरीरे स्थायिनश्चिरं रुचाः पूत्यशुचित्वादि
श्रमाश्च रुदयंगमाः आहारालेखवोष्णाद्याः सान्त्विकानां प्रियास
दा पतैर्लिङ्गैर्दिविज्ञेयाः सान्त्विकासत्त्वमीशभिः ८

नीलकंठीटीका १२

आयुर्जीवने सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चि
तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एतेषां विवर्यनाः हृदिकराः ते आ
युः सत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्यनाः रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः
स्नेहवन्तः स्थिराः देहे रसांशेन विरकालस्थापिनः हृद्याः हृष्टमा
त्राप्यवहृदयप्रियाः आहाराः हृततीरसितादयः सान्त्विकप्रियाः ८

आनंदीटीका १३

सत्वमुत्साहः बलं सामर्थ्यं आरोग्यं रोगहरम् प्रीतिरुत्तमिः
रस्यासरसाः स्थिरा देहस्थैर्यकराः हृद्याः रुचाः स्नानिहरः ८

रामकंठीटीका १४

सांत्विकानां सत्वगुणोद्भिन्नश्रद्धानां प्रिया अभिमता एवं वि
धा आहाराः कीदृशा आयुषो जीविनस्य सत्वस्य बुद्धेर्वलस्य
सामर्थ्यस्यारोग्यस्य व्याथिरहितत्वस्य सुखस्य निर्हृतेः प्रीते
रुमेस्तत्कारणभूताया विवर्यनाः परिपोषकारम्पा आ
स्तादनीयाः स्निग्धा हृष्टा रणाः स्थिराः सारा हृद्या रुदयान्
कलः ॥ ८ ॥

लासिकी टीका १५ ॥

तत्राहारसंबन्धे विधमाह आयुषो जीविनस्य सत्वस्य बुद्धेर्वलस्य सामर्थ्यस्यारोग्यस्य रोग
राहित्यस्य सुखस्य चित्तप्रसादरूपाया निर्हृतेः प्रीतेरभिरुचेर्वि

वर्धमानाः परिपोषकाः ते च रस्यारसवंतः स्निग्धाः स्नेहयु
क्ताः स्थिरारसं प्रो न चिरकालावस्थायिनः रुद्याहृष्टमात्रा
एव हृदयंगमाः एवंविधा आहाराभक्ष्यभोज्यादयः सात्त्वि
कानामुद्रितसत्त्वगुणानां प्रिया इष्टा भवंति ॥

पंचोले टीका

तत्र सात्त्विकमाहारमार आशुरिति ये आहारा उपभक्ताः आशुस
त्त्वलागेण सखप्रोतीनोषु रुषाणां विवर्द्धनाः रस्याः रसोपेतं :
स्निग्धाः स्नेहवंतः स्थिराः देहे विरकालस्थायिनः रुद्याः रुदिप्रि
याः सात्त्विकस्य पते प्रियाः ८

राणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथैषां भेदं कथयंस्तु वत्सात्त्विकादभं कथयति आशुरिति स
त्त्वुद्धिरुत्सादो वा प्रीतिरभिरुचिरुत्सृष्टिश्च रस्यारसवत्त्वेनात्वा
दनीयाः स्थिराः सारं प्रो न चिरकालावस्थायिनः रुद्याहृदयंग
माः आहाराभक्ष्यभोज्यादयः ८ ॥

मधुभाष्य

८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वभूतहितं कुरु ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥

३६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १२ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥

भाषाग्रनुवादटीका

अथ प्रबोक्त सान्त्विकादि आहारके तीन प्रकार भेद तीन श्लोक
से कहते हैं कि आयु कहे जीवन सत्व कहे उत्साह बल कहे
शक्ति औ अरोग्य औ सुख कहे चित्त की प्रसन्नता प्रीति कहे
अभिरुचि रस से यह आया कि आयु सत्व आदिके बढावने
वाले और रस कहे रसयुक्त और स्थिग्ध कहे चिकने सुतयु
क्त औ स्थिर कहे रसांशके हाथ विरकाल देह में रहने वा
ले और रुच्य कहे देखनेमान्न भोजन की इच्छा होय ऐसे स
न्दर स्वरूप आहार भक्ष्य भोज्य आदि सान्त्विक रूप सान्त्विक
स्वभाव पुरुषको प्रिय होते हैं ८

टीका

आयुष सत्व निरोगबल सुखप्रीतिवर्धनजोप रस्यस्थिग्ध
स्थिररुच्य हे भक्ष सान्त्विकी प्रियहोय ८॥

कदम्बलवणासुसतीक्ष्णरूतविदाहिनः आ
हाराजसस्येष्टादः खशोकामयप्रदाः २

शोकरभाष्यटीका १

कदेति कदम्बलवणासुसतीक्ष्णः अतिशब्दः कदादिषु सर्व
त्रयोऽप्यतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवंकदम्बलवणासुसतीक्ष्ण
रूतविदाहिनः एवस्त्विया आहारा राजसस्येष्टादः खशोका
मयप्रदादः खच शोकचग्रामयच प्रयच्छतीति इः खशो
कामयप्रदाः २

आनेदंगिरिक्तटीका २

राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कदिति कदम्ब
लवणः कदम्बस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् कदोविस्त्रहः विदा
ही सन्नापकः अतिशब्दस्य सर्वत्रयोजनामेवाभिनयति अ
ति कटुरिति इः खतात्कालिकी पीडा इष्टवियोगजं इः ख
शोकः ग्रामयोरोगः २

स्वामिक्तटीका ३

किंचतशाकदिति अतिशब्दः कदादिषुसमस्वपिसंवध्यतेनेन
तिकटुनिंबादिअत्यन्तोत्तिलवणोससस्यप्रसिद्धः अतितीक्ष्णो
मरिचादिः अतिरूतः केशकोरवादिः अतिविदाहीराजसस्येष्टा
दिअतिकदादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः इः खतात्कालि
कंरूपदयसंज्ञापादिशोकः पश्चादाविदोर्मनस्यग्रामयोरोगप
तानिप्रयच्छेति २

विशाचभाष्यमटीका ४

कदम्बलवणाः रसविशेषाः अतिशब्दरसादिभिः प्रत्येकमभि
संवध्यतेपतेकदादयः आहाराः इः खशोकामयप्रदाः राजसस्य
पुरुषस्येष्टाः अभिमताः स्वयमपिराजसः २

रामानुजभाष्यमटीका ५

कदिति कटुरसाअन्तरसालवणोत्कटाअसुसतीक्ष्णः अतितीक्ष्णाः

श्री.
मी. टी.
सं.

वृत्ताविदाहिनमेति श्रुतिनैतन्पादिनातद्व्ययोगात्तीक्ष्णदोषकराः
वृत्तास्तापकराविदाहिनः दाहकराः पदेविधाग्राहाराजसस्ये
ष्टाः तेवरजोमयत्वात्तदुःखशोकामयः वर्डनाश्च ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थ २

परमार्थप्रपाटीका ७

कदम्बेति तत्रातिशब्दः कदादिषु सप्तसु संवेध्यते अतिकट्टनि
वादि अत्यन्तमालम्बेनसादि अतिलवणः स्फुटः प्रसिद्धः अति
नीलोमरीत्यादिः अतिरुतः कंगुकोदवादिः अतिविदाहीस
र्षपादिरेवमेतेग्राहाराजसप्रियाः ५

वनमालीटीका ८

अतिशब्दकदादिषु सप्तस्वयियोज्यः कट्टस्तिकः कट्टरसस्यतीक्ष्ण
शब्देनोक्तत्वात्तत्रातिकट्टनिवादिः अत्यन्ततिलवणस्यः प्र
सिद्धः अतिनीलोमरीत्यादिः अतिरुतः स्नेहशून्यः कंगुकोदवा
दिः अतिविदाहीसतापकोराजिकादिः दुःखेनान्तकालिकीपीडो
शोकैपग्राहविदोर्मनस्यम् आमयैरोगचयात्तवैषम्यद्वाराप्रद
तीतिनशाविधाग्राहाराजसस्येष्टाः पतैर्लिङ्गैराजसात्तेयाः ५

ऊसमवैजयन्तीटीका ९

राजसमाहारमाहकदम्बेति अतिशब्दः सप्तस्वयिकदादिषु यो
ज्यः अतिकट्टरतिनिक्तो निवगुड्यादिः नतमरित्यादितस्य ती
क्ष्णशब्देनोक्तत्वात् अत्यन्तस्निग्धिनीजंभीरादिः अतिलवणउक्त
तिलवणोत्प्रेक्षिकोत्प्रेक्षिनीलोमरीत्यादिः अतिरुतः कंगुको
दवादिः अतिविदाहीसर्षपाजमोरादिः इत्येवंविधापतेग्राहाराः
राजसस्परजोगुणोपेतस्य पुरुषस्येष्टाः प्रियाभवंति नत सावि
कस्यकीदृशाः दुःखशोकामयप्रदाः दुःखेस्पर्शमात्रात्करादेषु स्यात्

सनादितायज्ञमंशोकोदौर्मनस्वरूपपश्चात्तापः आमयोमलरु
धिरादिविकारजमज्जरविष्णोकादिरोगः पतानिप्रकर्षणाददति
यच्छेतीति तथा ते सर्वे एते कदादयग्रहाराः सर्वाणि दुःखादीनि
प्रयच्छन्ति न तत्र क्रमेणोत्तर्यः २

मधुसूदनीटीका १

अतिशब्दः कदादिषु समस्तपि योजनीयः कटुस्तिक्तः कटुरस
सतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् तत्राति कटुर्निवादि अन्यस्मात्तिलवणा
मुखाः प्रसिद्धा अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूतः स्नेहशून्यः कं
गुकोदवादिः अतिविदाही संतापकरो राजिकादिः दुःखतात्का
लिकी पीडा शोकं पश्चाद्भावितौर्मनस्य आमयं रोगं च धातुवैष
म्यहारा प्रददतीति तथा विधाया हारा राजसंस्पृष्टाः पतैर्लिंगैः
राजसात्तेयाः सात्विकैश्चैते उपहर्णीया इत्यर्थः २

सदानंदीटीका १

हृदयपक्षविरसतोऽज्ञानमाययदये अर्थोऽथवायते ॥
कदादयस्तत्त्वत्वारः प्रसिद्धानि वक्तादयः योजनीयोतिशब्दस्तक
दादिषुपिसमस्त १ मरिचायतितीक्ष्णोतिरूतः स्नेहविवर्जिताः
तापकोतिविदाहोऽप्यादेते दुःखादिदायिनः २ दुःखतात्कालिकी
पीडाशोकः पश्चाद्भावितौर्मनस्य तथारोगं धातुवैषम्यहेत
कं ३ ददतीति तथा हारा राजसंस्पृष्टाः सदा सात्विकैराजसा
पतेभ्येष्टा सर्वथायतः २

नीलकंठीटीका १

कद्विति अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते अतिकटुर्निवादि अन्यस्मा
तिलोणासुखाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूतः स्नेह
शून्यः कंगुकोदवादिः अतिविदाही राजिकादिः दुःखतात्का
लिकी पीडा शोकः पश्चाद्भावितौर्मनस्य आमयो धातुवैषम्याया
दनेन रोगस्तत्प्रदाः २

श्री.
गी. टी.
सं

आनेदीटीका १३

उः खं हृत्पीडाशोकः शरीरकृपाता ॥ ६ ॥

रामकंदीटीका १४

अथ राजसप्रिया नाह

राजसस्य राजः प्रधानप्रदस्येष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः
कीदृशाः कटवस्त्रिकरसानिस्तादयः निक्लेहिकदृशा हृदयव
होरो हृष्टो मुनिना यश्च निस्वपरमुना यश्चैनं मधुसर्पिषा
यश्चैनं गंधमालाभ्यां सर्वस्य कटुरवेस इति अस्माश्चुक्रा
लवणाः क्षारा अमृत्स्मात्कटोस्मा स्तीक्ष्णा कृष्णामरि
चादयो रूक्षाः स्नेहशून्या विदाहिन उल्लूखी अतएव म
नः शरीरकृपाहेतत्वाद्दुःखशोकयोर्हृद्यानुशोचनयो राम
यानां व्याधीनां दातारः ॥

लासिकी वसुवतीटीका १५

तथा अतिशूद्राः कट्वादिषु सप्त सप्तिसमव्यते अतिकटु निस्ता
दिः अमृत्स्माश्चुक्रादिः अतिलवणोत्पन्नप्रसिद्धः अति
तीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कोदवादिः अतिविदाही सर्ष
पादिः एते आहारा राजसस्य प्रिया भवन्ति एवंविधे राहारे राज
साज्ञेयाः तथा उः खं तात्कालिकं हृदयसंतापादि शोकं य
श्चाज्ञाविदोर्मनस्य आमयो रोगयतानि प्रयच्छन्ति ॥

पंचोलीटीका

कटुशूललवणाः अमृत्स्माः तीक्ष्णाः रूक्षाः विदाहिनः अतिकटु
अमृत्स्मः अतिशूद्राः प्रत्येकं संव्यते इति सप्तविधा आहारा
जसस्य शूद्राः प्रियाः एते उपभुक्ताः संतः उः खं शोकामये प्रय
च्छन्ति ।

राणीरसमिहोधिनी

राजसाहसरागाद कद्वस्त्रेति कटवस्त्रित रसानिस्वादयः अ
स्त्राबुकायाः लवणाः क्षाराः अत्युष्माउक्तौ स्याः तीक्ष्णमपि
वाटयः दूदाः स्निग्धस्य न्याः ऊं प्रकोट्वादयः विरुद्दिन उल्लखीयः
सर्षपादयः अतपवमनः शरीरक्लेषादेतत्वा दुःखस्य व्यथायाः
शोकस्य पश्चाद्वा विदोर्मनस्य हृष्यानुशोचनस्यामयानां व्याधीनां
चक्षयकाग्राहाराजसस्थरजः स्वभावस्य प्रिया भवन्ति १॥

मधुभाष्य

१॥

1950年10月1日

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

भाषाअनुवादटीका

और अति कटु नींव आदि औ अति अम्ल और अति लवण
औ अति उष्ण कहे गरम औ अति तीक्ष्ण मरिचादि औ अति
रूक्ष औ अति उग्र सरसों आदि ये सब राजस स्वभाव मन्त्र
ष को प्रिय होते हैं परन्तु ये सब वस्तु इतने कहे भोजन
समय में हृदय को सन्नाप आदि और शोक कहे भोजन
के अनन्तर अप्रसन्नता और आमय कहे रोग ये सब खाने
वाले को देते हैं क्योंकि ये सब इतने शोक मय है ५

दोहा

कटु अम्ल लवण हि उस तीक्ष्ण रूक्ष विरुद्धि भोजन रा
जसी इष्ट रोग शोक इतने दाहि ५॥

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ

61

ਮਾਨਸੁ ਜੀਉ ਸਾਧਿ ਕਾਏ ਜੀਉ ਸੀਤੁ ਭੀਉ ਭੁਕ ਜੀਉ ਸਾਧਿ
ਜੀਉ ਜੀ ਸੀਤੁ ਜੀਉ ਮਾਨਸਿ ਜੀਉ ਜੀ ਸਾਧਿ ਕਾਏ ਜੀਉ ਜੀ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀ ਸੀਤੁ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ

ਸਤਿ

ਮਾਨਸੁ ਜੀਉ ਸਾਧਿ ਕਾਏ ਜੀਉ ਸੀਤੁ ਭੀਉ ਭੁਕ ਜੀਉ ਸਾਧਿ
ਜੀਉ ਜੀ ਸੀਤੁ ਜੀਉ ਮਾਨਸਿ ਜੀਉ ਜੀ ਸਾਧਿ ਕਾਏ ਜੀਉ ਜੀ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀ ਸੀਤੁ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ
ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ ਜੀਉ

यातयामंगतरसंप्रतिपद्युषितंचयत् उच्छिष्ट
मपिचामेध्यंभोजनंतामसप्रियं १

शंकरभाष्यटीका १

यातयाममिति यातयामंमत्पक्वंनिर्वीर्यस्यगतरसेनोक्तत्वा
न गतरसे रसविषुक्तं प्रतिदुर्गन्धि यद्युषितं पक्वं सत् रा
अन्नरितं यत् उच्छिष्टमपि च भुक्तशिष्टमप्यमेध्यमयज्ञा
हंभोजनमीदृशतामसप्रियं १

आनंदगिरिकृतटीका १

तामसप्रियमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्यं
यातयामस्यते न पुनः स्वामिपक्वमिति नेत्याह निर्वीर्यं
स्येति १

स्वामिकृतटीका १

तथायातयाममिति यातोयामःप्रहरोयस्यपक्वस्योदनादेस्त
यातयामंशौत्यावस्थाप्राप्तमित्यर्थः गतरसेनिष्पीडितसारंपू
तिदुर्गंधेयुषितंदिनोत्तरपक्वमुच्छिष्टमप्यभुक्तावशिष्टं
मेध्यमभक्ष्यं कलेजादिपक्वंभूतंभोजनेभोज्यंतामसप्रियं १

विशाखभाष्यटीका ४

यातयामंगतरसंगतवीर्यंप्रतिक्रिन्नं विरसेयुषितंयक्कमुषः
प्रीतितंलोकान्मुच्छिष्टंभुक्तावशिष्टमपिचेतिचेतिसमुच्चयेअ
मेध्यमयज्ञाहंतामसानंप्रियंतामसप्रियंस्वयमपितामसं
१

रामानुजभाष्यटीका ५

यातेति यातयामं विरकालावस्थितं गतरसेयुक्तस्वाभाविक
रसंप्रतिदुर्गंधोपेतंयुषितं कालानियन्तारसोत्तरायनं उ
च्छिष्टंशुवादिभ्योमोषांभुक्तावशिष्टंअमेध्यमयज्ञाहंअयत्त
शिष्टमित्यर्थः पक्वंविधंतमोमयंभोजनंतामसप्रियंभवति भु

श्री.
जी. जी.
१०

ज्यतरत्याहारपवभोजने पुनश्चतमसोवर्धने अतोहितैषिभिः सत्त्व
द्वये सात्विकाहारः सेव्यः १० अभिनवगुप्तकृतटीका ५८ + यातः यामोयस्य ॥
सत्त्वार्थे १० ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

यातयाममिति यातः यामः प्रदोयस्यः यकोदनादिप्रेमावस्थाप्रा
प्तं गतरसं निष्पीडितरसं प्रतिदुर्गंधिपुष्पितं पूर्वैकः पक्वं उच्छि
ष्टममभुक्तावशेषं अमेध्यमभक्ष्यं कलेकादि एवंभूतं भोजनं ता
मसस्य प्रियं १० वनमालीटीका ८

यातयामं पक्वं सत्त्वहरादिव्यवहितमोदनादिकं शैत्यं प्राप्तं हृत
पक्वादिभिर्गन्धमतरसं विरसतां प्राप्तं उद्धृतसारं वामयितुं दुरा
दिकं प्रतिदुर्गंधं स्वतः परिणामतो वा यमुष्पितं गतदिने पक्वं हृत
पक्वादिभिर्गन्धं च प्राहेन तत्कालोत्पादकरं धर्तुं गदिकं समुच्चीयते
उच्छिष्टमविहितं भुक्तावशिष्टं अविहितेन विशेषार्णवविगुच्छि
ष्टं सोमादेः श्रीमन्नगनाशमहाप्रसादादेरमभुक्तस्यापि गुर्वादिभु
क्तावशेषस्य नतामसत्वं अमेध्यमयत्तार्हं मशुविमांसादि अपि च
तिप्राहेन वैपृक्काशोक्तमप्यं समुच्चीयते एतादृशं भोजनं भो
ज्यतामसप्रियं एतैर्लिङ्गैस्तमसो ते यः सात्विकैरिदं भोजनं तस्य
मित्यर्थः अत्र रसादिवर्गः सात्विकः कदादिवर्गो राजसः यातयामा
दिस्तमसस्तत्कृतं तत्र सात्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये दृष्टव्यं न
शात्यतिकदादिकं रसत्वस्य विरोधितादृशस्यानासायत्वात् तद्वत्
त्वस्तिग्यत्वविरोधितोत्पन्नविदाहिते धातुपोषणाविरोधित्वात्
स्थिरत्वस्तिग्यत्वविरोधिनी अत्युत्पन्नादिके रसत्वविरोधिग्राम
यप्रदत्वमापुः सत्वचलारोपविरोधिदुःखप्रोक्तप्रदत्वे सत्त्वप्री
तिविरोधि एवं सात्विकवर्गविरोधित्वं एवं च सात्विकवर्गविरोधि
त्वं तामसेपि गतरसत्वं यातयामत्वं पुष्पितत्वं निग्रहसंभवं रस

नी०

त्वस्मिन् त्वस्थिरत्वविरोधीति प्रतिनोद्विष्टत्वामेधात्मानिरुद्यत्त्व
विरोधीति आशुः सत्त्वादिविरोधिते तस्य एव राजसवर्गो हृष्ट
विरोधिमात्रं तामसवर्गो हृष्टा हृष्टविरोध इत्यभिप्रायः १०

ऊसमवेजयत्रीटीका २

विश्व

तामसमाहारमाह यातयाममिति यातयामं पातोऽतिक्रान्तो
यामः प्रहरो यस्य पक्वावादेस्तत्र यागतरसं त्यक्तत्वाभाविक
रसं दुग्धपायसादि प्रतियतीतद्विषयतमासादित्वेन दुग्धयु
क्तं प्रपलङ्कादिपशुष्विते यतीतययामत्वेन रसांतरापत्रं पूर्व
दिनपक्वं च शब्दादि नरदेवार्पितेऽब्धिं हृदि गुरुवै सवेभ्योः
येषां भुक्तावशिष्टं अपिशब्दादयस्तानवशिष्टं च शब्दाश्रीकृष्ण च
नर्पितं अमेधामयवित्रं ससृष्टादिस्पर्शद्वयिते कलंजोदिकं चै
वंविधं यत्तन्मोजनं भुज्यत इति निरुक्ता भक्षभोजनस्य चोष्णान्न
कचत्वं विधं ग्राह्यापवभोजनं नन्मभोज्यमात्रे तन्नामसप्रियं त
मोगुणोपेतस्य पुरुषस्य रुचिकरे तमोगुणवर्द्धनं सात्विकैरिति
हस्तोद्देश्यमित्यर्थः १०

मधुसूदनीटीका १०

य.

यातयाममर्थपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादिति भाष्ये ग
तरसे विरसतो प्राप्तं शुक्लं यातयामं पक्वं सत्प्रहरादियवहित
मोदनादिशोकां प्राप्तं गतरतरसमुद्भूतसारे मयित दुग्धादीनां
स्ये प्रतियुग्मं पशुष्विते यक्ते सदा येन रिते चेतत्कालोन्माद
करे धनूरादिसमुच्चीयते यदतिप्रसिद्धं हृष्टत्वेन अब्धिं भुक्त्वा
वशिष्टं अमेधामयत्वा नर्हं मशुचिमांसादि अपि चेति वैयकशा
सोक्तमप्यथा समुच्चीयते एतादृशं यज्ञोजनं भोज्यं तन्नामसप्रियं
सात्विकैरिति हराउपेक्षणीयमित्यर्थः एतादृशं भोजनस्य उक्त
शोकामयप्रदत्वमेवेति केदतो नोक्तं अत्र चरुमेणारस्यादिवर्गः
सात्विकः कट्वादिवर्गो राजसः यातयामवर्गस्तामस इत्युक्तम्

श्री.
गी. टी.
से.

हारवर्गत्रयं तत्र सात्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वयेऽप्यत्र तथा
हि अतिकृत्वादिकं रसत्वविरोधितादृशानां स्वाद्यत्वात् न
दात्वं स्निग्धत्वविरोधितीक्ष्णविदाहित्वेधातपोषणाविरोधि
त्वात् स्थिरत्वविरोधिनीग्रस्यकालावस्थायित्वेऽग्रस्यसादिकं
द्रव्यत्वविरोधि आमयप्रदत्वमायुः सत्वबलारोग्यविरोधिः
खशोकप्रदत्वं सखशीतिविरोधि एवं सात्विकवर्गविरोधित्वेऽ
न सवर्गस्य सन्तयातामसवर्गेऽपि गतरसत्वात् यामत्वपुंषि
नत्वानियया संभवं रसत्वास्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि यत्ततो
च्छिद्यत्वा मेधत्वाद्द्रव्यत्वविरोधीति आयुसत्वादिविरोधित्वं
तस्य ह्यमेव राजसवर्गेऽप्यपि विरोधमात्रेतामसवर्गेऽप्यहं
विरोध इत्यतिशयः १

सारांशे टीटीका ११

३० अहं पक्वं विरसतां प्राप्तमायुः प्रदं ये अर्थोऽथ वायुः पक्वं सत्त्वायं १५
नरात्मनः १ शोथेऽप्राप्ते यातयामसु हृतसारमीरितं प्रतिदुर्गं
धमिसक्तं पुंषितं २ भुक्तावशिष्टमुच्छिष्टममेधमकृतवि
४ तं भोज्यमेतादृशं यत्तत्रास्यप्रियंसदा ३ उपेत्यं सात्विकैर्हृदा
३ः खशोकामयप्रदं सात्विकान्नविरोधित्वमुभयत्र समं य
तः ४ राजसेऽहं दोषोऽस्ति दृष्टादृष्टतनामसे १

नीलकंटीटीका १२

यातयामं प्रहरत्याकृतं तं शीतलतांगतमित्यर्थः यातयामं अ
र्थं पक्वं निर्वीर्यं गतरसेनैवोक्तत्वात् इति भाष्यं गतरसं रस
विसक्तं प्रतिदुर्गं यि यपुषितं पक्वं सदा अंतरितं उच्छिष्टं भुक्ता
वशिष्टं अमेधं यज्ञानहं भोजनेऽग्रं तनामसप्रियं १

आनेदीटीका ५

तामसमाह यातयामं विगमोऽसं प्रतिदुर्गं यि यपुषि
तमतिक्रान्तरात्रिकं गतरसं विनष्टत्वादेऽप्युक्तम् अमेधं

स्मृतिनिषिद्धं अशुचिप्रभवं वा १० ॥

+ अथ तामसप्रियमाहारमाह ॥ रामकंटीटीका १५

+ तामसस्य तमः प्रधानस्वभावश्च दूष्यैव मशानमभिमतं की
दृशं यातया ममतिक्रान्तवज्रकालं सङ्गतं रसं विनष्टात्वा दंत
या प्रति उर्गंथि तथा पृथुषितमतिक्रान्तरात्रिकं यदभक्ष्यते
नोक्तमुष्णं दूष्यमभिभुङ्क्ष्विष्टमन्येन वाजुष्टममेधं स्वभा
वादेव शुद्धमशुद्धमप्युक्तं सात्विकस्याप्यवस्थावशात्
कृत्वा हिराजसाहारप्रियता संभवतीति व्यवहारदर्शनात्
स्वभावमात्रविषय एव विभागनियमो वेदितव्यः

लासिकी वरुजनीटीका १५

तथा यातो यामः प्रहरो यस्य पक्वस्योदनादेस्तथा तयामं शौत्या
वस्थां प्राप्नोति तर्थाः गतरसं विगतात्वादम् प्रति उर्गंथि य
युषितं पक्वं सद्रात्रं तस्मिन् उष्णमन्यभुङ्क्षावशिष्टम् अ
मेधमभक्ष्यकलं जाति पवंशृतं भोजनं भोज्यं तामसप्रियं
अनेन तामसो ज्ञातव्यः

११ ॥

पंचोले टीका

तामसमाहारमाह यातयामिति यदत्र भोजनं यातयामेमेद
पक्वं गतरसं सविषकं दृग्धं प्रति उर्गंथं पृथुषितं पक्वं सद्रात्रं
तरितं चाप्यत्र उष्णमपि भुङ्क्षावशिष्टं अमेधं यत्तान् ह
इदं भोजनं तामसा नामिष्टप्रियमपीष्टम् १० ॥

यं

रगवीरसमिहोधिनी

अथतामसप्रियानाह यातयाममिति यातयाममतिक्रान्तबहु
कालंशौत्यायवस्यां प्राप्तमिति यावत् गतरसं रसनिष्पीडना
ह्येत्याद्याविनष्टास्वादं प्रतिउर्गं धृतयापयुषितं व्यतीतनिषाष्ट
वेदिनपुक्कं तथा उच्छिष्टं दंपतिभुक्तावशिष्टं अन्येन वा भुक्ता
यदित्यक्तं अमेध्यं स्वभावादेवायविश्वं स्वंतरसंपर्काद्गुह्यत्वा
दभक्ष्यं यत्तादृशं भोजनं तमः स्वभावस्याभिरुचिकरं यद्यपि
रस्यादयो राजसतामसयोरपि कदाचित्कतया संभवत्प्रियता
का भवंति कदादयः सात्विकतामसयोरपि तथापि प्रायशो
तिमारे संसेव्यमानाः स्वभावं व्यंजयंतीति तात्पर्यं १०॥

मधुभाष्य

१०॥

भाषा अनुवाद टीका

और जो अन्न यातयाम कहे जिसको एक पहर बीत गया औ
बंढा हो गया और गतरस कहे जिसका रस सूख गया सी
हीसा रह गया औ पूति कहे दुर्गन्ध पुक्त जो हैं और पण्डित
कहे वासी अन्न औ उच्छिष्ट कहे हमारे का नूहा और अमेध्य
कहे अपवित्र अभक्ष्य मांस आदि ऐसे आहार तामस स्वभाव
मनुष्यों को प्रिय लगते हैं १

श्लोक

यातयाम रसहीन जो दुर्गन्ध बहुकालीन हे उच्छिष्ट अ
पवित्रादि तामसी प्रिय भक्षकीन १०॥

ਸਿਰਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ

ਭਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਭਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ

WS

ਭਿ

ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ
ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ ਮਹਿਮਾਨੁ ਪਾਸਿ

ਮਹਿਮਾਨੁ

अफलाकांक्षिभिर्यत्तोविधिदृष्टो यत्तज्यते यष्टव्य
मेवेति मनःसमाधाय स सात्विकः ॥

शंकरभाष्यटीका १

अष्टोत्तरीं यत्तसि विध उच्यते अफलेति अफलाकांक्षिभिरफ
लार्थिभिर्यत्तोविधिदृष्टः शास्त्रोदनादृष्टो यो यत्तज्यते निर्व
र्त्यते यष्टव्यमेवेति यत्तस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः
समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्वि
को यत्त उच्यते ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ज्ञानादानं यत्तसि विध उच्यते आहारत्रैविध्यमेवं विभक्त्य क्रम
प्राप्तं यत्तैविध्यं कथयति अथेति तत्र सात्विकं यत्तं ज्ञायय
ति अफलेति फलाभिसाध्यं विना यत्तस्वरूपमेव भावयि
ति बुद्ध्या शास्त्रतो नुष्ठीयमानो यत्तः सात्विक इत्यर्थः ॥

स्वामिकृतटीका ३

यत्तोपि त्रिविधः तत्र सात्विकं यत्तमाह अफलाकांक्षिभिरिति फ
लाकांक्षारहितैः पुरुषैः विधिना दृष्ट आचर्य कृतया विहितो
यो यत्तज्यते नुष्ठीयते स सात्विको यत्तः कथमिज्यते यष्टव्यमे
वेति यत्तानुष्ठानमेव कार्यं नान्यफलं साधनीयमित्येवं मनः
समाधायैकाग्रं कृत्वेत्यर्थः ॥

विशाचभाष्यटीका ४

मनःकृत्वा यत्तः सात्विकः ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अफलेति फलाकांक्षारहितैः पुरुषैः विधिदृष्टः शास्त्रदृष्टमंत्र
ब्रह्मक्रियादिभिर्गुक्तः यष्टव्यमेवेति भगवदाश्रयनत्वेन स्वप्रयो
जनतया यष्टव्यमिति मनःसमाधाय यो यत्तो ज्यते स सात्विकः

॥

अभिनवप्रसन्नकृतटीका ६ ॥ समाधाय निश्चयेनाहं संशयाय ॥

श्री.
गी. टी.

स्यार्थ १॥

॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ३

कां०

अथ यत्तौपित्रिविधस्तत्र सोपाधिकं यत्तमाह अफलादिभिरिति त्रिभिः
कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादिविधिना यद्यप्येवमेवेति श्रुत्यतः फलाकां
क्षारहितैः पुरुषैर्मनःसमाधाय श्रद्धं कृत्वा यश्च ते अनुष्ठीयते स
सात्विकः ॥

वनमालीटीका ८

यत्तमेदमाह अफलेति अत्रिहोत्रदर्शपूर्णमासस्योतिष्ठोमादि
यज्ञः कामोतिष्ठस्य फलसंयोगेन विहितः सर्वगोपसंहारो
वसुधैककृतेनानुष्ठेयः यावज्जीवनमिति मित्रसंयोगेन फलसंयो
गे विनैव विहितः सर्वगोपसंहारो वसुधैककृतेनानुष्ठेयः
शक्त्यनुकल्पादिनाप्यनुष्ठेयोतिष्ठः तत्र सर्वगोपसंहारासंभ
वेऽपि प्रतिनिधिमुपादायादश्ययस्यमेव प्रत्यवायपरिहाराया
वश्यकजीवनादिनिमित्तेन बोद्धित्वादिति मनःसमाधाय नि
श्चित्यो यत्तश्च तेन अनुष्ठीयते स यथाशास्त्रमेतः करणश्रुत्या
र्थमनुष्ठीयमानः सात्विको ज्ञेयः ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका २

अथ यत्तस्यैव विधमाह त्रिभिस्तत्रादौ सात्विकयत्तमाह अफले
ति अफलाकांक्षिभिः फलस्याकांक्षेत्वा तत्र हितैः फलाभिलाषशू
नैः पुरुषैः यो विधि ह्येष्टमनुष्ठेयं क्रियादिप्रतिपादका ज्ञेयवि
धिवाक्यादृष्टः प्रामोयत्तश्च तेन यजनं क्रियतस्य तः सात्विकः स
त्वशुणो येतो भवति ननु फलाकांक्षे विना यत्तमे प्रहर्षिरेव कथं
स्यादिति चेत्तत्राह मामेवोदिश्याशास्त्रेणोक्तत्वात्मायाप्यस्यमेव
भगवदाराधनरूपयजनमावश्यकं तस्यैवास्ति न तनयज
नेन फलसाध्यमस्तीत्येवं प्रकारेण मनस्समाधायैकाग्रं कृत्वा
यजनविषये पवमनो विधापयेत्यर्थः ॥

मधुसूदनीटी १०

इदानीं क्रमशः त्रिविधं यत्तमाह विभिः अपि होत्रदर्शपूर्णमा
सचातर्मास्यपशुबंधोतिहोमादियतो द्विविधः काम्योनित्य
अफलसंयोगेन चोदितः सर्वगोपसंहारेणो वसुत्वकल्पेनानु
ह्येयः काम्यः फलसंयोगे विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः
सर्वगोपसंहारासंभवे शान्तिनिध्यानुपादानेनामुत्वकल्पेनानु
ह्येयोनित्यः तत्र सर्वगोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधिसुपादा
यावत्प्रयष्टव्यमेव प्रत्यवायपरिहारायावत्प्रयक्तजीवनादिनिमि
तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय निश्चित्य अफलाकांक्षिभिः
तः करणं शुद्ध्यर्थं तया काम्यप्रयोगविमुखैर्विधिदृष्टो यथाशा
स्त्रनिश्चितो यो यत्त इत्यनेन नृणीयने स यथाशास्त्रमंतः कर
णशुद्ध्यर्थमनुष्ठीयमानो नित्यप्रयोगः सात्त्विको ज्ञेयः ॥

सदानंदीटीका ११

त्रिविधं यत्तमाहेशः क्रमप्राप्तमिहाधुना अनुह्येयो हि धायतः का
म्योनित्यश्च तत्र १ नित्यो यष्टव्यमेवेति प्रत्यवायानिहासया मनो
निश्चित्य शुद्ध्यर्थं तया काम्यपराश्रुतैः २ यत्तानुष्ठीयने प्राज्ञैर्नि
श्चितो यो यथाविधि विज्ञेयः सात्त्विको यत्तानुष्ठीनोऽर्थविशुद्धये
॥

नीलकण्ठीटीका १२

यत्तत्रैविध्यमाह अफलेति विधिदृष्टः आवश्यकतया विहितः य
ष्टव्यमेव न तयत्तादृष्टमदृष्टं वा फलप्राप्त्यमिति मनः समाधाय
समाहितं कृत्वा यो यत्त इत्यनेन सात्त्विकः ॥

आनंदीटीका १३

यत्तादित्रैविध्यमाह ऊर्धादिनिष्कृतिचोदनाविधिः ॥ ॥

+ इदानीं यत्तादीनां त्रैविध्यमाह अत्र यत्त रामकण्ठीटीका १४

सत्तावत् ॥

+ सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात् सत्त्वेन को यत्तो याग
विधिरुच्यते कोऽसौ बलं दृष्टादृष्टं सो भाग्यं कांक्षति प्रार्थयते

श्री.
गी. टी.
से

यथ

यः सफलाकांक्षीतद्विपरीतस्त्वफलाकांक्षी तेन तथा विधे
न निश्चितिनास्तानवतामुमुक्षुणा यश्च तेन नृणीयते की
दृष्टो विधिदृष्टः विधीयते तेन कार्यमिति विधिः शास्त्रे त
स्मिन्विधो शास्त्रे दृष्टो विभावित इति कर्तव्यता स्वतः फला
कांक्षिणा चेज्यते चेति प्रतिषेधं निराकर्तुमाह इष्टव्यमिति ।
कथमिज्यते इष्टव्यवर्णाश्च मविभागेन शास्त्रे चोदितं सहजं या
गात्वं कर्मावश्यं कर्तव्यमेवेति चिन्तितं समाहितं कृत्वा तत्पुनस्तफ
ललिप्सायां यदप्युच्यते न निष्कामस्य क्रिया संभवतीति तत्र
मः नैहैष्ट्या मात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता मता किं न दृष्टानुप्र
विकभोगविषयसंकल्पाभावो निष्कामता विवक्षितेह

यजुर्वेदसंहिता ॥

+ अथ त्रिविधयज्ञमध्यात्मनिकं
यज्ञमाह ॥

लासिकी वस्तु उतीटीका १५

+ दृष्टादृष्टफलाकांक्षारहितैः पुरुषैर्विधिदृष्टः विधीयते का
र्यमननेनेति विधिः शास्त्रम् तत्र दृष्टो विभावितो यो यज्ञ इज्यते
नृणीयते कथमित्याह यष्टव्यमेवेति वर्णाश्रमविभागेन शास्त्र
चोदितं सहजं यागात्वं कर्मावश्यं मनश्चेयमित्येवं मनश्चित्तं स
माधाय समाहितं कृत्वा इज्यते न तफललिप्सायां ससात्विको य
ज्ञः

पंचोले टीका

अथ यज्ञत्रैविध्ये सात्विकं यज्ञमाह अफलेतियो यज्ञः अफलाकां
क्षिभिः फलकामतारहितैः पुरुषैः मनः समाधाय यष्टव्यमेवे
ति बुद्धानिश्चित्य विधिदृष्टः वेदवाक्यविहितत्वात् इज्यते स सा
त्विकयज्ञः इत्यने ॥

रागादीरसमिद्धो धिनी ॥

इदानीं विविधानां यज्ञानां मध्ये सात्त्विकं यज्ञं दर्शयति अफला।
 कांक्षिभिरिति फलं दृष्ट्वा दृष्ट्वा मुभयमपि विनश्यन्नाकां।
 क्षितुं प्रीत्येषां तैस्तदृष्टौ; फलमनपेक्षेयं प्रवर्तमानैः परमै।
 स्वचोदितमेतत्पुद्गादिकर्मावस्थावरणीयमेवात्यथाप्रत्यवा
 यदर्शनादित्येवं विवेकेन वितं निश्चलीकृत्य यो विधिदृष्टो वि
 धिना इति कर्तव्यता योर्वापर्यप्रतिपादक यथावर्णाधिकृतवे
 देन दृष्टो तर्भावितस्यार्थतया दर्शितो विभावितो यस्तो पुद्गादि
 लक्षणो समेधादिलक्षणश्च स्वस्ववर्णो वितो यमं इज्यते नृणीय
 ते स सात्त्विको भवतीत्यर्थः ११ ॥

मधुभाष्य

१११

47

Handwritten text in a script, likely Devanagari, consisting of approximately 10 lines. The text is very faded and mostly illegible due to the age and condition of the document.

भाषाप्रनुवादहीका

और यज्ञ भी तीन प्रकार हैं तिनके बीचमें सात्विक जो यज्ञ सो
तीन श्लोक से कहते हैं कि जो पुरुष फलकी आकांक्षा रहित
अवश्य कर्तव्य है यह जानि यज्ञ करने सो सात्विक कहावती
है और वे मनुष्य किस कारणा से यज्ञ अनुष्ठान करते इस पर
कहते हैं कि यज्ञकर्म करना ही चाहिये और कोई फलके
अर्थ कर्तव्य नहीं है ऐसा विचारि मनको प्रकाश करके यज्ञ क
रते हैं ॥

दोहा

अभीलाषा फलकीरहित विधिबत यज्ञ करें जोय यजन।
योग्य सहधारमन यज्ञ करें सात्विक सोय ॥

प्राचीन ज्ञानसंग्रह

५४

ये सब ही कर्मोंके फलके भिन्न हैं अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य
कर्मोंके फलके भिन्न है अतएव यदि कि मनुष्य

३३

अतएव यदि कि मनुष्य कर्मोंके फलके भिन्न है
अतएव यदि कि मनुष्य कर्मोंके फलके भिन्न है

अभिसंधायतफलं दंभार्थमपि वैवयत्त इत्यते
भरतश्रेष्ठतं यत्तं विदिराजसं ११ ॥

शंकरभाष्यटीका १

अभिसन्धायेति अभिसन्धायोद्दिश्य फलं दंभार्थमपि वैवयत्त
इत्यते भरतश्रेष्ठ तं यत्तं विदिराजसं ११

आनंदगिरिकृतटीका २

राजसंयत्तं हानार्थं दर्शयति अभिसन्धायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धा
र्मिकत्वात्पापनार्थं च यद्यजने क्रियते तद्यत्तं राजसंनिर्वृत्तेन सा
ज्यमवगच्छेत्तर्थाः ११ स्वामिकृतटीका ३

राजसंयत्तमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायोद्दिश्य यद्दि
ज्यते यत्तः क्रियते दंभार्थं च महत्त्वात्पापनाय तं यत्तं राजसंविद्धि
११

विज्ञाचभाष्यमटीका ४

अभिधायतफलं पतत्फलं मेष्पादित्यभिसंधायसंकल्प्य दंभा
र्थमपि वैवयत्त धार्मिकत्वात्पापनार्थमेव यो यत्तः इत्यते निर्व
र्त्यते यत्तं राजसंविद्धि ११ रामानुजभाष्यमटीका ५

अभिसंधायेति फलाभिसंधिपुक्तं दंभगर्भयशोयफलं च यो य
त्त इत्यते तं यत्तं राजसंविद्धि ११

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥ दंभलोको मा मेवं विजानीयादिति ॥

सहस्रं ११ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

राजसंयत्तमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधायोद्दिश्य दंभार्थं
महत्त्वात्पापनार्थं च इत्यते तं राजसंयत्तं विद्धि ११

वनमालीटीका ८

फलं स्वर्गादि अभिसंधायोद्दिश्य न तच्चित्तं शुद्धिं दंभार्थमपि

श्री.
गी. टी.

तु अपि वैवेत्यनेन विकल्पसमुच्चयौ सवितौ पारलौकिकं फलम
भिसंधायैव दंभार्थत्वेऽपि पारलौकिकफलानभिसंधानेऽपि दं
भार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पदौ पारलौकिकफलार्थमप्येह
लौकिकदंभार्थमपीतिसमुच्चयेनैकः पदः एवं हृष्टाहृष्टफ
लाभिसंधिनांतः करणश्रद्धिमनुद्दिश्य इत्यनेन यथाशास्त्रेण
यत्तोनष्टीयते तं यत्तं राजसंविद्धि २२

ऊसमवेनयत्री टीका २

राजसयत्तमाह अभिसंधायेति तत्पुनः फलमिह रास्यधनधाम
दारपुत्रपंशां रूपममुत्र देवाङ्गनाथरास्यतपानरूपं अभिसं
धायोदिश्य दम्भार्थे ईदृश्यत्तकर्त्तव्यत्तदत्तपवनात्परत्वेन लो
केषु यशःख्यापनाप्यपि शब्दाज्जातिकुलविशयनयो वन
वलरूपादिनिमित्ताभिसंधौ च शब्दान्तराणामोहनोच्चाट
नादिरूपाभिचारार्थपवकारात्स्वसलीकस्वामित्वपूज्यत्व
श्रेष्ठत्वप्रतिष्ठादिप्रसिद्धार्थेऽपि दम्भार्थे यो यत्तोरजोगुणोपेतैः
पुरुषैरिज्यते पजनं क्रियते हेभरत श्रेष्ठते यत्तं राजसंरजोगुणोपे
ते विहित्वेजानीहिसंवीथनेन तानवन्तां भरत वंश्यानां मध्ये त्वं
श्रेष्ठोऽस्य तत्सवरजोगुणो नास्तीति सूचितम् २२

मधुसूदनी टीका २०

फलेकांस्वर्गादिभिसंधायोदिश्य नत्वेतः करणश्रद्धि
तर्नित्यप्रयोगवैलक्षण्यसूचनार्थः दंभो लोके धार्मिकत्वात्
पनंतदर्थं अपि वैवेति विकल्पसमुच्चयाभ्यां वैविध्यसूचना
र्थो पारलौकिकं फलमभिसंधायैव दंभार्थत्वेऽपि पार
लौकिकफलानभिसंधानेऽपि दंभार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ प
दौ पारलौकिकफलार्थमप्येह लौकिकदंभार्थमपीतिसमु
च्चयेनैकः पदः एवं हृष्टाहृष्टफलाभिसंधिनांतः करणश्रद्धि

मनुहिष्ययदिमते यथाशासंयोजनोत्थीयतेतंयत्तंराजसंविदिता
नीहि हानाय हेभरत श्रेष्ठेति योगावसंस्तुतं १२

सदानेहीटीका ११

स्वर्गादिफलमुद्दिश्यलोकेन्देभार्थमेववा विन्नशुद्धिमनुद्दिश्यह
ष्टादृष्टफलेषुना १ यच्चानुष्ठीयतेशास्त्रान्यत्तंविद्विराजसं
हानायभरतश्चष्टंयोगोसित्वंतुसात्विकं २ काम्योमुमुक्षुभि
र्ह्यः सर्वथेत्याशयोहरेः १२

नीलकंठीटीका १५

राजसंयत्तमाह श्रुतिसंधायेति १२

आनंदीटीका १३

फलानुपलब्धे रारव्यसर्वकर्मत्पक्ताद्वितीयस्य कर्तव्ये स्याचलं
अथ वमुपलब्धे पिसद्योनाशादस्थिरम् १२ ॥

रामकंटीटीका १५

येकेचित्कर्मणिशास्त्रेकंविधिंयस्मिन्प्रद्वयानिर्विकल्पकत्वं
संभावयन्त्याह्यानसद्व्याख्याः संतोवर्मनोक्रियासम्पद
तद्विधेयंयानिह्याह्यानिः किंसन्विदिसात्विकीसिद्धि
ह्यानित्यः आहोसिद्धिजोराजसी प्रयक्तिनमस्त्वामसी अहो
नमंगवावुवाच ॥ + तमेवंविधंयत्संराजसंरजः प्रधानं

+ अथ राजसयज्ञमाह ॥

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ + तमेवंविधं यज्ञं राजसंरजः प्रधानं
 श्रेष्ठं न च कञ्चाकृतत्वादजोगुणात्मकफलमतपवचलं
 निश्चयाभावादव्यवस्थितं फलव्यभिचाराम्नाश्रवमनाव
 श्यकं तं कैयः फलं स्वर्गादिभोग्यमभिसंधाय संकल्प्य त
 ष्यादंभार्थं दंभोदृष्टं मुखे कृत्वा दृष्टफलविषयः क्रियार्थः
 प्रयोजनं यत्र तथेज्यते नुष्टीयते ॥ १३ ॥

राजसय जमा

लासिकी

ब्रह्मसूत्रटीका १५

राजसयज्ञमा लासिकी वरुणीटीका १५
ह फलमहृष्टं पारलौकिकं दंभार्थमपीति दृष्टमेहलौकिकं फ

श्री
गी.टी.
सं

लंवाभिसंधायसंकल्प यदिज्यतेयत्तः क्रियते नयत्तंराजसं
विदि ॥

पंचोले रीका

राजसंयत्तमाह अभिसंधायेति हेभरतश्रेष्ठ तपुनःफलम
भिसंधायफलमदृश्य अपिचदेभार्थयत्तइत्यतेतंयत्तंराज
संविदि १२

राजवीरसमिद्धोधिनी

अथराजसंयत्तंप्रतिपादयति अभिसंधायेति फलंस्वर्गादिभो
गमभिसंधायसंकल्प्यतथादेभार्थमपि अट्टंमुखेकृत्वाट्टं
फलविषयाक्रियादंभस्तदर्थमपियोयत्तइत्यतेतंविध्यामास
द्वयंराजसंयत्तंविदिजानीदि १३॥

मधुभाष्य

१२॥

भाषाग्रनवादीका

राजस यज्ञ कहते हैं कि हे भारत श्रेष्ठ अर्जन फलकी कामना
पूर्वक अपने महत्व को जनावने के अर्थ जो यज्ञ की जाय
सो राजस यज्ञ जानो १२

दोहा

वांछा फलकी धारके दंभ प्रयोजन जोय यज्ञहि भारत श्रे
ष्ठ तिहजारा राजसी कोय १२

विधिहीनमसृष्टात्रं मंत्रहीनमदक्षिणं अद्वा
विरहितं यज्ञं नाम संपरिवर्तते ॥

शंकरभाष्यटीका १

विधिहीनमिति विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं असृ
ष्टात्रं ब्राह्मणोभ्योन सृष्टमंत्रं यस्मिन् यज्ञे सोऽसृष्टात्रस्तमसृष्टा
त्रं मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वतो वर्णांश्च विपुक्तं मन्त्रहीनं अदक्षिणमु
क्तदक्षिणारहितं यज्ञं नाम संपरिवर्तते तमो निर्धुतं कथयति ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

नामसं यज्ञं हानार्थमेवोदाहरति विधीति ॥

स्वामिकृतटीका ३

नामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिपू
र्यमसृष्टात्रं ब्राह्मणादिभ्योन निष्ठादि तमंत्रं यस्मिन् मंत्रं हीनं
यथोक्तदक्षिणारहितं व अद्वाश्रमं यज्ञं नाम संपरिवर्तते कथय
ति शिष्टाः ॥

विशाखभाष्यटीका ४

विधिहीनमशास्त्रचोदितमसृष्टमन्त्रदानादिरहितं मंत्रहीनं मंत्र
वर्जितमदक्षिणोदक्षिणारहितं यज्ञं नाम संपरिवर्तते कथयति ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

विधीति विधिहीनं ब्राह्मणोक्तविधिहीनं सदाचारप्रकृतविधिवि
द्विर्वाच्यौ र्यजस्वेत्युक्तिहीनमित्यर्थः असृष्टात्रं अचोदितद्वयं ॥
मन्त्रहीनमदक्षिणोदक्षिणारहितं यज्ञं नाम संपरिवर्तते

अभिनवगुप्तटीका ६

अभिनवगुप्तटीका ६

अभिनवगुप्तटीका ६

अभिनवगुप्तटीका ६

श्री.
गी. टी.
सं.

१२१॥
विधिहीनमिति शास्त्रोक्तक्रियाहीनं तदे
वास्तुष्टादिभिर्विशेषणोर्वितमते ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तामसमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं
शास्त्रोक्तविधिभ्यो न सृष्टे निष्ठादिनं ब्राह्मणोभ्यो न यस्मिन्
मंत्रैः स्वशास्त्रोक्तं हीनं यथा वह्निगारहितं अथवा चरहितं प
वंविधं यत्तं तामसं परिचक्षते ॥

वनमालीटीका ८

यथा शास्त्रोक्तविधिहीनं अत्र दानहीनं स्वरतो वर्णितमंत्रही
नं रागह्रस्वादिना अक्षरहितं तामसं यत्तं परिचक्षते शिष्टाः विधि
हीना ये कैकविशेषणः पंचविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन वैक
ल्पिकशतिषट्त्रिंशद्विचित्रविशेषणसमुच्चयेन च वह्नोभेदात्ता
मसयज्ञस्य ते याराजसेयत्ते चित्तशुभभावेऽपि फलोत्पादकमपूर्वम
स्ति यथा शास्त्रमनुष्ठानात् तामसेत्वयथा शास्त्रानुष्ठानात् किम
प्यपूर्वमस्तीत्यभिप्रायः ॥

रुसमवेजयव्राटीका ९

तामसयज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं वेदविधिविद्विः सप्त
चारनिष्ठैर्ब्राह्मणैस्त्वयजस्रतेषां हितकारिणां वाको विष्ठासंक्रु
ष्येति वेदविद्वद्ब्राह्मणश्रुतिविधिस्तदहितं अस्तुष्टात्रं ब्राह्मणा
दिभिरसो धितमंत्रं यस्मिन् यद्वा ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं न सृष्टं
तमंत्रं द्रव्यं यस्मिन् यद्वाः सृष्टमदत्तमंत्रं यस्मिन् मंत्रहीनं पदक्रम
स्वरवर्णादिहीनं यत्तं अदत्तां यथा योग्यदत्ता रहितं अद्वा
विरहितं भित्तकादियान्च यद्वा विद्यादिविद्वेषेण वा अद्वा अमं
दृशं यत्तं तामसं तमोगुणोपेतं परिचक्षते स जुनाः कथयंति ॥

मधुसूदनीटीका १०

न संदेहो

यथाशास्त्रबोधितविपरीतं अत्रदानहीनं स्वरतोवर्णतश्च मंत्रही
ने यथोक्तदक्षिणाहीनं अतिगृह्यादिना अद्याविरहितं तामसंय
त्तेपरिवृत्तते शिष्टाः विधिहीनत्वायेकैकविशेषाः पंचविधः
सर्वविशेषा समुच्चयेन वैकविध इति षट् द्वित्रिचतुर्विंशेषा
समुच्चयेन च वहवोभेदास्तामसयत्तस्य तेयाः राजस्येयस्यैतः कर
णशुद्धभावेपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमुत्पन्नान् ता
मसेत्त यथाशास्त्रानुष्ठात्रात्र किमप्यपूर्वमस्तीत्यंशयः

तन्मः सानिहानिभेदकयापि सानिहानिभेदकयापि सानिहानिभेदकयापि

सर्वे विध्यमहाविध्यः सदानंदीटीका ११

विधिहीनं यथाशास्त्रबोधितद्विपर्ययं अत्रदानविहीनं च स्वर
तोवर्णतस्तथा १ मंत्रहीनं यथाशास्त्रदक्षिणाहीनमधरं आस्ति
कबुद्धिभूयंतं तामसं कथयंति वै २ अयं पंचविधो यत्तस्य ज्यः
श्रेयोर्धिभिः सदा यथाशास्त्रमुत्पन्नानां राजसेस्ति फलमनाक
तामसेत्त यथाशास्त्रानुष्ठात्रात्र ह फलमनाक ११

नीलकंठीटीका १२

विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिहीनं अष्टष्टं दत्तमंत्रं यस्मिन् तं अष्टष्ट
नं ११

आनंदीटीका १३

विधिरितिकर्तव्यताहीनं अष्टष्टं पाकादिसंस्कारहीना
त्रम् ११ ॥

रामकंठीटीका १४

अथ तामस

माह

विधिहीनं शास्त्रोक्तेनिकर्तव्यतारहितं तथा अष्टष्टं त्रमष्टष्टं
कादिसंस्कारविरहादिरसमत्रादियत्र तथा मंत्रहीनं तत्तत्
क्रियाविहितेन रहितं तथा दक्षिणादक्षिणा लक्षणप्रधाने
नांगेन मूत्रं तथा अष्टष्टं योक्तुं लक्षणया विना कृतं एवंविधं

यज्ञेतामसपुरुषकर्त्तृकमाहुः ॥ यज्ञेतामसपुरुषकर्त्तृकमाहुः ॥
 तं नृपतिं यमं तियायुर्विद्वं रीरुम् ॥ तं नृपतिं यमं तियायुर्विद्वं रीरुम् ॥
 यज्ञेतामसपुरुषकर्त्तृकमाहुः ॥ यज्ञेतामसपुरुषकर्त्तृकमाहुः ॥

विधिनाशास्त्रोक्तयेतिकर्तव्यतयारहितम् नष्टासृष्टात्रम्
सृष्टं विरसमन्त्रेभोज्ययत्र दंत्यपाठेनयत्रदानहीनम् स्वरतो
मंत्रतश्चमंत्रहीनम् मुखागभूतदक्षिणाशून्यम् अह्वया
संभावनयारहितमेवंविधं यज्ञेनामसंतामसपुरुषकत्वं
परिचक्षते कथयन्ति ॥ १२ ॥

तामसेयत्तमाह विधिहीनमिति विधिहीनेयथाशास्त्रविहि
तविपरीतेन सृष्ट्यान्नेवास्मत्तोभ्योनसृष्टेः अन्नेप्रचुरं यस्मिन् य
ज्ञेयस्य सृष्ट्यान्नेः तमेव हीने मन्त्रैः स्वरतो वर्णातो हीने अदत्तिगो
उक्तदत्तिगारहिते अज्ञाविरहिते अज्ञया आस्ति कथं च आरहिते
देभर्लिङ्गशुक्ले ते यत्ते तामसे तमोऽग्नानिष्पन्ने परिचक्षते ॥३॥

अथतामसमाह विधिहीनमिति विधीयतेनेनकार्यमिति विधि
रितिकर्तव्यतयाहीनं तथास्पृष्टान्नमदनभोजनं तथामंत्रहीनं
मंगोनीतिरस्रदेवताप्रक्षीकारकोवेदैकदेष्टोवातेनवरुदितं त
था प्रदक्षिणकर्मणः सांगता संपादकः समापनानंतरं दीपमा
नोयथास्वमुक्तो वरादिको दक्षिणा प्रकृतं तु भटादीनां संतोषाया
दनपूर्वसमारब्धकर्मणि प्रहृतिजनकं वेतनादिदानं कार्यं साधि
ते सति पावितोषिकादिदानं च दक्षिणा तथा हीनं अथवा दक्षिणं
यास्त्रोदितसरलकमत्यागेन ऊटिलमार्गानुगतं तथा अहयोक्तं

लक्षणयाविशदितं यत्तत्कर्माचरणलक्षणं तामसं परिचक्षते
कथयन्ति १३

मधुभाष्य

१३॥

सिद्धिद्वयसंग्रहस्य प्रथमोऽध्यायः

११ श्रीगुरुभ्यो नमः

विष्णुसूक्तम्

३५
५५

॥ १ ॥

भाषाश्रुवादीका

अव नामस यत् कहते हैं कि विधि हीन औ अस्मिन् कहे जो
यत् के अर्थ अत्र ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य से नहीं मिला होय सो
अत्र औ मन्त्रहीन औ दाहिण दान रहित होय तथा अद्वा व
जित यत् को नामस यत् कहते हैं १५

दोहा

हीनविधिअस्मिन् अत्र अमंत्र अदाहिण जोय अद्वा रहित
दि यत् जो नामस कहियत सोय १५

55

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਨਿ ਮਹਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ੴ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

देवहिजगुं प्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्यं
महिंसा च शरीरं तप उच्यते १५

शंकरभाष्यटीका १

अथेदानीं तपस्वि विधमच्यते देवेति देवाश्च हिजाश्च गुरवश्च देव
प्राज्ञाश्च देवा हिजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं शौचमार्जवं मज्जत्वं ब्र
ह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य शरीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव का
र्यकारणैः कर्त्तृदिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते १५

आनंदगिरिकृतटीका २

सात्विकादिभावं निरूपयितुं सर्वस्य तपसः स्वरूपं त्रिविधं निरू
पयति अथेति तत्र शरीरं तपो निर्दिशति देवेति देवा ब्रह्मविष्णु
शिवादयः हिजाः पूज्यत्वात् हिजोत्तमाः गुरवः पितादयः प्राज्ञाः प
ण्डिता विदितवेदितव्यास्तेषां पूजनं प्रणामश्रद्धादि शौचं म
ज्जलाभ्यो शरीरशोधनं मार्जवमज्जत्वं विहितप्रतिषिद्धयोरे
करूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वं ब्रह्मचर्यं मेषुनासमाचरणं अहिंसा प्रा
णिनामपीडनं शरीरमात्रस्य निर्वर्त्यत्वमस्य तपसो न संभवतीति
मत्वा विशिनष्टि शरीरेति १५ स्वामिकृतटीका १

तपसा सात्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमे तावच्छरीरादिभेदेन तस्य त्रै
विध्यमाह देवहिजेति त्रिभिः प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्ये पितृत्वविदः
देव ब्रह्मणादि पूजनं शौचादिकं मज्जलादिना निषात्रमार्जवमव
क्रान्ता ब्रह्मचर्यं गृहस्थस्य मृतकालाभिगामित्वमितरेषां स्त्रीष्वेत
णां संलापाद्यष्टांगमेषु न राहित्यं अहिंसा परपीडा राहित्यं शरी
रं शरीरनिर्वर्त्य तप उच्यते १५ विशाचभाष्यटीका ५

इदानीं त्रिविधं तत्सात्विकं दर्शयितुमाह देवहिजगुरुप्राज्ञाश्च दे
वहिजगुरुप्राज्ञाः देवाश्च प्राज्ञास्तत्त्वविदस्तेषां पूजनं शौ
चं मज्जलादिसाध्यं मार्जवमज्जत्वं ब्रह्मचर्यं स्त्रीष्वे

+ अथ तपसो गतस्त्रेविधे वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोभिर्निष्ठाग्रतया तत्स्वरूपभेदता
वदाह ॥

श्री.
गी. टी.
सं.

गवर्जितत्वं अहिंसाश्रयी उने प्राणिनां १५

रामानुजभाषाटीका ५

+ देवेति देवदिन गुरुप्राप्तानां पूजनं शौचं तीर्थस्नानादिकं आर्जवं
यथावागमनः शरीरं हृत्ते ब्रह्मचर्यं योषित्समो गपता युक्ते दानादि र
सं हितत्वं अहिंसाश्रयाणीपीडा राजतं चारीरंत पउच्यते १५

अभिनवगुप्ती टी. ~~वर्जितं श्रुत्या टीका~~ ५ आर्जवमनुजता अगोपविषया
धृष्टता - स्पष्टार्थ १५ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

~~अथ वा ज्ञेयं तस्य आह अनुदेगकरमिति परस्मै देगजनकं नम
वर्जितत्वा विधे वाक्ते स संश्रयार्थं भाषांतदपि दुः स्वरूपं वसा
विनमवतीत्याह प्रियमिति विदेन न तत्तितं च प्रियं स आश्रयं रि
त्तामेहितं च तथा च मनः स संश्रयं न प्रियं न वसा स समप्रियं
नित्वाद्या याध्ययनस्वं शोकाद्या वनाभ्यासः एतहाश्रयंत पउच्ये
अथ कायवाङ्मनोविभागो न तपस्यै विध्यमाह देवदिनेति श
रीरतपः प्रतिपादनं स्पष्टार्थः १५~~

वनमालीटीका ८

क्रमशस्तपस्यतपसः सात्त्विकाहिभेदं कथयितुं शारीरवा विक्रमा
नसभेदेन तस्यै विध्यमाह देवेति विभिः देवा ब्रह्मैवाद्यः
दिनावास्त्राणाः पुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राजाः परित्या विदि
तवेदत उपकरणार्थाः तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादियथाशास्त्रं
शौचं सज्जलाभ्यां शरीरशोधनं आर्जवमकोटित्वं भावशुद्धिशब्दे
नमानसेतपसि वक्ष्यति शारीरं त्वाजं वे विहितं प्रतिषिद्धयोरेक
रूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निषिद्धमे शुननिवृत्तिः अ
हिंसाश्रयासीयप्राणीपीडाभावः चकारादस्तेषां परिग्रहावपि
शारीरं यथानककक्रादिभिः साध्यं न तके वस्तेन शरीरेण यंचै
तेन सहैतव इति हि वक्ष्यति इदं शारीरं तपउच्यते १५

ऊसमवैजयन्तीटीका २

अथतपसस्सात्विकादिभेदे वक्तुमादौ शरीरवाङ्मानसरूपेण
भेदेन तस्यैव विद्यामाह त्रिभिः देवहिजेति देवादिगणलवसरु
द्रादयः हिजाहिजाग्यावाहणागरवोदैशिकाध्यापकमानु
पित्रादयः प्राजावेदवेदाह्यार्थविदः पतेषां पूजनं समयानु
लसेवने शौचं हि विधेतीर्थस्तानादिनावासंहरिस्मरणध्याना
दिनाभ्यन्तरे आर्जवं कायवाङ्मनोबुद्धीनामेकां ब्रह्मचर्यं विहि
तभोगावरणं अहिंसाप्राणिमात्रप्रोदाराहित्यं च शाब्देन तीर्थाट
नदेवालयारागमादिनिर्माणव्रतोपवासनियमप्राणायामादयो
मह्येतेपवे विधेयतयः शरीरं शरीरसर्वं धिउच्यते शिष्टेः कथ्यते

१५

मधुसूदनीटीका १०

+ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्विकादिभेदे
कथयितुं शरीरवाचिकमा
नसभेदेन तस्यैव विधमा
ह त्रिभिः ॥

+ देवाब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निर्गण्डयः हिजाहिजोतर्मः आहणा
गरवः पितृमात्राचार्योदयः प्राजाः पंडिताविदितवेदतउपका
रणार्थाः तेषां पूजनं प्राणमशुश्रूषादि यथाशास्त्रं शौचं मृज्ज
लाभ्यो शरीरशोधने आर्जवमकौटिल्यं भावशुद्धिं शब्देन मानसे
तपसि वस्यति शरीरे त्वार्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकत्रयप्रवृ
त्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैश्वर्याप्रवृत्तिः अहिंसाशा
स्त्रीयप्राणिपीडनाभावः चकारादस्तिथाः परियहावपि शरीरं श
रीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न त्वकेवलेन शरीरेण यंचैतैस्तप
हेतव इति वस्यति हि इमं शरीरं तपउच्यते १५

सदानेदीटीका ११

क्रमप्राप्तस्य तपसस्यैव विध्यं प्राह मापतिः देवाब्रह्महरीशायादि
जायत्राहणावराः १ आचार्यमुखागरवः प्राजावेदविदोबुधाः
तेषां प्राणमशुश्रूषायागमोक्तं हि पूजनं २ शरीरशोधने शौचं मृ
ज्जलाभ्यां तथार्जवं यथाशास्त्रं प्रवृत्त्यादौ वक्तुं भावउच्यते नि
षिद्धमैश्वर्याभावो ब्रह्मचर्यमहिंसनं प्राणिनां पीडनाभावः शरी
रं तपउच्यते ४ शरीरमुखैः कर्त्राद्यैः साध्यं तत्तपहेतुभिः न केव

श्री.
गी.टी.
सं.

लेशरीरेण कृतं शरीरस्य ते ५ यतो वक्षति भगवान्ये चैते तस्य हे

तवः १५ नीलकंठीटीका १२

श्री देवाः विसृवायाः हिजा ब्राह्मणाः गुरवो मातृपित्राचार्यादयः प्राजाः
ब्रह्मनिष्ठाः तेषां पूजनं आर्जवमकौटिल्यं १५

आनंदीटीका १३

आर्जवमस्तव्यत्वं गुरुषु प्रत्युत्थानप्रणिपातादि १५ ॥

+ अथ सात्विकादिभेदेन
तपसस्त्रैविध्यं प्रतिपाद्यमिदं नौ शरीरादिभेदेन ताव ॥ रामकंठीटीका १५
तस्य त्रैविध्यमाह तत्र शा
रीरतावत् ॥

पतच्छारीरं शरीरसंवेधितय उच्यते ॥ रामकंठीटीका १५

किंत हेवादीनां पूजनं शो
चं मज्जलादिना शरीरस्य हिः आर्जवं काय व्यापारविषयम
कौटिल्यं ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धं अहिंसा हननक्रियाभावः प्रजा
३ दीनां काय व्यापारं चित्त्वाच्छारीरमेतत्तयः

+ तमसः सात्विकादिभेदां दर्शयितुं
प्रथमं तावच्छरीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यं
माह चतुर्भिः ॥

लासिकीटीका १५

+ देवाः शिवविष्णुसूर्यहरेरम्बुर्गंगादयः द्विजा ब्राह्मणाः
गुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राजा गुरुवतिरिक्ताः अग्रेपि च
तत्तत्विदस्तेषां पूजनं प्रणामयजनशुश्रूषादि शोचं मज्जलाभ्यां
आर्जवं शोभनमर्हा च वस्त्रादिमत्ते भुजंगवहाभिकवहाभू
भंगग्रीवावक्रादिगहिरम ब्रह्मचर्यं निषिद्धं मेषु न निवृत्तिः
अहिंसा परपीडावर्जनं चकारादस्तेषां परिग्रहावपि पतच्छा
रीरं शरीरं निर्वर्त्य तय उच्यते ॥ १५ ॥

पंचोलेटीका

तपसः सात्विकादिभेदे दर्शयितुं प्रथमं शरीरादिभेदेन त
स्य त्रैविध्यं शरीरे तय आह देवेति देवद्विजगुरुप्राज्ञो वत्
प्राज्ञपूजने शोचं वाह्याभ्यंतरे आर्जवं कृत्तुं भार्यायां कृ
तुगामित्वं ब्रह्मचर्यं प्राणिनामपीडनमहिंसा एतत्सर्वं देह
सुखैरिन्द्रियात्ममनोभिः साध्यं शरीरे तय उच्यते १५ ॥

राणावीरसमिहोधिनी

अथ प्रतिज्ञातं तपसस्त्रैविध्यं कथयन्मृगशीरादिभेदेनेतावत्त
स्यैविध्यमाह विभिः तत्र तावच्छारीरं लक्षयति देवहिनेति
देवादीनां पूजनं कार्यां भेदं दृष्ट्वा भ्यगमने कस्मात्संगमे उत्सवा
होवावपयं विधेयं प्रोचंस्त्रजलादिनामलापनयनं शास्त्राणां
मुक्तजालक्षणं च तथा आर्जवं प्राहृत्य तु न्मार्गेणापतनलक्ष
णकौटिल्यराहित्यं तथा ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्म
णि यनुर्वेदे चर्यमभीक्ष्णं प्रास्रप्रयोगशिदायं कल्पितं लक्ष्यपात
नेनाभ्यासोवा यनुर्वेदप्रतिपाद्ये पुष्टादिव्यापारे तत्परत्वं वा तथा
अहिंसा विनायरायं दंडनेन प्राणपुपचातोहिंसातद्वर्जनं यत्
च्छारीरं कायनिर्वर्त्य तप उच्यते कथ्यते १४

मधुभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद टीका

तपस्या को भी सात्विकादि भेद देखा देने के मानस से प्रथम शरीरादि के भेद क्रमसे त्रिविध है सो तीन श्लोकसे कहते हैं कि प्रातः कहे गुरुजन से भिन्न और और तत्त्वज्ञानी ओ ब्राह्मण तथा गुरुजन की पूजा और शौच आदि क्रिया इन सब को शिष्ट पुरुष शरीर सम्पादित तपस्या कहते हैं १५

दोहा

देव गुरु हि ज प्रातः को सृजन प्रीति मृदुतादि ब्रह्मचर्य
ओ अहिंसा शारीरक तपागांदि १५॥

附錄一：西曆對照表

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

154

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अनुहेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्
स्वाध्यायाभ्यसने चैव वाच्यं तप उच्यते १५

शंकरभाष्यटीका १

पञ्चेते तस्य हेतव इति हिवसति अनुहेगेति अनुहेगकरं प्राणि
नो अङ्गः चकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् प्रियहितं दृष्टाद
एतर्था अनुहेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते विशेषणा
धर्मसमुच्चयार्थं च शब्दः परप्रत्यानायार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य स
त्यप्रियाहितानुहेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा ही
नता स्यात् यदि न द्वाच्ययत्तपस्तत्तया सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यत
मेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाच्यं तपस्तं तथा प्रियवा
कस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्हीनस्य न वाच्ययत्तप
स्तत्तथा हि न वाकस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वि
युक्तस्य न वाच्ययत्तपस्तं किंपुनस्तनपोयत्त सत्यं वाक्यमनुहे
गकरं प्रियं हितं च यत् तत्तय रमतपोवाच्यं यथा शान्तीभव
वत्तस स्वाध्यायं वानुतिष्ठ तप्ताते अयोभविष्यति स्वाध्याया
भ्यसनञ्चैव यथाविधि वाच्यं तप उच्यते १५

श्रीनेदगिरिकृतटीका २

कथं कर्त्तादि साध्यत्वे तपसः शरीरत्वं शरीरत्वे वाक्यं कर्त्तादि
साध्यत्वमित्याशङ्क्य ह पञ्चेति सम्प्रति वाच्यं तपोव्यपदिशति
अनुहेगकरमिति सत्यं यथा दृष्टार्थं वचने प्रियं अतिसत्त्वं हितं य
रिणामप्यप्रियहितयोर्विधानत्वेन विभागमाह प्रियेति कथं
मत्र विशेषणविशेष्यत्वे तदाह अनुहेगेति विशेषणानां धर्माणां
मनुहेगकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समुद्दिष्टानां परस्परमपि स
मुच्चययोनी चकार इत्याह विशेषणीति विमिति वाक्यमेतैर्विशो
ष्यते किमिति वातेषां मिथः समुच्चयस्तत्त्वाह परेति यद्यपि वि
धायकवाक्यमात्रस्याविशेषितस्य वाच्ययत्तपस्तानुपपत्तिस्तथा

श्री.
गी. टी.

पि सत्यवाक्यस्य वाक्यविशेषणान्नराभावेऽपि वाच्ययत्तपस्त्वमित्या
शंकाह तथेति तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वेऽस्यादित्याशंका
ह तथेति तथापि परिणामपथ्यं वाक्यमात्रतया भविष्यति ने
त्याह तथाहितेति कीदृक् तर्हि तयोर्वाच्यत्वमिति प्रश्नपूर्व
कं विशदयति किंप्रनरिति विशिष्टे वाच्ये तपसि दृष्टान्तमाह
यथेति प्राप्नुयत्वं पवित्रपाणिन्यमित्यादि विधानमनतिक्रम्य
स्वाध्यायस्यावर्तनमपि वाच्येतपस्यान्नर्भवतीत्याह स्वाध्यायेति
वाक्यप्राचुर्येण प्रस्तुतास्मिन्निति वाच्यं वाक्यप्रधानमित्यर्थः १५

स्वामिस्तुतटीका १

वाचिकेतपश्चाह अनुहेगकरमिति उद्देगं भयं न करोतीति अनु
हेगकरं वाक्यं सत्यं च श्रोतः प्रियं च हितं च परिणामसखकरं
स्वाध्यायाभ्यसनं चेदाभ्यासश्च वाचानिर्वर्त्यं वाच्यं तपः १५

पिशाचभाष्यटीका ४

शरीरसाध्यं तपोविधीयते उद्देगोऽऽखेनोद्देगकरं सत्यं सवि
तथं प्रियं च हितं च प्रियहिते स्वाध्यायो वेदः तस्य सदायातः
स्वाध्यायाभ्यसनमित्येतद्वाच्यं वाचानिर्वर्त्यं १५ ३

रामानुजभाष्यटीका ५

अनुद्देगेति परेषामनुद्देगकरं सत्यं प्रियहितं वाक्यं स्वाध्या
याभ्यसनं चेत्तेतद्वाच्यं तपः १५

अभिनवगुप्तस्तुतटीका ६

रूपं प्रियहितमित्यनेन क्रियते प्रियं च तत्काले हितं च का

लातरे ईदृशं वाक्यं सत्यमित्यु स्पष्टाय १५

यते ननु यथाह तत्कथनमात्रं ॥ १५ ॥

परमार्थप्रणालीका ७

अथ वाच्यं तपश्चाह अनुद्देगकरमिति परस्योद्देगजनकं न
भवति तथा विधे वाक्यं सत्यं यथा भाषणात्तदपि दुःखपर्यवसा
यिनं भवतीत्याह प्रियमिति प्रियं च तत्काले हितं च प्रियं सत्प्राप्त्यपरि
णामे हितं च तथा च मनः सत्यं ब्रूयान् प्रियं ब्रूयात्सत्यमपि
यमिति स्वाध्यायोऽथ यनं स्वशास्त्राध्यायनाभ्यासः पतद्वासात्तपः

दृष्टान्तः

उच्यते १५

वनमालीटीका ८

अनुहेगकरं न कस्यचिद्ः खकरं सत्यं प्रमाणमूलमवाधितार्थं
प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं च कारो
विशेषाणानां समुच्चयार्थः अनुहेगकरत्वादिविशेषणावतष्ट
येन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन यदाकाम स्वाध्यायाभ्य
सने वेदाद्यभ्यसने वा इमं यतः पठ्यते १५

ऊरुमवैजयन्तीटीका ९

वाचस्तप आह अनुहेगकरमिति उहेगं स्वपुत्रकलत्रधनादि
नाशजन्यं सपि व्याजपि शावादि दर्शनजन्यं वा भयं तत्र करो
तीत्यनुहेगकरं सत्यं स्वपरधर्मार्थाय विनाशपूर्वककथार्थं
तत्रापि प्रियं हे देवदत्ततव पुत्रो जात इति वत्सीतिकरं न तत्त्वस्रोः
रणे व्याजैर्न हत इति वद प्रियं तत्रापि हितं अतुष्टा परोक्षे करं दे
हि जीवनायं सूर्यं रष्टपुत्राद्गुणं धीत्यादिवत्स्वस्य परेषां च प
रिणामे सुखकरं पुनर्दिशेषणावतष्टपे च पुनः स्वाध्यायाभ्यस
ने स्वाध्यायः शास्त्राभ्यसने शास्त्रानामर्थानां चाविरतचित्तं
तदाह्यं वाचानिवर्त्यं तपः पठ्यते च शास्त्रानामर्थानां चाभ्या
स पवकारेण सप्तस्वरयामत्रयावितस्य गीतस्य वाचस्य वाभ्या
सवाकमुच्यत इति धनितम् १५

मधुसूदनीटीका १०

अनुहेगकरं न कस्यचिद्ः खकरं सत्यं प्रमाणमूलमवाधितार्थं
प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं च कारो
विशेषाणानां समुच्चयार्थः अनुहेगकरत्वादिविशेषणावतष्ट
येन विशिष्टं न त्वेकेनापि विशेषणेन यदाकाम स्वाध्यायाभ्य
सने वेदाद्यभ्यसने वा इमं यतः पठ्यते च शास्त्रानामर्थानां चाभ्या
स पवकारेण सप्तस्वरयामत्रयावितस्य गीतस्य वाचस्य वाभ्या
सवाकमुच्यत इति धनितम् १५

श्री.
गी.टी.
से.

61

षण्णसमवयवावधारणोव्याख्यातः १५

सदानंदीटीका ११

नकस्पविडः खकरमानमूलमवाधिते श्रोतस्तत्कालसख
दंपरिणामे सखावहं श्रुहेगकरत्वादिविशेषेण चतस्र्यं
समुच्चितैव यहाकां न केनापि विवर्जिते २ यथा भोवत्तुं
तल्लभवसाधायमावर योगंतथानुतिष्ठत्वेनिः श्रेयस्तेभ
विषति ३ यथाविधागमाभ्यासोवाच्यं तपउच्यते १५

नीलकंटीटीका १२

प्रियंवततहिते च प्रियहितं श्रवणकाले परिणामे च सखदमि
त्यर्थः १५

आनंदीटीका १३

स्पष्टार्थ १५ ॥

+ अथवाचिकं ॥

गमकंटीटीका १४

३+ वा निर्वर्त्तत्वाद्वाप्रतिकर्मेतत्तपउच्यते किंतत्सभावतपवमा
धुर्यादनुहेगकरं परस्पाखेदावहं तथा सत्यमवितथं सत्प्रि
यं मनोत्तं हितं च कल्याणपर्यवसायिवचने तथा स्वाध्याय
स्वस्वशास्त्रपाठस्य भीक्षामावर्त्तनम् १५ ॥

लासिकीटीका १५ ॥

वाचिकं तपसाह अनुहेगकरं परस्पाखेदावहं सत्यं प्रमाणेनावाधितार्थं सत्यमि
त्यस्य स्वरूपनिर्णयणम् प्रियहितमित्यनेन क्रियते प्रियंतत्का
ले मनोत्तं च हितं कालांतरे कल्याणपर्यवसायि च ईदृशं यहा
कांतत्सत्यमित्युच्यते नतयथाहृतकथनमात्रम् स्वाध्याय
स्वस्वशास्त्रपाठस्याभ्यासनमावर्त्तनम् एवंविधविशेषणावि
शिष्टवाकां वाचानिर्वर्त्तत्वाच्च निकेतपउच्यते १५ ॥

ता

पंचोले टीका

वाचकं तप आह अनुहेगेति च षनः यत् अनुहेगकरं सत्यं यथार्थं
भूतं प्रियं श्रोतः सारवकरं हितं उपकारि दृष्टार्थं स्वः दृष्टार्थं प्रवाउप
कारि एवं विधमनुहेगकरतादि च तष्टय मिलितं वाक्ये वाङ्मयेन
पउच्यते नैकैकं च षनः स्वाध्यायाभ्यसने वेदाध्ययनमध्यापने वा शि
ष्याणां वाङ्मयेन पउच्यते १५

रणवीरसमिद्धोत्थिनी॥

अथ वा विकलक्षयति अनुहेगेति अनुहेगकरं श्रुतिनो र्थतश्च यन्म
धुरप्रायत्वा द्रोहणां खेदं नावदति तथा सत्यमव्यभिचारिफलं प्रि
यं वितावर्जकं हितं कल्याणपरिणामं च यस्यात्तना दृष्टं वाक्यं तथा
स्वाध्यायाभ्यसने प्रधीयंते यन्दिना इत्यध्यायो वेदः स्वस्ववर्णवित
श्चासावध्यायः स्वाध्यायस्तस्याभ्यसनमभीक्षापादेनावर्तने तश्च
वाङ्मये वाङ्मिर्वर्त्यत्वाद्वाक्यकृतिकं तपउच्यते १५॥

मधुभाष्य

भाषाअनुवादसीका

और वचन सम्बन्धी तपस्या कहते हैं कि कोई मनुष्य जिनसे भ
य न होय ऐसे अनुष्ठेग कर वचन और सप्त तथा ओता को
प्रिय लगे और परिणाम कहे अन्न को सखदार् और वेद अ
भ्यास करनेवाले वचनो को भी वाक्य तपस्या कहते हैं १५

दोहा

अन उहेग कर वाक्पज्ञो सत्य प्रियदित जोय स्वाध्याय अ
भ्यसन यद्वाचक तपकहा सोय १५॥

63

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥

ਸਤਿਨਾਮੁ

॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥

मनः प्रसादः सौम्यत्वे मौनमात्मविनिग्रहः
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

शंकरभाष्यटीका १

संयमोपि मनः

मन इति मनः प्रसादो मनसः प्रशान्तिः स्वच्छतापादने मनसः प्र
सादसौम्यत्वे यत्तौ मनस्य माहर्मुखादिसं प्रसादकार्यो न्नः क
रणस्य हतिः मौने वाक् संयमश्चेको भवति इति कार्येण कार
णमुच्यते मनः संयमो मौनमिति आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः
सर्वतः सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वा विषयस्यैव मनसः संय
मो मौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैर्यवहारकालैः मायावि
त्वे भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६

आनेदगिरिकृतटीका २

मानसत्तपः संक्षिपति मन इति प्रशान्तिफलमेव यन्नक्ति स्वच्छ
तेति मनसः स्वाच्छामनाकुलता नैश्चिन्मिष्यः सौमनस्य सर्वे
भ्योहितैषित्वमहिताचिन्नञ्च तत्कथं गम्यते तत्राह मुखादीति
तत्स्वरूपमाह अत्रः करणस्येति ननु मौने वाक् संयमने वा श्रुये
तपस्यत्तर्भवति तत्कथं मानसे तपसि व्यपदिश्यते तत्र वाचः सं
यमस्य कार्यत्वान्न मनः संयमस्य कारणत्वात् कार्येण कारणग्रह
णात् मानसे तपसि मौनमुक्तमित्याह वागिति यदा मौने मुनि
भावो मनने आत्मनो मनसो विनिग्रहो निरोधः न त्वेवं मौनस्य
मनो निग्रहस्य च मनः संयमत्वेनैकत्वान्न यौनरुक्तं नैत्याह स
र्वत इति भावस्य हृदयस्य संशुद्धीरागादिमलविकलेति व्याच
ष्टे परैरिति मानसं मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमित्यर्थः १६

स्वामिकृतटीका ३

मानसे तप आह मनः प्रसाद इति मनसः प्रसादः स्वच्छतासौ
म्यत्वमकुरुता मौने मनोभावः मनसमिष्यः आत्मनो विनिग्रहो वि
षयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्वावहारे मायाराहित्यमित्येतन्मान

मनसो

श्री.
गी. टी.
स.

संतपउच्यते १५

विशाचभाषटीका ४

मनःप्रसादः मनःस्वच्छतासौम्यत्वंसौमनस्यताइः स्वादिप्रसाद
कारीश्रंतः करणप्रवृत्तिः मौनं वाक्यं यमः आत्मविनिग्रहः मन
सो निरोधः भावसंशुद्धिरवंचनमिति पतन्मानसंतपउच्यते १५

रामानुजभाषटीका ५

मनश्चि मनःप्रसादः मनसः क्रोधादिरहितत्वंसौम्यत्वंमनसः
परेषामभ्युदयप्रावाणं मौनं मनसो वाक्प्रवृत्तिनियमने आ
त्मविनिग्रहः मनोहृतौ देयविषये वस्थापने भावसंशुद्धिरात्म
व्यतिरिक्तविषयचिंतारहितत्वमेतन्मानसंतपः १५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अथ मानसंतपः आह मनश्चि मनःप्रसादस्वच्छतासौम्यत्वमक्रू
रतामौनं मुनेर्भीरुः मननमित्यर्थः आत्मविनिग्रहः विषयोभ्यः
प्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्व्यवहारे माया राहित्यं एतन्मानसंतपः शु
तिरपि तेमंतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा अह
यापत्तेनानाशकेनेति भाष्येनैतन्मात्मानं वेदानुवचनोपनिष
द्भिर्भागेन विविदिषंति विदितं ज्ञातमिच्छंति तथा ब्रह्मचर्येण
शारीरेण तपसा अज्ञया आत्मिका बुद्ध्या यत्नेन सात्विकेन अतए
व अनाशकेन तत्पुष्पफलाभिसंधिरहितेन १५

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ मानसंतपः आह मनश्चि मनःप्रसादस्वच्छतासौम्यत्वमक्रू
रतामौनं मुनेर्भीरुः मननमित्यर्थः आत्मविनिग्रहः विषयोभ्यः
प्रत्याहारः भावसंशुद्धिर्व्यवहारे माया राहित्यं एतन्मानसंतपः शु
तिरपि तेमंतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा अह
यापत्तेनानाशकेनेति भाष्येनैतन्मात्मानं वेदानुवचनोपनिष
द्भिर्भागेन विविदिषंति विदितं ज्ञातमिच्छंति तथा ब्रह्मचर्येण
शारीरेण तपसा अज्ञया आत्मिका बुद्ध्या यत्नेन सात्विकेन अतए
व अनाशकेन तत्पुष्पफलाभिसंधिरहितेन १५

वनमालीटीका ८

मनसःप्रसादः स्वच्छताविषयविनायाकलत्वरहित्यं सौम्यत्वं
सौमनस्यं सर्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिंतनं च मौनं मुनि

भावपकाग्रतयात्मचित्तनंनिदिध्यासनाख्यंआत्मविनिग्रहः
आत्मनोमनसोविशेषेणानिग्रहः भावस्यहृदयस्यशुद्धिः
कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः इत्येतत्तपोमानसउच्य
ते १५

कृष्णमवैजयन्तीटीका ६

मानसं तप आह मन इति मनः प्रसादो मनसः कामादिषु
द्वर्गमलराहित्यं शब्दादिविषयस्मृतिराहित्यं वासौम्यत्वेम
नसोः कौर्ण्यपरेषामभ्युदयप्रावाणं वा मौनं मनसः स्वपरस्व
परस्वरूपाहिमननपूर्वकवाकप्रवृत्तिनियमनं आत्मविनि
ग्रहः आत्मनोमनसोविनिग्रहः प्राकृतविषयेभ्यः प्रत्याह
त्याकृतविषयेभ्योयस्वरूपेः वस्थानं भावसंशुद्धिः मनोभो
वस्पदभक्तपटादेः संशुद्धिः शून्यताप्रकृतिविमुक्तात्मचित्तने
नविषयतोभराहित्यमित्यर्थः इत्येवंविधं तपोमानसं मनस
स्वधिमनसानिर्हृत्यंचोच्यते १६

मधुसूदनीटीका १०

मनसः प्रसादः स्वच्छताविषयचिन्तायाकूलत्वराहित्यंसौम्य
त्वंसौमनस्यंसर्वलोकहितैषित्वंप्रतिषिद्धाचिन्तनंच मौने
मुनिभावपकाग्रतयात्मचित्तनंनिदिध्यासनाख्यंवाक्यंयम
हेतुर्मनः संयमोमौनमितिभाष्यं आत्मविनिग्रहः आत्मनो
मनसोविशेषेणसर्ववृत्तिनिग्रहोनिरोधसमाधिरसंप्रज्ञातः
भावस्यहृदयस्यशुद्धिः कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनर
शुद्ध्यादराहित्येनसम्यक्तेनविशिष्टासाभावशुद्धिः परैरस
ह्यवहारकालेमायाराहित्यंसेतिभाष्यमित्येतत् एवंप्रका
रं तपोमानसमुच्यते

सदानंदीटीका ११

मनः स्वच्छत्वमदोभ्यंसर्वलोकहितैषिणा निदिध्यासनमैश्वर्यं का

श्री.
गी. टी.
सं.

65

समाधौ वितनिग्रहः १ कामादिमलसंशान्तामाया राहित्य
माशिशोः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसउच्यते १८

नीलकण्ठीटीका १२

मनःप्रसादः रागद्वेषादिराहित्यं सौम्यत्वं परहितैषित्वं
मौनं वाकसंयमः आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः भावशु
द्धिः परैर्यवहारकालेमाया राहित्यं इति एवं प्रकारेण
महयादिकं एतन्मानसंतपउच्यते १८

आनंदीटीका १३

आत्मनो मनसो विनिग्रहो विषयेभ्यो निवर्तनम् ॥ १६ ॥

रामकण्ठीटीका १४

अथ मानसम् - एतत्तपो मनोनिर्वर्त्यत्वात्मानसमुच्यते किं तत्स्वमनसः
प्रसादः स्वभावतएव रागद्वेषादिद्वेषरहितत्वादकलष
चिन्तत्वं सौम्यत्वं प्रशान्तता मौनं यद्यपि मुनिभावो मुख्य
३० यावत्प्राप्त्यापि वा नियमेनैव तस्मै संकल्पशुद्धिहेतुत्वा
त्मानसंतपः तथा आत्मविनिग्रहः आत्मनो नः करणस्य
निषिद्धविषयेभ्यो विनिग्रहो नियमनं तथा भावस्पाशाय
स्य संशुद्धिरनार्जवादिकलंकाभावान्नैर्मलं

॥ ॥

लासिकीदशगुणीटीका १५

मानसंतपश्चाह - मनसः प्रसादो रागद्वेषराहित्येनाकालक्षमं सौम्यत्वमकू
रताप्रशान्ततेति यावत् मौनं मुनेर्भाव आत्ममननमित्य
र्थः आत्मनश्चित्तस्य विशेषण सर्ववृत्तिशून्यतयानिग्रहो
निरोधः समाधिदशायाम् भावसंशुद्धिव्यवहारेमायान्तरा
दिराहित्यम् एतन्मानोनिर्वर्त्यत्वात्मानसंतपउच्यते

॥ ॥

पंचोले टीका

मानसं तपश्चाह मन इति मनः प्रसादश्चित्तस्य नैर्मल्यं सौम्यत्वं सौम
नस्यतामौ न वाक्यसंयमः सत्यभाषणमित्यर्थः मनः संयमपूर्वकं
सर्वतो मनो निरोधः आत्मविनिग्रहः वाग्विषयस्य मनो निग्रहो मौ
नस्य तत्र सर्वतो सामान्यरूपः संकल्पविकल्पात्मक मनो निग्रहः
आत्मविनिग्रहः इति भेदः अतः सहस्रवहोरे किंमाणे अमायिते भा य
वसं सुदिः पतत्येव विधोतयो मानसमुच्यते १५

राणा वीरसमिद्धे धिनी ॥

अधुना मानसमाह मनः प्रसाद इति मनसः प्रसादः स्वार्थप्रतिपा
दनलक्षणा रागद्वेषादिकालुष्यराहित्यं सौम्यत्वं दैन्यत्यागेन संश
योच्छेदने वरहृत्त्वं तथा मौनं व्यर्थं बहुजलानादयः तथा आत्मवि
निग्रहः निषिद्धात्मवर्णो वितादाचारकृत्त्यादिविषयाश्चांतःकरण
स्य प्रत्यावर्तनं तथा भावसंशुद्धिः भावस्याप्रायस्य कपटव्यवहारत्या
गेन कलंका भावान्नैर्मल्यं इत्येतत्पंचकं मानसं मनो निर्वर्त्यत य उच्य
ते १६ ॥

मधुभाष

66

[Faint, illegible handwritten text]

2500

भाषाग्रनवादीका

अब मानसिक तपस्या कहते हैं कि मन की निर्मलता और सौम्य
त्व कहे प्रकृति और मौन कहे मुनिधर्मजो मनन करना आत्म
विनिग्रह कहे विषयों से इन्द्रियों को निग्रह जो रोकना और भाव
से शांति कहे व्यवहार में निष्कपट रहना ये सब मानसिक तप
स्या स्वरूप कहे जाते हैं ५

दोहा

मनप्रसन्न प्ररुसौम्यता मौनदिमनकीरोध भावमुहियद
मानस तपको कीनोबोध १६॥

कविप्रसादप्रसाद

67

सर्वे भक्ति भक्तियोगी किं तस्य कीं तुं तस्य तस्य कविप्रसाद
कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद
कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद
कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद
कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद

कवि

कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद
कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद कविप्रसाद

अद्वयापरयातमेतत्तपस्तत्रिविधं नरैः अफ
लाकांक्षिभिर्गुणैः सात्त्विकं परिचक्षते १७

शांकरभाष्यटीका १

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसञ्च तपस्तमे नरैः सत्त्वादिभेदेन क
थं त्रिविधं भवतीत्युच्यते अद्वयास्तिकबुद्ध्या परया प्रकृष्टया
तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिः प्रकारं अधिष्ठानं नरै
रनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्गुणैः समाहि
तैर्यदीदृशतपस्ततः सात्त्विकं सत्त्वं निहतं परिचक्षते कथय
त्रिशिष्टाः १७

आनन्दगिरिकृतटीका २

त्रिविधस्य तपसोयथासम्भवं सात्त्विकादिभावेन तत्रैविध्यमा
कांक्षाद्वारा निक्षिपति यथोक्तमिति तत्रैव अधिष्ठानं देहवास्य
नोनिर्वर्त्यमित्यर्थः समाहितैः मिद्वसिद्धौ निर्विकारे रिति यावत्
१७

स्वामिकृतटीका १

तदेवं शरीरवास्यनोभिर्निर्वर्त्य त्रिविधं तपोदर्शितं तस्य त्रिविध
स्थापितपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह अद्वयेति त्रिभिः
विभिः त्रिविधमपि तपः प्रेष्टया अद्वया फलाकांक्षा शून्यैर्गु
णैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तं तत्सात्त्विकं १७ कथयति

पिशाचभाष्यटीका ४

अद्वयास्तिकबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमार्जितं त्रिविधं तपः
कायादिनरैः पुरुषैः फलेनिरयेत्ता युक्तैः सात्त्विकमित्यभिधी
यते १७

रामानुजभाष्यटीका ५

अद्वयेति अफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैः युक्तैः परमसुख
साराधनरूपमिदमिति चिन्ता युक्तैर्नरैः अद्वयापरयाय त्रिविधं
तपः कायवाङ्मनोभिस्तप्तं तत्सात्त्विकं परिचक्षते १७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

श्री.
गी.टी.
सं.

सप्तमं ७

॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ सात्विकादिभेदेन पुनः त्रैविध्यमाह अहयेति तत्रिविधं शरी-
रवाग्नौ विभागेन कथितं तपः अफलाकांक्षिभिरुपैकै-
रेकाग्रतः कारणैर्नरेस्तममनुष्ठितं तत्सात्विकं परिवर्तते १०

वनमालीटीका ८

शरीरादिभेदेन त्रिविध्यस्तपसः सात्विकादिभेदेन त्रैविध्य-
माह अहयेति त्रिभिः तत्पूर्वोक्तं शरीरादिकं अहयास्तिका-
बुद्ध्या परयोक्तव्यं अहयाप्रमाणशंका कलंकशून्यया फला-
भिसंधि शून्यैर्गुणैः समाहितैः सिद्धसिद्धौ निर्विकारैर्नरै-
रधिकारिभिरुत्तममनुष्ठितं सात्विकं परिवर्तते शिष्टाः १०

ऊरुमवैजयन्तीटीका ९

उक्तस्तपसः शरीरादिभेदेन त्रैविध्यमुक्तं दानी सात्विकादि-
गुणभेदेन त्रिविध्यत्वमाह त्रिभिः अहयेति यत्तपोः फलाकांक्षि-
भिः फलेच्छारहितैर्गुणैर्विषयाद्याकुलमनस्कैर्नरैः शास्त्र-
नीतिपुक्तैर्मनुष्यैस्त्रिविधं शरीरवाग्नौ भिन्नैर्वर्गपरयोक्त-
व्यं अहयात्तममनुष्ठितं तपः सात्विकं परिवर्तते १०

+ शरीरवातिकमानसभेदेन त्रिविध्यस्तपसः
सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यमिदं
नीदृशयति त्रिभिः ॥ + तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरवातिकमानसं च तपः अहया आस्तिका

मधुसूदनीटीका १०

बुद्ध्या परया प्रकृत्या अहयाप्रमाणशंका कलंकशून्यया फला-
भिसंधि शून्यैर्गुणैः समाहितैः सिद्धसिद्धौ निर्विकारैरधिका-
रिभिरुत्तममनुष्ठितं सात्विकं परिवर्तते शिष्टाः १०

सदानंदीटीका

शरीरादिकभेदेन प्रोक्तस्तत्रिविध्यस्तपसः प्रोच्यते भूय-
स्त्रैविध्यं सात्विकादिना १ सात्विके पुरुषे त्रेधा पूर्वोक्तं तप उ-
च्यते राजसेतामसेयस्मात् तत्रैविध्यं तसंभवेत् अतः सात्वि-

कपुंस्सक्तं तपस्तत्रिविधं वचः राजसेतामसे प्रोक्तं तद्विरुद्धं य
दायतः १ तत्पूर्वोक्तं तपः सम्पन्नं श्रद्धयास्तिकारूपया बुद्ध्या
प्रकृत्यया शोकाश्रूयया शासगोचरं फलाभिसंधिरहितैः
शुद्धचित्तैः समाहितैः अनृष्टितं मुनिश्रेष्ठाः सात्विकं कथयन्ति
तत्र १०

नीलकंठीटीका ११

त्रिविधं कायिकवाचिकमानसभेदेन युक्तैः अवहितैः १०

आनंदीटीका १२

अस्य सात्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह युक्तैः समाहितचित्तैः १०

+ अथ त्रिविधमप्येतत्सात्विकादिभेदात्
तु न त्रिविधमाह तत्र सात्विकं तावत् ॥

रामकंठीटीका १४

+ शरीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तप एव विधं सात्विकं भवति
कीदृशं श्रद्धयोक्तलक्षणया फलसंभवनया परया सात्विको
येतं युक्तमत एव फलाकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहितैराचरितं १०

१० ॥

लासिकी उक्त्युक्तीटीका १५

+ अथ त्रिविधमप्येतत्सात्विकादिभेदात् तु न त्रिवि
धमाह ॥

+ तत्पूर्वोक्तं शरीरादिभेदेन त्रिविधं उक्त्यया श्रद्धया फलाकांक्षा
रहितैर्नैर्युक्तैरात्मनिसमाहितैस्तत्प्रमनुष्टितं सात्विकमिति
परिचक्षते १० ॥

पंचोले टीका

तस्य शरीरादिभेदेन त्रिविधमप्येतत्तपः सात्विकादिभेदेन
त्रैविध्यं सात्विकं तप आह अत्रेति तद्यथा क्लेशकायकं वाचकं
मानसं च त्रिविधं तप अफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैः
युक्तैः मनःसमाधानयुक्तैः नैरनृष्टात्मभिः परया उक्त्यया
आस्तिक्यबुद्ध्या तत्प्रमनुष्टितं सात्विकं सत्तत्त्वानिष्पन्नं परिच
क्षते कथयति १०

रणावीरसमिद्धोधिनी.

६९
अथैतस्य विविधस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन पुनरेव विधिं
दर्शयति त्रिभिः तत्र तावत्सात्त्विकं दर्शयति अदुयेति त
देतच्छारीरादिभेदेन विप्रकारं तपः पर्याप्तं तत्कृष्टं यथा
दुयोक्तं तद्वत्तया फलसंभावनाया देतुं भूतया अफलाकां
क्षिभिः फलमनुभिसंधायैव प्रवर्तमानैर्गुणैः सावधानं च
तेन समाचरितं सत् सात्त्विकं परिचक्षते कथयंति ग्रामाणि
काश्चिद्विशेषः १०॥

मधुभाष्य

१०॥

भाषा अनुवादटीका

शरीर वचन मन के द्वारा तीन प्रकार तपस्या देखाया सोई
तीन प्रकार तप जो सात्विकादि गुण भेद से भी तीन प्रकार
हैं सो तीन श्लोक से कहते हैं कि जो उत्कृष्ट अद्धा से फल
की कामना रहित श्री एकाग्रचित्त होय मनुष्य लोग विविध
प्रकार करते तिन को परीरत लोग सात्विक कहते हैं १७

दोहा

परमअद्धासैं तप कियो तपे विविध नर जोय फलकांक्षा
सैं रहित जो सात्विक तप कहा सोय १७॥

70

सत्कारमानपूजार्थतपोदंभेनचैवयत्न कि
यतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमश्रुवं १८

शंकरभाष्यटीका १

सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मणः इत्येवमर्थं
मानोमाननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिसुदर्थं पूजापादप्रहालना
द्येनाशयित्वादि तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेनैव
चक्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसंचलं कादाचित्कफ
लत्वेनाश्रुवं १८

आनेदगिरिहृतटीका २

राजसंचलोनिर्दिशति सत्कारेति साधुकारमेवस्फोरयति सा
धुरिति दम्भेनचैवनास्तिकेनकेवलधर्मध्वनित्वेनेत्यर्थः त
दिहप्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं
क्षणिकफलत्वमश्रुवमनियतमनैकात्मिकफलमितियावत् १८

स्वामिहृतटीका ३

राजसंचलपश्रुह सत्कारेति सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति
तापसइत्यादिवाक्यानामानः प्रत्युत्थानाभिवादादिदैहिकीपूजा
पूजार्थलाभादिः यतदर्थं दंभेनचयत्नपः क्रियतेतपवचलम
नियतमश्रुवंक्षणिकंयदेवंभूतंतपस्तदिहराजसंचलोक्तं १८

पिशवभाष्यटीका ४

सत्कारसमानस्यपूजाचसत्कारमानपूजाः सत्कारसाधुरयंतप
स्वीतिप्रत्ययः मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिपूजा १८

रामानुजभाष्यटीका ५

सत्कारेतिमनसादरः सत्कारः वावाप्रशंसामानः शारीरेनसत्का
रोदेहपूजाफलामिसंधिपूर्वकंसत्कारायुर्थंचदंभेनहेतुनाय
त्रयः क्रियतेतदिहराजसंचलोक्तं स्वर्गादिफलत्वेनास्थिरत्वाच्चल
मश्रुवंचंचलत्वंपातमेदेनचलनहेतुत्वात् अश्रुवंक्षणिकमित्यर्थः १८

श्री.
गी. टी.
सं.

71

अभिनवसुसक्तटीका ६

स्यष्टार्थ १८ ॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

सत्कार इति सत्कारः साधुरयंतापस इति मानः प्रत्युत्पत्त्याना
भिवदं नादिस्तदर्थं देभेन प्रसिद्धेन यत्कृतं चलमनित्यफले अथु
वदंणिकं तदज्ञसंतपः १८

वनमालीटीका ८

सत्कारः साधुरयंतपस्वीत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणास्ततिः
मानः प्रत्युत्पत्त्यानाभिवादनादिः पूजायादप्रक्षालनार्चनधनदा
नादिः तदर्थं देभेनैव च केवलधर्मधुनित्वेनैव च नास्तिक्यबु
द्ध्या यतयः क्रियन्ते तदज्ञसंप्रोक्तं इहास्मिन्नेव लोके फलदेन
पारलौकिकं चलमल्पकालस्यापि फले अथु वं फलजनक
तानियमशून्यं १८

ऊसुमवैजयन्तीटीका ९

राजसंतपश्चाहसत्कारेति सत्कारोऽयंकुलीनस्साधुस्तपस्वीवि
द्वानिति मनसास्ततिप्रशंसादिसत्कारः श्रेष्ठज्ञात्वमनसादरः
मानोऽयंकुलीनस्साधुस्तपस्वीविद्वान इति वचसास्ततिप्रशंसा
यादरः पूजाप्रत्युत्पत्त्यानायादप्रक्षालननमस्कारासनगंधमांसा
मृगालङ्कारनैवेद्यस्वर्णरजतादीनां शरीरेणार्पणं तेषामर्थी
प्रयोजनार्थं च शब्दादौ हिकनैरद्रव्यपञ्चकलत्रादिकामार्थं यव
कारादामुष्मिकदेवैर्द्रव्यामृतपानाद्यर्थं देभेन दर्थेण हेतुना
यत्रयः इहास्मिन्नेव लोके क्रियन्ते रजोगुणोपेतैर्जनैश्चर्यते तत्त
पोराजसं रजोगुणोपेतं सखलं किं चित्कालावस्थितत्वेनास्थि
रं अथु वं निपतसत्कारादिफलरहितत्वेन क्षयरूपं प्रोक्तं शा
स्त्रैरिति शेषः १८

मधुसूदनीटीका १०

सत्कारः साधुरयंतपस्वीब्राह्मण इत्येवमविवेकिभिः क्रियमा
णास्ततिः मानः प्रत्युत्पत्त्यानाभिवादनादिः पूजायादप्रक्षालना

चनधनदानादित्थदर्थदंभेनैवकैवल्यधर्मधनित्वेनैवचन
त्वास्तिकावुच्चायतपक्रियतेतदाजसंप्रोक्तंशिष्टैः ३हास्मि
त्रैवल्लोकेफलदंनपारलौकिकंचलमत्यल्पकालस्यापि
फलं श्रुतंफलजनकतानियमशून्यं १८

सदानंदीटीका ११

तपस्वीवात्सल्यः साधुरयमित्यविवेकिभिः क्रियमाणास्ततिः
प्रोक्तः सत्कारस्तदास्ये १ प्रत्युत्थानप्रसंगमादिर्मानः
पूजार्चनादिकं तदर्थधार्मिकत्वादिव्यापनेनैवयत्नयः २
क्रियतेराजसंप्रोक्तं तदत्रैवफलप्रदं अत्यल्पकालस्यापि
त्वाच्चलेतद्व्यभिचारिव १८ नीलकंठीटीका १२

सत्कारः लोके साधुरयमिति वाक्पूजा मानः श्रुत्यानाभि
वादनादिकाधिकी पूजा पूजा लाभादि पतदर्थदंभेनचय
तपः क्रियतेतदाजसं चलेविनाशि श्रुतंश्रुतिनिश्चितफलं
१८

आनंदीटीका १३ ॥

सत्कारः साधुरयंतपस्वीतिसाधुवादः मानोमाननमात्ताया
लनम् ॥ १८ ॥

रामकंठीटीका १४

श्रुतराज
सं- नदिह तपोराजसंप्रोक्तं किंतद्यत्सत्कारायर्थं क्रियते तत्सत्का
रादीनां त्रयाणां मनोवाक्कायभेदायथाक्रमं त्रितमवसेयं
तेन परतः प्रसन्नचित्तात्सर्करो वरुमानो मेस्तु तथा स्तुत्या
दिनावाग्यापारेण मानं तथा कायव्यापारेण पूजनं ममा
स्तेनैवमर्थदंभेनोक्तं लक्षणं नयत क्रियते तदेवमक्तंच
लमश्रुवमिति व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

लासिकीटीका १५

राजसमाह सत्कारः साधुकारः साधुरयंतपस्रत्यादि वाक् पूजा मानः प्रत्यु
त्थानाभिवादनादिर्देहिवादः पूजाया लाभादिः पतदर्थदंभेनैवयत्नयः क्रियते
तदिह मोक्षमर्थवसायिनिशुखराजसंप्रोक्तं कीदृशं च लोकदृष्टावनुष्ठा
नाद्विजने चाननुष्ठानादनियतं अर्थलाभादि फलव्यभिचारा लोकदृष्टावप्यधु
वमनावश्यकम् ॥ १८ ॥

गी
स. टी

येचोले टीका

राजसेतय आह सत्कार इति यत्तपः सत्कारः साधुवारः
मानोमानने प्रत्युत्थानाभिवादादिस्तदर्थं पूजायत
चयार्थं च पुनः देभेन यमधजितया क्रियते तत्तत्तल्लोके रा
जसेचले विनाशिक फलमधुवंशणिक फले तयः प्रोक्तम्

१८

राजीवसमिद्धोधिनी

राजसमाह सत्कारेति सत्कारः प्रसन्नचेतोभिः परैः क्रिय
माणः साधुभ्यमित्येवं नृप आदरः मानः प्रशंसालक्षणो न
वाद्यापारेण कृतस्तपसो यमित्येवं लक्षण आदरः पूजा
प्रत्युत्थानाभिवादनादिलक्षणो नृकायव्यापारेण कृतः सं
मानः यत्तेत्रयोपि मम संति ति प्रयोजनाय देभेनोक्तलक्ष
णो न कपटेन देतनाय तयः क्रियते यद्दृष्टमा उपशमन
भाताशोभमानेन वस्तु हृत्वा कुरापायेन बद्धिर्वस्तुपशमं
गतेनैव कपटव्यवहारेण कर्तव्यं दृष्टीयते तत्तत्तल्लोके
स्यां कर्मभूमौ राजसे प्रोक्तं तच्च चले निश्चयाभावादव्यव
स्थिते फलव्यभिचाराच्चाधुवमनावश्यकं १८॥

मधुभाष्य

१८॥

भाषाअनुवादटीका

राजस कहते हैं कि जो सत्कार अर्थात् यह पुरुष साधु औ य
ह तपस्वी ऐसे प्रतिष्ठावचनो से जो पूजा औ मान कहे उन
को देख उठ खड़े होना औ प्रणाम करना आदि जो दैहिक
पूजा चौर पूजा कहे अर्थ लाभादि इन सब के निमित्त औ
अपने महत्व के प्रकाश के अर्थ की जाय जो अनित्य और द
णिक रूप तपस्या उसी को इस लोक में शिष्ट लोग राजस क
हते हैं १८

दोहा

आदरमान पूजा लिये तपदि दंभसें जोय करि यतजोर
कहत दे राजस चल अभुवसाय १८

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः
परस्योत्सादनार्थं वा तन्नाम समुदाहृतं १९

शंकरभाष्यटीका १

मूढेति मूढग्राहेण विवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया क्रियते
तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तन्नाम सन्नप उदाहृतं
ते १९

आनंदगिरिकृतटीका २

तामसन्नपः संगृह्णाति मूढेति मूढोत्पन्नविवेकी तस्य ग्रहो
नामाग्रहाभिनिवेशस्तेनेत्याह अविवेकेति आत्मनः स्वस्य दे
हादेरित्यर्थः १९

स्वामिकृतटीका ३

तामसन्नपग्राह मूढग्राहेणोति मूढग्राहेणाविवेककृतेन
उराग्रहेणात्मनः पीडया यतपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा
यस्य विनाशार्थं मभिवारह्यंत नाम समुदाहृतं कथितं १९

पिशाचभाष्यटीका ४

मूढग्राहेणाविजयनिश्चयैश्चात्मनः स्वस्य पीडया यतपः क्रि
यते परस्य यस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तन्नाम समुदाहृतं
ते उक्तमित्यर्थः १९

रामानुजभाष्यटीका ५

मूढेति मूढाग्रविवेकिनः मूढग्राहेण मूढैः कृतेनाभिनिवे
शेन आत्मनः शक्त्यादिकमपरीक्षात्मपीडया यतपः क्रियते य
रस्योत्सादनार्थं च या क्रियते तन्नाम समुदाहृतं १९

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

विविधेपितपः अहं सात्त्विकसहितनाप्येव अहं राजसस्य
तजसिदंभादावेव अहं तमोनिष्ठस्य पुनः परोत्सादनादावे
व अहं इति विविधमपितपः अहं योपेतमिति मुनिराह १९

परमार्थप्रपाटीका ७

मूढग्राहेणोति मूढत्वे सति ग्राह आग्रहस्तेन आत्मनः शरीर

श्री.
गी.टी.
सं.

स्योपवासादिषोडश्या परस्योत्सादनजाराणामारणोच्चाटनायाभि
चारिकं तन्नामसं १५ वनमालीटीका ८

मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन उराग्रहेणा आत्मनो देहे हि
यसंवातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्य
रूपविनाशार्थं मभिचाररूपं वा तन्नामसं सद्वृत्तं शिष्टैः १६

जसुमवैनयत्रीटीका ९

तामसंतपःग्राहमूढग्राहेणोति मूढाः शास्त्रविवेकरहितास्तै
र्ग्राहेणाकृतेन उराग्रहेणोत्तपः आत्मनः स्वदेहे हि द्रियादेः साम
र्थ्यविनैव केवलया पीडया वा पापपरस्योत्सादनार्थं मनस्य
भिचारादिना विनाशार्थं यत्तपस्तमोग्रहणोपेतैर्जनैः क्रियते त
न्नामसंतमोग्रहणशुक्तसद्वृत्तं शिष्टजनैः कथितं १७

मधुमूढनीटीका १०

मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन उराग्रहेणा आत्मनो देहे
द्रियसंवातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्य
रूपविनाशार्थं वाऽभिचाररूपं तन्नामसं सद्वृत्तं शिष्टैः १८

सदानंदीटीका ११

मौढा उराग्रहेणो वदेहाय संतपीडया यत्तपः क्रियते यस्य
विनाशायाभिचारिकं १ तत्तपस्तन्नामसं शिष्टैः प्राक्तं हेयं मुमु
क्षुभिः १९ नीलकंठीटीका १२

मूढग्राहेणाविवेककृतेन उराग्रहेणा आत्मनः शरीर
स्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं २०

आनंदीटीका १३

मूढस्याज्ञानिनो ग्राहेणा हवेन कार्याकार्यफलमविचा
र्य २१ ॥

अथ तामस

रामकंटीटीका १४

आह तत्तामसं तप उक्तं किंतद्यन्मूढग्रहेणामूढस्य कार्यविचार
हीनस्यात्तस्य सतो योग्रहोभिनिवेशस्तेन कृतम् तथास्व
चित्तस्य शरीरस्य पीडया कदर्थनेन कृतं यत्रिवर्तितं त
थापरस्य देहस्योत्सादनार्थं स्थानच्यवनादिसंपन्नयेयकृत
मिति एतद्विषयं प्रतिपाद्यते ॥

तामसं तप

लासिकी नरु उत्तीटीका १५

आह मूढग्रहेण विवेकिनिद्राग्रहेणात्मनः पीडया कदर्थनेन च
परस्य शत्रोः स्थानप्रणवावनादिरूपविनाशार्थं वायुत्कर्कशं
तपोभिचारं नृपं क्रियते नुष्ठीयते तत्तामसमुक्तम् ॥

पंचोलेटीका

तामसं तप आह मूढ इति यतः मूढग्रहेणाम् विवेकनि
श्रयेनात्मनः पीडया स्वस्यात्मतत्त्वज्ञेन श्रयवापरस्योत्सा
दनार्थं विनाशार्थं क्रियते तत्तपः तामसमुदाहृतम् १६

रागवीरसमिद्धेति नी

तामसमाह मूढेति कार्यकार्यविवेकरहितो मूढस्तस्य
ग्रहोऽभिनिवेशस्तेन तथात्मनश्चित्तस्य शरीरस्य पीडया त
थापरस्य देहस्योत्सादनार्थं च यत्क्रियते तदभिचारस्तदा
तामसमुदाहृतं कथितं १५ ॥

मधुभाष्य

१५ ॥

75

भाषाअनुवादटीका

तामस तपस्या कहते हैं कि अविवेक से कुचेष्टा कर शरीर
को क्लेश देय किन्ना और किसी के विनाश इष्ट के अर्थ अ
भिचार स्वरूप जो तपस्या जिस को पाण्डित जन तामस तप क
हते हैं १९

दोहा

आत्मदुःखदेजोकरे मूढ़ ग्रही तपजोय परदुःखके अर्थ
वा तामस कहिय सोय १९

76

8

दातव्यमिति यद्दानं दीयते नुपकारिणे देशे
काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतं १

शंकरभाष्यटीका १

इदानीं दानभेदमुच्यते दातव्यमिति दानमिति एवं मनः कृ-
त्वा यद्दानं दीयते नुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थं य समर्थं या-
दि निरपेक्षं दीयते देशे प्रापे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्तादौ
पात्रे च षडङ्गविदेदपरागतादौ आचारनिष्ठाय इत्यर्थः तद्दानं
सात्विकं स्मृतं १

आनेगिरिकृतटीका २

क्रमप्राप्ते दानस्य प्राणनिमित्तभेदमाह इदानीमिति दातव्यमि-
त्येवं मनः कृत्वा दानमेव मया भव्यं न फलमित्यभिसन्धयेत्य-
र्थः १

स्वामिकृतटीका ३

पूर्वप्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रैविध्यमाह दातव्यमिति दातव्यमि-
त्येवं निश्चयेन यद्दानं दीयते नुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थं
यदेशे कुरुक्षेत्रादौ काले ग्रहणादौ पात्रे चेति देशकालसा-
हचर्यात्सप्रमीप्रयुक्ता पात्रभूता यतः श्रुतादिसंपन्ना यत्र
लगायेत्यर्थः यद्वा पात्रेति चतुर्थो वैषा पात्रेरक्षकायेत्यर्थः
सहिसर्वस्मादापहणादात्तारं पातीति यदेवं भूतं दानं तत्सा-
त्विकं १

यानां तस्मै पात्रे

पिशुनभाष्यटीका ४

दातव्यमिति यद्दानं कर्तव्यमिति यद्दानं दीयते हि राणादिश्र-
नुपकारिणे श्रनुपकाराय देशे प्रापदेशे काले श्रयनसंक्रा-
न्तादौ पात्रे षडङ्गवेदविदादौ तद्दानं सात्विकं स्मृतं १

रामानुजभाष्यटीका ५

दातव्यमिति फलाभिसंधितं दातव्यमिति देशे काले चानु-
पकारिणे यद्दानं दीयते यद्दानं सात्विकं स्मृतं १

श्री.
गी. टी.
सं.

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ दानव्यं दद्यादिति नियोगमात्रं
पालनीय मिति दोषाभिसंधानाद्यपरिक्लिष्टमिति दोषात् दानस्यासत्करणेन तत्प्रदानादि
स्पष्टार्थ २ ॥ सत्करणत्वं ॥ २ ॥ २ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ त्रिविधदानमाह दानव्यमिति त्रिभिः अवशदातव्यमेवेति
नियमेन यदीयते अनुपकारिणो प्रत्यपकारासमर्थाय कालेय
हणादौ देशे कुरुक्षेत्रादौ पात्रे वडंगवेरपारणे अत्र सममाचरणी
तेषां तपःश्रुतादिसंपन्नापत्रास्माणापित्यर्थः यदेवंभूतं दानं त
त्सात्विकं २

वनमाली टीका ८

दानस्य त्रैविध्यमाह दानव्यमिति त्रिभिः दानव्यमेव शास्त्रात्
शादित्वेन निश्चयेन न तत्फलेच्छया यद्दानं तत्सपुरुषादिदीय
तेन उपकारिणो प्रत्यपकारजनकायदेशे प्राप्येकुरुक्षेत्रादौ का
ले च प्राप्ये सूर्योपरागादौ पात्रे वेति चतुर्थं येषां सममीकीकृत्या
न उपकारिणो दीयते पात्राय विद्यासदाचारप्रकायपात्रे पातभू
तायरक्तकायेति विद्यातयोभ्यामात्मनो दानं च पालनं तमप्यवप्र
तिगृह्णीयादिति शास्त्रात् यत्तादृशं दानं सात्विकं स्मृतम् २

कुसुमवैजयन्ती टीका ९

अथ दानस्य गुणतस्त्रिभिस्तैर्विध्यं वक्तुमादौ शात्विकदानमाह
दानव्यमिति दानव्यं स्वधर्मचारिणामपाफलकामरहितं दानं
कार्यमेवेति निश्चित्य देशे कुरुक्षेत्रपुष्करप्रयागादौ काले च वसू
र्षोपरागसंक्रांत्यादौ पात्रे तपोविद्यादिपुके दानभाजनभूते ब्राह्म
णे यद्वासर्वस्मादायद्गुणादातारं पातिरक्षतीति पातान्तस्मै पात्रे
रक्तकायपक्केन वशाहेन गंगादितीर्थे हि तीर्थेन देशादिविनेव
यत्र सत्यान्नो लभ्यते तत्रैवेति सूचितम् अनुपकारिणो प्रत्यपकार
रहिता यनिष्किंचना यविडपे ब्राह्मणाय यद्दानं सत्त्वगुणोपे

तेदीयतेवर्गाश्रमादिधर्मपुत्रैः पुरुषैर्यद्दानं कियते तद्दानं सा
त्त्विकं सत्त्वगुणोपेतं सत्तं शास्त्रज्ञैः कथितम् १०

+ इदानीं कर्मप्राप्त्यदानस्य त्रैविध्यं मधुसूदनी टीका १०
दर्शयति त्रिभिः ॥

+ दातव्यमेव शास्त्रबोदनावशादित्येवं निश्चयेन न तु फलाभि
संधिना यद्दानं तत्ता पुरुषादि दीयते अनुपकारिणो प्रत्यप
काराजनका यदेशोपाणेरुक्तदेशादौ काले च पात्रे सूर्यो य
रागादौ पात्रे वैतिवत्तुर्थं समीपात्रायेत्यर्थः कीदृशाया
नुपकारिणो दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताय पात्रे रक्षका
येति वा पात्रीति पात्रारक्षकः तस्मै विद्यातपोभ्यामात्मनो दा
तव्यपालनपदप्रतिस्फूर्त्तयादिति शास्त्रात् तदेवं भूतं दा
नं सात्त्विकं सत्तं १०

सदानेदी टीका ११

कर्मप्राप्त्यदानस्य त्रैविध्यं दर्शयत्यत्रः दातव्यमेव शास्त्रो
क्तमित्येवं निश्चयेन वै १ न तु फलाभिलाषेणा यत्तत्ता पुरुषा
दिकं प्रत्यपकारशून्या यत्तत्तद्देशादिपावनै २ देशोसूर्यो यरा
गादौ काले काले पात्रे ह्यपवर्णि विद्यातपोभ्यामुक्ताय पा
त्राय च यथाविधि ३ दीयते अद्वयामक्ता विसृष्टीत्यर्थमेव य
त्तदेवं सात्त्विकं दानं प्रोक्तं सम्यक्फले ११ यतः

नीलकंठ टीका १२

दातव्यमेवेति बुद्ध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते न तु फलमुद्दिश्य
दीयते कस्मै अनुपकारिणो प्रत्यपकारसमर्था य देशोक्त
देशादौ काले संक्रांत्यादौ यद्दीयते तत्सात्त्विकमिति संबंधः य
च्च पात्रे दानं समर्पणं तदपि सात्त्विकमिति योजनं अत्र आद्योदा
नशब्दः कर्मणा व्युत्पन्नः प्रदेयद्रव्यवाची कर्मभूतः तत्संयोगा
त्संप्रदाने च तर्क्यपेक्षा द्वितीयस्तभाव व्युत्पन्नस्यागमात्रवाची
तेन तत्र पात्रभूते पुंसि न च तर्क्यपेक्षा कर्मणायमभिप्रेतिसंज्ञ

श्री.
गी. टी.
सं.

दानमिति हि पारिभाषिकाः संप्रदानसंज्ञाया अत्र कर्मविभक्त्या
भावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति च तत्पर्यं सप्तमीति वा पात्रश
ब्दस्य च तथीयमिति वा कल्पनं व्यर्थमेव दानशब्दस्याहृत्य
च देशकालावपकारित्वविशिष्टे दानमित्येकाकोटिः पात्रे
दानमित्यपरा उभयसमुच्चयेन महान्गुण इति भावः २०

ग्रानंदीटीका १३ स्पष्टाद्यम् ॥ २०

यत्तु नानुपकारार्थं चालनं दिव्यपात्रेन दीयते च परि
हितं उक्तं न तन्मिति तत्त्वम् २१ ॥

+ शरीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्विकादिभे
दात्र त्रिविधत्वे प्रतिपाद्येदानीं
दाने त्रिविधमाह तत्र सा
त्विकं तावत् ॥

रामकंदीटीका १४

तत्सात्विकं दानं सात्विकचित्तेन सात्विकप्रज्ञावतात्तु पुरु
षेण निवर्तितेन सात्विकशब्देनोक्तम् किंतु यदेवं विधेस्व
क्रियाविशेषेष्वधिकृत्येन नमया तत्तदिति कर्तव्यतोयं संस्तु
तं देयमेवेत्येतावदभिसंधाय दीयते यदत एव तत्सदान
विषयमाह पात्र इति ज्ञातिरुल्लविद्या कर्मपंक्रियावना
दिशरीरगुणसंपन्नं पात्रमुच्यते तद्विषयत्वेन यदीयते
तथा देशेषु एष सरितीर्थीयतनादौ तथा काले विष्व
ज्जहो परागादौ यदीयते तत्सात्विकं दानं नित्यनैमित्तिक
क्रियांगत्वेन व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकसदानस्य य
त्तेन भीवात्स्य दाननिर्देशः इत्यादि दानपरिग्रहार्थं वेदि
तव्यः २२ ॥

+ सर्वे प्रतिज्ञाते दानस्य त्रिविधमाह
तत्रादौ सात्विकमाह ॥

लासिकी वत्तुनीटीका १५

+ दानव्यं दद्यादिनिशास्त्रनियोगमात्रं पालनीयमित्येवम
भिसंधाय अनुपकारिणो हृष्टा हृष्टप्रसूयकारा जनकाद्य
देशा ऊरुदेवादौ तीर्थे कालेषु एष सूर्या परागादौ पात्रे वि
द्यातपोयुक्ताय दानः रक्तकायवायदानं दीयते तत्सात्वि

कंस्मृतं विद्यातपोभ्यामात्मनेदातश्चपालनक्षमपवप्रति
गृह्णीयादितिशास्त्रम् ॥ २ ॥

पंचोले टीका

पूर्वपरिज्ञायदानस्यत्रेविधेवक्तव्येसात्त्विकदानमाह दात
व्यमितियदानेदेशेऊरुलेत्रादौकालेसंक्रांत्वादौपात्रेवेद
र्थविदिवास्त्रो अनुपकारिणोप्रत्यपकारासमर्थोयतिरपे
क्षतयादातव्यमेवेतिबुद्ध्यादीयतेतदानेसात्त्विकंस्मृतम् २

रणवीरसमिद्धोधिनी

तपसस्त्रेविध्यमुक्तादानस्यतदाह दातव्यमिति स्वधर्मणा
र्जितंद्रव्यंतासुतासुक्रियासुविषयेसांगतानिष्पतयेदेवमे
वेत्येवामिसंधाययदानंरुनाहंद्रव्यजातंदीयतेसंप्रदानमाह
अनुपकारिणोप्रागहृतोपकारयाग्रेवतदसमर्थोय कोर्थः
दानपारकर्तव्योपकारमनपेक्ष्येवदीयतेइतिपरंपात्रेजा
तिऊलविद्याविनयादिगुणसंपन्नत्वात्कृतज्ञःपात्रेतद्विषयेय
दीयते तथादेशेपुण्यतीर्थादौकालेचंद्रार्कोपरागादौव य
दीयते तदानंसात्त्विकंमते प्राकृतार्थेत्तु प्रवश्यंसुभतेभ्यः
प्रोत्सादनार्थंवदिगायकादिभ्यश्चयथार्थंदातव्यमिति निष्प
येनानुपकारिणोप्रागहृतोपकारय इवदर्थेवान्नस्वस्यो
पकारेवाऊर्वते देशेविषमस्यानेकालेषुहादिप्रारंभावसरे
पात्रेचकृतज्ञतत्त्वज्ञानेविषयेयदीयते तत्सात्त्विकंकथितमि
त्यर्थः अदोअनुपमोदार्थोसावनुपकारिभ्योददातिउपका
रिणांतर्कैवकथासकृदपिकार्यमात्रसायकेभ्योपिददाति
बहुशोनिःप्रोषंचऊर्वद्व्यस्तकीटप्रांदयादित्येवंश्रुत्वासर्वतो

79

2011

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

भाषाश्रुवादीका

पूर्व कथित अद्भुत दान के विषय में भी सात्विकादि तीन प्रकार कहते हैं कि दान करना ही चाहिये ऐसी निश्चय से जो दान और उस से मत्स्यकार न होय अर्थात् अपना उपकार न चाहै न वह उपकार के योग्य होय जिसको दान देय और कुरुक्षेत्र काशी प्रयाग तीर्थ स्थानमें तथा ग्रहण संक्रान्ति पर्व आदिक में और वेद शास्त्रयुक्त ब्राह्मणों को अथवा यह पात्र सकल आयुष्यों से दाता की रक्षा करे एवंभूत पात्रा कहै पात्र को जो दान दिया जाय उसी को पणित जन सात्विक दान कहते हैं २

दोहा॥

560

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

五地均

यत्प्रत्यपकारार्थफलमुद्दिश्यवायुनः दी
यतेचपरिक्रिष्टं तद्दानं राजसंस्मृतं २१

शंकरभाष्य टीका १

यत्प्रत्यपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्यपकरिष्यतीत्येव
मर्थं फलं वास्य दानस्य मे भविष्यमुद्दिष्टमिति तदुद्दिष्टं पुनर्दीय
ते च परिक्रिष्टं वेदसंपुक्तं तद्दानं राजसंस्मृतं २१

आनेदगिरिकृत टीका २

राजसत्तामसदानविभजनं स्पष्टार्थं २१

स्वामिकृत टीका ३

राजसं दानमाह यत्प्रत्यपकारार्थं कालांतरेयं मां प्रत्यपकरिष्यतीत्येव
मर्थं फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य दानं दीयते परिक्रिष्टं चित्तं
शुक्लं यथा भवति यत्तद्दानं राजसमुदाहृतं २१

विश्वामित्रभाष्य टीका ४

दीयते प्रत्यपकारार्थं उपकृतवानुपकरिष्यतीति प्रत्यपकारं
फलं स्यादिति फलमुद्दिश्य वा परिक्रिष्टं केशपुक्तं तद्दानं राजसं
स्मृतं २१

रामानुजभाष्य टीका ५

यदिति प्रत्यपकारकदा तत्तर्गं फलमुद्दिश्य च परिक्रिष्टं च कदा
एव वादिकं यद्दानं दीयते तद्दानं राजसमुदाहृतं २१

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थं २१

॥

॥

परमार्थपया टीका ७

राजसमाह यत्प्रत्यपकारार्थं कालांतरेयं मां प्रत्यपकरिष्यतीति
सर्गादिलोकमुद्दिश्य वा परिक्रिष्टं केशपुक्तं वा पुनर्दीयते तद्दानं
राजसं दानं २१

वनमाली टीका ८

श्री.
गी. टी.
सं.

प्रत्यपकारार्थकालान्तरेमामयमुपकरिष्यतीत्येवंदृष्टार्थं फलं स्व
र्गादिकमुद्दिश्यसात्विकविलक्षणं दीयते परिक्रिष्टं च कथमेताव
द्यपि तमिति यस्मात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं वदीयते तद्दानं राज
संस्तनम् २१

ऊरुमवैजयन्ती टीका २

यजसंदानमाह यन्नितिन निश्चयेन प्रत्यपकारार्थं प्रत्यपकारप
वार्थः प्रयोजनं यस्य तत्तदिदं वस्तु सौदास्याम्यहं न संयममपुत्र
कलत्रयनादिकं दास्यति रक्षित्वेति चेत्प्रत्यपकारपवा
र्थः प्रयोजनं यस्य तत्तदिदं वस्तु सौदास्याम्यहं न संयममपुत्र
कलत्रयनादिकं दास्यति रक्षित्वेति चेत्प्रत्यपकारकदातृगर्भ
कैहिकदृष्टफलप्राप्त्यर्थमित्यर्थः वा यथाफलमुद्दिश्य सात्विकं
स्वर्गाद्यदृष्टफलमनुसंधाय पुनरित्यनेन प्राप्तफलस्य दृष्टार्थं मि
तिसूचितम् परिक्रिष्टममंगलद्रव्यादिकं यद्वाहमेतद्वत्वा क
थं जीविष्यामिदानं विनष्टं न जीविष्यतीत्येवं संदिग्धं चित्रपुक्तं
यथास्नातया यद्वा मया गुरुवाक्यात्प्राप्तं समं दानाहं वस्तु दत्तम्
हो कथमधुना हं वनेति पूर्वदत्तद्रव्यस्य पश्चात्तापयुक्तं यथा
स्नातया च शब्देन दम्भत्वधर्मव्यजित्वाद्यः संदृश्यते यद्दानं रजो
गुणोपेतैः पुरुषैर्दीयते तद्दानं राजसंस्तनं गुणयुक्तमुदाहृतं सद्भिः
कथितं २१

मधुसूदनी टीका ११

यत्प्रत्यपकारार्थकालान्तरेमामयमुपकरिष्यतीत्येवंदृष्टार्थं
फलं वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं सात्विकविलक्षणं
दीयते परिक्रिष्टं च कथमेतावद्यपि तमिति यस्मात्तापयुक्तं य
था भवत्येवं वदीयते तद्दानं राजसंस्तनम् २१

सदानंदी टीका ११

कालान्तरे हि विप्रो यं मामित्युपकरिष्यति इत्येवं दीयते यद्वा स्व

गीर्वाणप्रियसुतः १ पश्चात्तापयन्ते दानं तच्छिष्टैराजसंस्तुते २१

नीलकंठी टीका ११

परिक्षिप्तं कथमेतावद्दृश्यते कर्तव्यं तथा कुलनाशुक्तं य
थास्मात्तथादीयते इति क्रियाविशेषणं २१

आमं दीटीका १३

परिक्षिप्तिदीयेवानवेति वितर्ककेशापूर्वदत्तम् २१ ॥

रामकंठीटीका १४

+ अथ राजसं॥

+ तद्वाजसंदानं स्मृतं किंतु तस्य प्रत्ययकारार्थं दीयते प्रतीप
उपकारः प्रत्ययकारस्तदर्थं तस्य योजनतया यत्तस्मा
दिहैवमेकस्मिन् प्रत्ययकारः संप्रत्ययते इत्यभिसंधाय य
दीयते तथा फलवापारलौकिकमुद्दिष्टसंकल्पदी
यते कीदृशं परिक्षिप्तं स्वल्पं कृष्टं प्राप्य वा

॥ २१ ॥

लासिकी दत्तगुणीटीका १५

राजसंदान
माह

कालान्तरे यं मां प्रत्यय करिष्यतीत्येवं दृष्टं फलमभिसंधा
य अथ वा सर्गादिकमुद्दिष्टं फलमुद्दिष्टसंकल्पय
दानं दीयते यद्वा परिक्षिप्तं कथमेतावद्दृश्यते तमिमेवं
पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं यदीयते तद्दानं राजसं
स्तुतम्

पंचोलेटीका

राजसंदानमाह यत्प्रति तपनः यत्प्रत्ययकारवद्व्या
पुनः फलं कर्म फलं उद्दिष्टं वा परिक्षिप्तं केशासंयुक्तं दी
यते तद्दानं राजसंस्तुतम् २१

राणवीरसमिहोधिनी

४२ राजसमाह यत्ति यत्तस्मान्ममेदैवकश्चित्प्रतीयमुप
कारः संयस्यते इत्यैदिक फलोद्देशेन वा परलोकिकस्व
र्गदिभोगसंकल्पेन वा यदीयते यस्मिंश्च दीयमानेचितं प
रिक्लिन्नाति तद्वनं राजसमुदाहृतं इत्यर्थः ३१॥

मधुभाष्य

३१

भाषाअनुवादटीका

राजस दान कहते हैं कि समय के अनुसार यह मेरा प्रत्युपा
र करेगा इस हेतु से अथवा स्वर्गफल भोग के अर्थ चित्तकेशव
क कहते देते समय कष्ट हो असा जो दान जिसकी शिष्ट लोग रा
जस कहते हैं २१

दोहा

जो प्रतिकारिके लिये फलवांछाकर जोय देई यत दे जो
कष्टसे राजसक दयो सोय २१

10-11-1944

此碑係在乾隆二十五年
 重修時所立其文略謂
 此碑係在乾隆二十五年
 重修時所立其文略謂

१०. ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अदेशकालेयदानमपात्रेभ्यश्चदीयते अस
क्तमवत्तातंततामसमुदाहृतं २१

शंकरभाष्य टीका १

अदेशेति अदेशकाले अपात्रदेशे स्नेच्छाशब्दादि सङ्कीर्णो अका
ले पात्रहेतवेनाः प्राच्याते संक्रान्तादिविशेष रहिते अपात्रेभ्यश्च
पूर्वतस्करादिभ्योदेशादि संयतो वा असक्तं प्रियवचनपादप्र
क्षालनपूजादिरहितमवत्तातं पात्रपरिभवपुक्तं तदानं तामसमु
दाहृतं २१

आनेगिरिकृत टीका २

विहितानां कर्मणां प्रमादयुक्ते वैगुण्ये कथं परिहारः स्यादित्या
शंकाह यत्नेति श्रोमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुते श्रोमिति तावद्ब्रह्मणोनाम
निर्देशः तत्तमसीति श्रुतेः तदित्यपि ब्रह्मणोनामनिर्देशः सदेव सो
म्येदमिति श्रुतेः सदित्यपि तस्मान्नामेति मत्वाह श्रोमिति कथं निर्दे
शेन तेषां विधानमित्याशंकाह निर्देशेति यज्ञादीनां वैगुण्यप्रती
तिकाले यथोक्तनामाभ्यन्तरोच्चारणादवैगुण्यं सिध्यतीति भावः
कर्मसादृश्यकारणं विविधनाम सौति ब्राह्मण इति २१

स्वामिकृत टीका ३

तामसेदानमाह अदेशकाल इति अदेशे शुचिस्थानं अकालेषोव
समये अपात्रेभ्यो वितनतादिभ्यो यदानं दीयते देशकालपात्रसं
पत्तावपि असक्तं पादप्रक्षालनादिसत्कारभूयं अवत्तातंतिर
स्कारपुक्तमेवेत्यनेन तामसमुदाहृतं २१

पिशचभाष्य टीका ४

अदेशकाले पात्रदेशकालावनयेन अपात्रेभ्यश्च दीयते अपात्रसं
प्रदानं च असक्तं प्रियवचनपूजारहितं संप्रदानं संप्रदेययो
रवत्तायुक्ते यदेवंदानं ततामसमुदाहृतं २१

रामानुजभाष्य टीका ५

अदेशकाले रतियहानमपात्रेभ्यश्च दीयते असक्तं तमवज्ञातं तन्नामस
मुदाहृतं अदेशकाले पात्रे च यहानं दीयते असक्तं पादप्रक्षालनादि रहितमवज्ञातं सावर्तं च यद्दीयते तन्नामसमुदाहृतं
एवं वैदिकानां यज्ञतपोदानानां सत्त्वादिगुणभेदेन भेदमुक्ताः

[illegible]

दानं दद्यादिति नियोगमात्रेण पालनीयमिति दोषाभिसेधानां य
परिक्लिष्टमिनादिदोषात् दानस्यासत्करणतत्त्वं प्रदानादिसत्क
रणात् ॥ एवं लौकिकानां सात्त्विकादित्रिप्रकारशयानुसारेण कि
याद्याख्याता इत्यनीये गणत्रितयसं कटोनीर्णाधियस्ते क्रिया
कथमाचरेतीति तादृक्कार उच्यते

नामसमाह अदेशेति अदेशेअप्रतिष्ठा ले अकालेसूतकादौ अपात्रे
भ्योविटनटादिभ्योपतेअसत्कृतंसंस्काररहितं अवज्ञातपादप्र
दलानादिरहितं तन्नामसं २२

अदेशे स्वतोऽष्टजनसंसर्गाद्यापापहेतावशुविस्थाने अकालेषु अपि
हेतुत्वेनाप्रसिद्धेयस्मिन्कस्मिंश्चिदशौचकाले वा अवात्रेभ्यश्च वि
घातपोरहितेभ्योनद्यादिभ्यश्च यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंप
त्तावण्यसत्कृतं प्रियभाषणापादप्रक्षालनपूजादिसत्कारश्रुत्यं
अवज्ञातं पात्रपरिभवश्च न तद्दानं नाम समुदाहृतं तदेवमा
हारादीनां त्रैविध्यकथनेन सात्त्विकामेवादेयातिराजसतामसानि
परिहर्तव्यानीत्युक्तं तत्राहारस्पृहदृष्टार्थत्वेन नाख्यं गवैशुण्येन
लाभावशंका यत्तत्तपोदानानां च दृष्टार्थानामंगवैशुण्यादप्र
वृत्तानुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति २२

रुसमवैजयन्ती टीका १

तामसेदानमाह अदेशकालरति अदेशदानानर्त्तवेष्यासव
 शवाद्यालयेऽनुविस्थानेऽकालेभूकेपोल्कापातोपलहादि
 भद्राभरणदिशुक्तेऽनुविस्मयेऽप्यात्रेभ्यः वेष्यासव ^{धू}
 नाद्याऽन्तेभ्यो पूर्तनटमूढादिभ्यश्च शब्दोवधारणोयदेवगो
 भूहिराणात्रादिकेदानेदीयतेतमोगुणोपेतैर्जनैः क्रियतेत
 दानेतामसेतमोगुणयुक्तमुदाहृतं सद्भिरिति शेषः कुतपवं य
 तोऽसत्कृतं पादप्रदालनादि सनादि रहितं तदेव कुतो यतोऽ
 वज्ञातेरेकारत्काराद्यनादरभाषणोपेतहानस्य अहोभक्तिर ^न
 हितत्वेन संकारादरश्च्युत्वा नाम सत्वमित्याशयः २१

मधुसूदनी टीका १

अदेशोऽस्तोवा डर्जनसंसर्गाहापापहेतावऽनुविस्थानेऽकाले
 लेपणहेतवेनाप्रसिद्धेयस्मिन्नकस्मिंश्चित् अशौचकालेवा
 अप्यात्रेभ्यश्च विद्यातपोरहितेभ्यः नटविटादिभ्यश्च दानेदीयते
 देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं प्रियवचनपादप्रदालन
 नपूजादि रहितं अवज्ञाते देशकालपात्रपरिभवयुक्तं च तदाने
 तामसमुदाहृतं तदेव महारयततयोदानानां त्रैविध्यकथने
 न सात्विकानितामेवादेयानिराजसतामसानितपरिहर्तव्यानी
 सुक्तं तत्राहारस्य हृष्टार्थत्वेन नास्त्वगवैगुण्येन फलाभावशंका
 यत्तत्तयोदानानां तत्र हृष्टार्थनामेगवैगुण्यदपूर्वानुत्पत्तौ फला
 भावः स्यादिति सात्विकानामपितेषामानर्थकोपप्राप्तं प्रसाद
 बद्गलत्वादनुष्णाहृष्टाणां अतस्तद्वैगुण्यपरिहाराय गौतमसिदिति
 भगवन्नामोच्चारणरूपेण सामान्यप्राप्यसिद्धिं परमकारुणिकत
 योयदि प्राप्तिभगवान्

सदानेदीटीका १

स्वतोवाडुहसंसर्गादनुविस्थानपवहि अशौचकालेपात्रेभ्यो

श्री.
गी. टी.
सं.

नरादिभ्यः प्रदीयते देशकालादिसंपन्नावपिसत्कारवर्जितं
पात्रेष्ववत्तयादत्तं तद्दानं नाम संसृतं २१

नीलकंठी टीका १२

असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादि पूजासत्कारस्तद्व
हितं अवत्तातं पात्रपरिभवपुक्तं दानं प्रदेयं हिरण्यदि
२२

आनंदी टीका १३

प्रोक्तानां यज्ञादीनां सात्विकादीनां फलं ब्रह्म प्राप्तिं दर्श
यितुमाह २२ ॥

रामकंठी टीका १४

अथ तामसमाह

तत्तामसं दानं किं तद्देशकालपात्रहीनतया सत्कारेणाव
त्तया यदीयते सात्विकविषयीतमित्यर्थः तदेवं सात्विका
नियततपोदानानि दैवसर्गाभिर्वाजकानीत्यत्र तात्पर्यं २२
ततश्च यद्येते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गभाजो ये चै
ते संसारबंधाभिमुखचेतसस्तद्विषयीतवृत्तयस्तथोभये
षो यज्ञादिविषयज्ञानाज्ञानादिविषयनिबंधनत्वाद्भिप्रकारां
स्थितिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह २२ ॥

लासिकी टीका १५

तामसं दानमाह

अदेष्टोऽशुविस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो
नरादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपन्नावप्य
सत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारमूयमवत्तातं निरस्कार
पुक्तं एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतम् अदायाः सात्विका
दिसुभावमुखलक्षणभूताया अन्तरत्वाद्दुर्लभ्यतामा
लक्ष्य वासा अपि प्रहारादयः सात्विकादिसुभावपर्यालो
चनाय सात्विको गीतार्थावबोधनानुष्ठानयोर्भर्जनं राज
सः किंचिदुपायानुशीलनेन सात्विकस्वभावात्प्राथिका
रीभविष्यति तामसस्तत्पतमनधिकृत इत्येतदर्थं भगव

तास्य कृपयगुपयस्ताः^{२३} अधुना राजसानां पुरुषाणां गीता
र्यावधारणे चित्तपरिकर्मार्थं तेषां यज्ञतपो ध्यानादिकस्य
च सात्त्विकत्वापादानां योपायभूतम् ॐ तत्सदिति श्रीभगवा
न्नामोऽष्टादशोऽध्यायश्चिन्तनं परमकारुणिकतया श्रीभगवानु
पदिशति ॥ २२ ॥

पंचोले टीका

तामसं दानं आह अदेश इति यदानं अदेशो म्लेच्छादिसंकी
र्त्ता अणु एष अकाले संक्रांतादिप्राणकालविशेषरहिते अ
पात्रेभ्यः मुख्यतस्कर उद्धृतेभ्यो दीयते देशादिसंयतावपि अ
सत्कृते प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहिते अवज्ञातेषां
अपरिभवशुक्ते दीयते तततामसमुदाहृतम् २२

रागवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

तामसमाह अदेशाकाले इति प्रोक्तलक्षणदेशादिहीनतया स
त्कारं च वर्जयित्वा वमानेन च दीयते तत्सात्त्विकविपरीतं ताम
सं दानमुक्तमित्यर्थः यत्तदंतेन च ग्रंथेन देवासुरसंपदभिव्यं
जकतेन सात्त्विकादियज्ञतपोदानानि प्रोक्तानि तत्र चायमभि
प्रायः देवीसंपदमभिजातानां मुभयलोकसिद्धिः परमेश्वरसा
धुन्यपर्यवसायिनी तदितरेषां लोकद्वयभ्रंशापूर्वमयोगतिल
क्षणोचंथ इत्येतन्मागसकृत्प्रतिपादितं ततश्च देवस्वभाव
व्यंजकविधियकियायामेव यत्नो विधेय इति २२ ॥

मधुभाष्य

भाषाग्रनवादहीका

अब तामस दान कहते हैं कि अदेश कहे अपवित्र स्थान में अ
काल कहे अशौचादि समय में और अपात्र कहे चोर लवार
नाचने नकल करनेवालों को जो दान अथवा देश काल विद्या
वान के रहते भी असत्कृत कहे पाद प्रकालन आदि सत्कार
रहित अथवा अनादर से जो दान अपात्र को भी दिया जाय
तिस को शिष्ट लोग तामस कहते हैं २२

दोहा

देष काल विन दान जो अपात्रहिं दीजे जोय विन सत्कार अ
वज्ञानसें कदा तामसी सोय २२॥

067

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

35

1904

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः
ब्रह्मणा स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३

शंकरभाष्य टीका १

यज्ञस्तनतपः प्रभृतीनां साङ्गणकरणायायमपदेश उच्यते ॐ तत्
सदिति षष्ठीनिर्देशः निर्दिष्टान्तेः नेनेति निर्देशः त्रिविधो नामनि
र्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चित्तिनो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धिर्ब्रह्मणा स्तेन नि
र्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितानि निर्मिताः पुरा पूर्वमिति

२३

आनेदतिरिक्त टीका २

सप्तम्यर्थ २३

॥

॥

॥

स्वामिस्तुत टीका

ननु वैवं विचार्यमाणो सर्वमपि यज्ञतपोदानादिराजसतामसप्राय
मेवेति त्रयो यज्ञादिप्रयासश्चाशङ्कतया विधस्यापि सात्विक
त्वोपादनप्रकारं दर्शयितुमाह ॐ तत्सदिति ॐ तत्सदिति त्रिविधो
ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशः नामयपदेशः स्मृतः शिष्टैः तत्रता
वदोमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धे रोमिति ब्रह्मणो नामजगत्कार
णत्वेनातिप्रसिद्धत्वाद् विदुषा परोक्षत्वाच्च तत्त्वोपि ब्रह्मणो
नाम ॐ तद्ब्रह्मेति श्रुतेः परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्त्यादिभिः स
हो ब्रह्मणो नाम सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः अयं वि
विधोपि नामनिर्देशो विष्णोमपि सगुणो कर्तुं समर्थश्चाशयेन
स्तेनित्तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्रह्मणाश्च वेदाश्च यज्ञाश्च
पूर्वस्मृष्टादौ विहिता विधात्रा निर्मिताः सगुणीकृता वा यदायस्या
यं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्रह्मणादयः पवित्रतमाः स्मृताः
तस्यायं त्रिविधो निर्देशोति प्रशस्त इत्यर्थः २३

पिशचभाष्य टीका ४

निर्देश्यतेनेनेति निर्देशः ब्रह्मणः परमात्मनः स्मृतः ब्रह्मविद्धि

विष्टन

म

श्री. रोमिति न दिति सदि नि त्रिविधो ब्रह्मणो निर्देशः अभिधाने स्य तन्मित्र
गी. टी. र्थः तेन त्रिविधेन निर्देशो ब्रह्मणो वै दिनस्य वेदास्य यज्ञास्य विहि
सं. ताः सृष्ट्याः पुरापूर्वास्मिन्काले सृष्टिकाले सकले जगत्सृष्ट्या हिरण्यग

नीतस्य वैदिकस्य यागा भेदा २३

समाननभाष टीका ५

शंमिति श्रुतत्वादिति विविधोऽयं निर्देशः शब्दः ब्रह्मणः स्मृतः ब्रह्म
णोन्वायि श्रुतत्वादिति शब्दानामवयवप्रकारो वाच्यते प्रथममो
मिति हे भवति ब्रह्मववेदः वेदशब्देन वैदिकं कर्म बोध्यते वैदि
कं यज्ञादिकं कर्म श्रुतत्वादिति शब्दान्वितं भवति शंमिति शब्द
स्यान्वयो वैदिककर्मो गन्तेन प्रयोगादौ प्रयुज्यमानतया तत्स
दिति शब्दयोरन्वयः पूर्णत्वाय वाचकतया तेन विविधेन शब्दे
नान्विता ब्राह्मणा वेदान्वायिनस्त्रैवाणीका वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञा
विहिताः पुरा मयैव निर्मिता इत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

२३

परमार्थप्रवा टीका ७

ननु वैवं विचार्यमाणं सर्वमपि यत्तत्तपोदानादिराजसतामसं
वाविगुणत्वात्कृतमपि व्यर्थत्वमापद्येते साशङ्कतस्य विगुणासा-
पिसगुणत्वप्रकारमाह अमिति ब्रह्मणः परमात्मनो निर्विशेषाना-
मव्यपदेशास्त्रिविधः स्मृतः सकः श्रैतस्तदिति पवेतेन ब्राह्मणाय
तत्कर्मकर्तारस्तथा वेदाः विधि मार्ग प्रवर्तकास्तथा यज्ञाः कर्मरू-
पाः पश्चापूर्वं सृष्ट्या दौ विहिताः निर्मिताः तत्र श्रैमिति ब्रह्मणो नाम
ननु केच्छोरो गोपनिषत्सु अथ खल्वय उद्दीयः सप्रणवो यः प्र-
णवः स उद्गीष्ठाया श्रैमित्येतत्तर उपासीतो मिति ननु के नोद्गी-
ष्ठेन स मे किंचिद्भेदकेन गतिस्मृतं ये विनाम्ना यवगोपि स्व-
कार्येन प्रवर्तन्ते इति तथा सवीबुक्रमकारः शाकलोपि प्रजापति

शंकारः सर्वदैवतः पारमेश्वो ब्रह्मो देवता ध्यात्मिक इति भाष्ये
 प्रजापतिदेवताय ओमिति शब्दः सर्वदेवतास्य भिधायकत्वेन
 सर्वदैवतः परमोत्कृष्टस्थाने तिष्ठतीति पारमेश्वर ब्रह्मो ब्रह्म
 देवस्य आका ध्यात्मिकः शरीरवर्ति प्रत्यगात्मनो भिधायको वे
 ति तथा ब्रह्मणो षा स्मृतं तानि शुक्राण्यभ्यतपेद्भ्यो भित्तसे
 भ्यस्तपो वर्णाश्रजायता कोरजाते मकार इति तानेकधा समभ
 रन्त इति दोमिति भाष्ये तदेव शुक्रं तब्रह्मणादिश्रुतेः शुक्राणि श
 वलब्रह्मणा सर्वाणि हिरण्यगर्भादीनि अभितः अतपन्तपश्च
 क्रुः तेभ्य अभितस्तत्रेभ्यस्तपः कुर्वाणोभ्यः कृशकाशास्य यो न
 वर्णाश्रजायतेति स्पष्टे तथा च ओमिति नाम निर्देशो न वेदाः
 विहिताः तदित्यनेन ब्रह्मणाः सदित्यनेन यत्ताः २३

वनमाली टीका ८

सात्विका नाम पितृषामानर्थक्या प्राप्तं प्रमादवद्भलत्वाद्दनुष्ठा
 न्त्वा अतस्तद्दैवगुणपरिहारायाह ओतस्तदिति निभगवन्
 मोक्षारण्यूपे सामान्यप्रापश्चित् परमकारुणिकतयोपदि
 शति ओमिति ओतस्तदित्येवं नूपो ब्रह्मणाः परमेश्वरस्य निर्दे
 शः निर्देशतः तेनेति निर्देशः प्रतिपादकः शब्दः नामेति पावत
 ओतं प्रविष्टमाश्रितं वानगयत्रसं गे मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे म
 णिगणारवेत्युक्त्यर्थः त्रिविधस्तिस्रो विधायस्य सः ओमि
 त्योतत्वादिवचकं तदिति ब्रह्मणाः परोक्षवतिर्देशो न वेदो नैक
 गणत्वेन बोधयति सदिति सद्गुणत्वस्थानं आदिकं बोधयति ना
 मत्रयमिदं मेकवचनं समूहाभिप्रायेण एकवचनात्सारात्
 एव वदेकमेव वानाम यस्मात्प्राचीनैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो
 निर्देशस्तस्मादिदानीं तैरपि स्मृतं अतिविधिरत्र कल्पते व
 षट्कर्तुः प्रथमं भद्ररत्नादिष्विव यत्तदामृतपः क्रियासंयोगा
 द्वास्तद्वैगुण्यमेव फलेन दृष्टाच्च दायरयवत्यरस्य रंकोत्त

श्री.
गी. टी.
सं.

वा कल्पते प्रमादात् कर्तव्यं कर्तव्यं प्रच्यवेताधरेषु यत् स्मरणादेव तदि
सोः संश्रुतिरिति श्रुतिरिति स्मरते स्म ये वशिष्ठाचार्यवत्
एतानि देशः स्मर्यते वै गुणपरिहारासामर्थ्या कथनाय ब्राह्मः
एतानि त्रैवर्णीकोपलक्षणं ब्राह्मणायः कर्तारः वेदाः करण
नियताः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुराविहि
ताः प्रजापतिना अतो विज्ञानिरासायादौ वै गुणपरिहाराय चो
त्ते ब्रह्मणः श्रीविसोर्नामोच्चारणकर्त्रे यमिति भावः वैदिककर्मा
भिप्रायेण ब्राह्मणारम्भे सार्वकर्मणि आहो प्रणवादि कं वि
सोर्नामांतरं श्रुतिभिरप्युच्चारणीयमिति तत्त्वं २३

ऊसमवैजयन्ती टीका २

पवंसात्त्विकानां सात्त्विकान्येव यत्तत्तपोदानाद्युपादेयानिराज
सानि तामसानि च हेयानीत्युक्ता धुनातेषां सात्त्विकाधिकारिणां
सर्वाण्युपादीनिकर्माणि भगवद्विस्तुनामपूर्वकान्येव भवन्तीत्या
ह ओतत्सदिति ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य भगवतो विसोः ओतत्सदि
त्येवंरूपोपस्थितिविधिसिप्रकारको निर्देशो नाम धेयं स्मृतः ओमि
त्येतद्ब्रह्मणो निर्दिष्टं नाम तत्त्वमसि संदेव सौम्येत्यादिश्रुतिभिः
कथितः तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणः सत्त्वगुणोपेतविधा
श्चत्वारो यत्तापेव यत्तादयश्च पुरास्मृतादौ विहितास्तत्त्वमस्वादि
रूपेणामप्येव प्रकटीकृताः ब्राह्मणारतिवद्भवनेन धर्मकर्मयो
गब्रह्मादीनां प्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि यत्तात्त्विकेन सर्वेण
वैदिककर्माणि च गृह्यते च शब्देन तपोदानव्रतादिगृह्यते २३

मधुसूदनी टीका १

ओतत्सदित्येवंरूपो ब्राह्मणः परमात्मनो निर्देशः निर्दिश्यते अने
नेति निर्देशः प्रतिपादकः शब्दः नामेति पाठवत् त्रिविधस्तिस्रो वि
धाश्चत्वारो यत्तापेव यत्तादयश्च पुरास्मृतादौ विहितास्तत्त्वमस्वादि
रूपेणामप्येव प्रकटीकृताः ब्राह्मणारतिवद्भवनेन धर्मकर्मयो
गब्रह्मादीनां प्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि यत्तात्त्विकेन सर्वेण
वैदिककर्माणि च गृह्यते च शब्देन तपोदानव्रतादिगृह्यते २३

शाः स्तनः तस्मादिदानीं तैर्नैरपि स्मर्तव्यमिति विधिरत्र कल्प्यते व
 षट्कर्तः प्रथममद्वैतस्यादिष्ववचनानि व पूर्वत्वादिति न्या
 यात् यत्तदानतपः क्रियासंयोगाच्चास्यतद्वै गुणमेव फलेन
 ह्यस्यद्वयवत्परस्परकांतया कल्प्यते प्रमादात्कर्वतां कर्म
 प्रत्यवेताधरेषु यत् स्मरणादेव तद्विस्मोः संपूर्णा
 स्यादिति श्रुतिरिति स्मरतेः तथैव शिष्टाचारान्वब्रह्मणो निर्देशः स्त
 यते कर्मवै गुणपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्रह्मण इति त्रैवर्णी
 कोपलक्षणं ब्रह्मणायाः कर्तारः वेदाः करणानियताः कर्माणि ते
 न ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुराविहिताः प्रजायन्ति ना तस्माद्य
 तादिस्तद्विहेतुत्वेन तद्वै गुणपरिहारसमर्थो महाप्रभावो निर्देशः
 इत्यर्थः

सदानेरी टीका ११

पवमाहारमुख्यानां त्रैविध्यकथनेन च ग्राह्याणि सात्विका ये वत्या
 ज्ञायमाना नि सर्वथा १ इमुक्तं तत्र भोज्यस्पृष्टार्थत्वेन केवलं भोग
 वै गुणतो नास्ति फलाभावादिशंकने २ अदृष्टार्थस्य पत्ता देगवैग
 एतौ भवेत अपूर्वस्याप्यनुत्पत्तौ फलाभावेन कर्मिणां ३ सात्विका
 नामपि सौषामानर्थको समागतं प्रमादवद्गलत्वाच्चानुष्ठादणा
 मतो हरिः ४ वै गुणपरिहारार्थमो तत्सदिति च त्रिधा कीर्तनं भग
 वन्नामः प्रायश्चित्ततयाधुना अतिकारुणिकत्वेन साक्षात् उपादिशत
 जः श्रौतत्वादितिरूपो यंब्रह्मणः परमात्मनः ५ नाम निर्देशात्मा तौ
 स्थितितत्त्वविधः श्रुतौ यस्मादेव मजः सर्वैः स्मर्तव्यमधुना जनेः प्र
 मादात्कर्वतां कर्म प्रत्यवेताधरेषु यत् स्मरणादेव तद्विस्मोः संपूर्णा
 नि. स्यादिति श्रुतिः स्तयते ब्रह्मदेशः कर्मवै गुणनाशकत त्रिधा निर्दे
 शातो विस्मोः कर्तारो ब्रह्मणादयः वेदाकरणानियताः कर्माणि नि
 मिताः पुरा तस्माद्यत्तादिस्तद्विहेतुत्वेन न हरेरयं निर्देशः कर्मवै गु

एवपरिहारतमोक्त्यापि २३

नीलकंठी टीका १२

अहृष्टार्थानां यत्तद्वानतः प्रभृतीनां वैकल्पशंकायां सादृश्य
सिद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुपदिश्यते श्रौतत्वादिति श्रौमिति नदिति
सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रकारो येष्वल्लो निर्देशो नाम्नापादः य
था सहस्रनाम्नापादे सहस्रनामानि पवमस्मिन्नपि नामपादे श्री
एव नामानीत्यर्थः श्रौमिति ब्रह्मतिरीयकेतदिति वापतस्य म
हतो भूतस्य नाम भवतीत्येतरेयके सदेव सोम्यदमग्रशासीदिति
छांदोग्ये च पतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः तेन नामत्रयेण
ब्राह्मणादयो विहिताः पुरासर्गादौ ब्राह्मणाः पतत्रामत्रयोच्चा
राणां सामर्थ्येनैव विधात्रा विप्रदयो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः

२३

आनंदी टीका १३

निर्दिश्यते नेनेति निर्देशो वाचकः शब्दः ब्रह्मणो ब्रह्मशब्दा
र्थस्य ॥ २३ ॥

रामकंठी टीका १४

इह ब्रह्मणः परमात्मलक्षणस्य परस्य तत्त्वस्य त्रिविधस्त्रिप्रका
रो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमार्थविद्भिः स्मर्यस्म केनेत्र ने
यः प्रकाराः श्रौतत्वादिति तत्रोमिति वित्प्रकाशमात्रं स्पष्टं
स्वरूपस्य वाचकं पदे अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा ब्रह्म
समस्त रूपवाचकतया नियमितेन यथा तादृक स्वरूपमभि
धीयते तथा मात्रात्रयार्थमात्राद्यामिप्रदर्शनक्रमेण तत्र
तत्र रहस्यशास्त्रे व्याख्यातमेतत् तदित्यनेन तस्य ब्रह्मणा सा
दृक स्वरूपप्रत्यक्षमर्थकः सतताद्यभिचारी स्वधर्मोभिधीय
ते नदितस्य स्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरे
केण शब्दांतरप्रतिपाद्यं रूपं भवितुमर्हति सदित्यनेन पदे
नान्यसाधारणता वियमानता शोभनता लक्षणं ब्रह्म
णः स्वरूपमभिधीयते तदेव पदत्रयप्रतिपाद्यसफलस्व
रूपेण तेन ब्रह्मणो परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषय

विशिष्टेति कर्तव्यता कलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरु
षाव्यभिचारिस्वरूपाः शास्त्राशयस्य स्यायस्तवतामपक्रम
विभक्त्या नित्यादयो यागाक्रियाविशेषाः पुरानित्यत्वात्
वदैव पूर्वकाले विहितानिर्मिताः नतः सदानिर्मीयमा
णात्वा तेषां नित्यत्वं यतश्चैवं विधयः सवत्सराणां मित्रेव मा
दयः शास्त्रावाचकाः २३ ॥

लासिबी दत्त उनीटीका १५

ओंमित्यंतरभ्युपगमात्कंपदम् नदिनि सर्वनामपदं परोक्ष
त्ववाचकम् ~~सर्वनामपदं परोक्षत्ववाचकम् सर्वनाम~~
~~सर्वनामपदं परोक्षत्ववाचकम् सर्वनामपदं परोक्षत्ववाचकम्~~ सदेति प्राशस्य प्रतिपादकमि
मेवंपरब्रह्मणो निर्देशो नाम व्यपदेशस्य विधिसिप्रकारः स्म
तः विगुणस्यापि सगुणत्वापादनायोपदिष्टः शिष्टैः अत्र सं
मतिमाह ब्राह्मणा इति तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो नाम निर्देशो
न पुरा स्ष्टौदो विधात्रा ब्राह्मणा ज्ञानि श्रेष्ठाय ज्ञाद्यनुष्ठानोरा
वेदास्तत्साधनीभूता यज्ञाः कर्माणि च विहिताः सगुणत्वेन
निर्मिताः अतो राजसत्त्वपरिहाराय सात्त्विकत्वापादनाय च ।
ओंतत्सदिति नाम त्रयमवश्यं यज्ञतपोदानादौ व्यपदेश्यम्
तदुक्तम् प्रमादात् ऊर्वतां कर्म प्रच्यवेता धरेषु यत् स्रज्ज
देवतद्विष्णोः संपूर्णस्यादिति श्रुतिः ~~देवतद्विष्णोः संपूर्णस्यादिति श्रुतिः~~

॥

पंचोलेटीका

यज्ञदानतपः प्रभृतीनां सत्त्वरजस्तमः त्रयाणामपि सद्गु
णकरणा योपदेशमाह ओं तत्सदिति ओं तत्सदिति ब्रह्म
णः त्रिविधः त्रिप्रकारो निर्देशः निर्देश्यतेनेन स निर्देशः वेदान्ते

श्री.
गी. स.
टी.

पुनश्च विद्मिः स्मृतः विहितः तेन विविधेन निर्देशेन ब्रह्मणाः
वेदाश्च यज्ञाश्च उपास्यैर्विदिता निर्मिताः ते ब्राह्मणाः सन्त्युक्तेन ता
ब्रह्मणाः निर्मितत्वात् स्वातिकापवनतराजसा इत्यर्थः २३
रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु देवसर्गभाजामपि इति वारणोक्तमोहादिप्रतिपक्षसत्त्वेन
सा विष्णुत्वावर्तनस्य प्रायेणासंभविता यज्ञस्तमो मिश्रः
तेनैव यज्ञादिक्रिया विधीयमाना वैगुण्यादुपप्रयोजिका यवेति
व्यर्थस्तदनुष्णने मुक्तिकामानां श्रम इत्युक्तेनाभिप्रायमाशंस
परमेश्वरनामोद्देशेनानुष्ठानात्सा ह्युपप्रतिपादयितुमाह
ओतसदिति इदं ब्रह्मणः परमेश्वरतत्त्वेन ओतसदित्येवं विप्र
कारो निर्देशः स्वतयाभिधानेऽपि हेः स्मर्यते स्म तेन ब्रह्मणा विवि
धेन नाम निर्देशेन सदित्वा ब्रह्मणाः ब्रह्म वेदं स्वस्ववर्णं वितंथ
नुर्वेदादिलक्षणां विदं त्यथीयं ते वा ये ते ब्राह्मणाः कर्माधिकारि
णः क्षत्रियादयो हि जाः वेदाश्च यज्ञादिक्रिया विषयविशिष्टे
तिकर्तव्यता कलापवाचका यनुर्वेदादयः यज्ञाश्च देवादिप्र
कारभिन्नपुण्ययज्ञादयश्च यज्ञेन तु पलक्षणादानतपसोरपि
तेन यज्ञादिक्रियाविशेषाश्च उपास्यैर्विदिता आसन्निति शेषः
तत्राधिकारिणां ओमित्यादिनामत्रयमुच्चार्य स्वाचारोचिते कर्म
णि प्रवृत्ता विदिता विशिष्टं हितं लोकोभयसिद्धिलक्षणां मत्सा
युज्यप्राप्तिनक्षणां च येषां ते तादृशा अभवन्तित्यर्थः वेदाश्च
ओमित्यामुच्चार्य यनुर्विषयादीनां संथाय यनुवधे विनिपुक्ता य
नुर्वेदमंत्रविशेषा विदिता विशिष्टं कार्यसिद्धिलक्षणां हितं ये
भ्यस्ते तादृशा आसन्नित्यर्थः यज्ञाश्च पुण्ययज्ञादिकाः क्रिया
ओमित्यादिनामत्रयोच्चारणपूर्वमनुष्णयमाना विदिता विशेष
रादिता अनुकूलफलजनका अभूवन्तित्यर्थः २३ ॥

मधुभाष्य

ॐ तत्सदित्यादिना परस्य ब्रह्मणोऽपेक्षानिनामानि
 अतं न गद्यत्रयं च पूर्णो वंदोक्तद्वयोनुपचारतश्च
 सर्वैः शुभेष्वापि युतो न चान्यैरां तत्सदित्येन मणो।
 वदंतीति हीति ऋषेदखिलेषु द्वितीयपादस्तच्छब्द
 र्थः तदेव सौम्येदमग्रजासीदिति च अमिति ब्रह्मेति
 च तेन ब्रह्मणा आत्मपूजायं वेदविधिर्व्यजनं मासू
 कापुरस्तात् तत्कलेमेस्यादित्यनभिधाय सद्भाव
 प्राप्तेन प्रजननं सूचितं अमित्युक्तानभिधाय फ
 लं यत्तद्वत्तत्तपप्रादिकृतामतिप्रीतेर्नामसास्या
 त् ब्रह्मेव निष्पादितं भवतीत्याशयः तथा च ऋ
 षेदखिलेषु अग्रजाद्यानिष्फलं कर्म तस्यात्सदै
 तदर्थं कर्म वदंति देवाः तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मणी
 तेस्तद्वत्तत्तनितं ब्रह्मतस्येति २३॥

德意志

92

[The page contains approximately 18 lines of extremely faint, illegible handwritten text.]

भाषाश्रुतवादीका

जो कहो कि ऐसा विचार करने से प्रायः सब यज्ञ औ तपस्या त
था दान आदि राजस औ तामस मात्र होते हैं इस कारण यज्ञ
आदि कर्म में यत्न करना हुआ है इस शङ्का पर पूर्वोक्त यज्ञ
दान आदि ब्रह्मा राजस तामस होने से भी सात्त्विकत्व प्रतिपा
दन की उपाय देखाय कर कहते हैं कि ओं तत् सत् ये जो
तीन शब्द सो परमात्मा के नाम के अनुरूप निर्दिष्ट हैं इन के
मध्य में अकार उकार औ मकार का स्वरूप जो ओंकार सो ब्रह्म
है यह श्रुतियों में प्रसिद्ध है सो ओं शब्द ब्रह्म ही का नाम है
और जगत्कारण हेतु से ज्ञानियों को अपरोक्ष है तत् भी ब्रह्म
और परमार्थ औ विद्यामानत्व औ साधुत्व औ प्रसस्तत्वादि प्रयु
क्त और हे सौम्य इस जगत की सृष्टि के पूर्व सत्स्वरूप में था
ऐसे श्रुतियों के कहने से सत् शब्द भी ब्रह्म ही का नाम है औ
र यह त्रिविध नाम कहने से निरुक्त को भी उत्कृष्ट करने का
नाम समर्थ है इस अभिप्राय से प्रसंशा करते हैं कि विधाता
ने सृष्टि के प्रथम इस परमात्मा के त्रिविध नाम का उद्देश कर
के ब्राह्मण औ वेद औ यज्ञ का निर्माण किया अथवा जो पर
मात्मा का यह तीन प्रकार निर्देश सोई परमात्मा ने ब्राह्मण अ
तिपवित्र को सृष्ट किया इससे ओं तत् सत् यह कहना अति प्र
सस्त कहे उत्तम हैं ३३

दोहा

ओं तत् सत्यं निर्देशा जो ब्रह्म को तीन प्रकार ताते ब्राह्म
ण वेद यग पूर्व विहित विस्तार ३३॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यत्तदानतपः क्रियाः प्रव
र्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २५

शंकरभाष्य टीका १

निर्देशस्तत्पर्यमुच्यते तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यत्तदानतपः
क्रियाः यत्तादिसरूपाः क्रियाः प्रवर्तते विधानोक्ताः शास्त्रोदिताः
सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानां २५

आनेदगिरिस्तु टीका २

पूर्वं सर्गादौ निर्माणां च प्रजापतिकर्तृकं यस्माद्ब्रह्मणा दीनां कारणं
यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्यपसंहरति तस्मादिति ब्रह्म
वादिना मित्यत्र ब्रह्मवेद २५

स्वामिस्तु टीका ३

इदानीं प्रत्येकमोकारादीनां प्राशस्त्यदर्शयिष्यन् ओंकारस्य तावदा
ह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तः तस्मादोमित्युदा
हृत्योच्चार्य कृतावेदवादिनां यत्तायाः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं स
र्वदा गवैकस्मैपि प्रकर्षणावर्तते सप्रणामवेनीत्यर्थः २५

विशाखभाष्य टीका ४

तस्मादोमित्युदाहृत्य प्रवर्तते इत्यस्य उदाहृत्य प्रवर्तयितव्याः कर्त
व्या इत्यर्थः विधानोक्ताः शास्त्रोक्तास्ततः ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवादिभि
रित्यर्थः २५

रामानुजभाष्य टीका ५

+ तस्मादोमिति तस्माद्ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां त्रिवर्णिकानां यत्तदा
नतपः क्रियाविधानोक्ता ग्राह्योमित्युदाहृत्य सततं सर्वदा प्रवर्त
ते वेदाद्योमित्युदाहृत्यारम्भते एवं वेदानां वैदिकानां च यत्तदीनां क
र्मणामिति शब्दान्वयो वर्णितः अमिति शब्दान्वितवेदधारणान्त
दन्वितयत्तादिकर्मकरणं च ब्रह्मणो शब्दनिर्दिष्टाणां त्रैवर्णिका
नामण्योमिति शब्दान्वयो वर्णितः

+ त्रयार्णो गंतस्मद्ब्रह्म नामान्वयप्रकारो वर्णिते प्रथमोमिति शब्दान्वयप्रकारमाह ॥

+ ओं तत्सुदितेभिस्त्रिभिः शब्दैर्ब्रह्मणो निर्देशः संसृतीकरणं तत्रोमित्यनेन शास्त्रार्थो यमा
देहसंबन्धुरीकार्य इति सूच्यते ॥ २४ ॥

श्री.
गी. टी.
सं.

समाप्त २४

+ स्पष्टार्थ २४

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

परमार्थप्रपाटीका ७

यद्योपक्रोतमर्थमाह तस्मादिति यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशास्त
स्मात्कारणादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य वेदविधानोक्ताः ब्रह्मवादिना
मोक्षार्थिना यत्तदानतपः क्रियाः सततं निरंतरं प्रवर्तते २४

वनमाली टीका ८

इदानीमकारोकारमकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोकारव्या
ख्यातवदोकारतत्त्वव्याख्यानेन तत्समुदायरूपब्रह्मणो निर्देश
स्तत्प्रतिशया यथाख्यातिवत्तुभिः तत्र प्रथमसोकारव्याचक्षे य
स्मादोमिति ब्रह्मेत्यादिषु श्रुतिषोमिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तस्मा
दोमित्युदाहृत्य ओंकारोच्चारणानंतरं विधानोक्ताः विविधशास्त्र
बोधिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यत्तदानतपः क्रियाः सततं प्र
वर्तते प्रकृत्या वैगुण्यरहित्येन वर्तते यस्यैकावयवोच्चारणा
दण्यवैगुण्यं किंपुनस्तस्य सर्वसोच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः २४

ऊसमवैजंत्री टीका ९

पवर्माकारादिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मणो वेदयत्तानां प्रकृतत्वमुक्ता येदानी
नेषामोमादित्रयाणां तेषु ब्रह्मणादित्रिषु संबन्धप्रकारो वाच्यते च
तुभिस्तत्रादोकारस्य संबन्धप्रकारमाह तस्मादित्यस्मादोमादि
भिर्ब्रह्मणादयः प्रकृताः स्मात् ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां सात्विकानां
त्रैवर्णिकानां सततं सर्वदा विधानोक्ताः वेदविधिना कथिताः यत्तदा
नत क्रियाः वेदिकानां यत्तदानतपसां कर्माणि ओमित्युदाहृत्योच्चार्य
प्रवर्तते प्रकर्षणो गवैकस्यादिदोषरहित्येन वर्तते पूर्णानामाशुवं
तीत्यर्थः यतः ओमित्युच्चार्य वेदाः प्रवर्तते ते वैदिकानां ब्रह्मणा
पल्लितानां त्रैवर्णिकानां वेदिकानां यत्तदानतपः प्रवृत्तिसर्वक

* कटी

* पः

+ इदानीं मकारोकारमकारवाच्यानेन तत्प्रदायेंकारवाच्यानवदोकारतच्छब्दसंज्ञा
 त्यानेन तत्प्रदायहूपोब्रह्मणेनिर्देशः स्तुत्यतिशयायवाच्यानमारभ्यतेचतुर्भिः तत्र
 एममोकारवाच्ये ॥

मोणोचोकारेण सहसंवंधप्रकारो भगवता वर्णितस्तस्मात्प्र
 भावोऽयं निर्देशः २५ मधुसूदनी टीका ११

+ यस्मात्तु गोमिति ब्रह्मरत्यादिषु श्रुतिषु गोमिति ब्रह्मणो नाम प्रसि
 दं तस्माद्गोमित्युदाहृत्य गोकारोच्चारणानंतरं विधानोक्ता विधि
 शास्त्रोदिताः ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यत्तदानतपः सततं प्र
 वर्तते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तते यस्यैकावयोच्चारणा
 दप्यवैगुण्यं किंपुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः हि
 तीयंतच्छब्दं वाच्ये २५ सदानंदी टीका ११

क्रियाः

अष्टोकारादिनामास्य श्रीमद्भगवतो हरेः व्याख्यातं वेदनिर्णीतनि
 र्देशस्तु तेषु पुनः १ आरभते भगवानोमित्यादौ वदत्यजः गोमिति
 ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं यत्तद्वागमे २ तस्माद्गोमित्युदाहृत्य विधिनाः प्र
 कृष्टत्वेन वर्तते यत्तदानतपः क्रियाः ३ अंगवैगुण्यराहित्यात् सत
 तं वेदवादिनां यस्यैकावयोच्चार्यमाणो वैगुण्यसंतयः किंपुनस्त
 स्य सर्वस्योच्चारणादिति संस्तुतिः ४ अहो हरेर्नाम महत्फलं श्रु
 तौ श्रुतं सदोकाररश्मिस्तं हृदि पुनाति यत्तादिकृतं यत्तदानं
 लुनाति पापौ च मुदीरणात् सकृत् २५

शब्दे एवोक्तिः

नीलकंठी टीका ११

यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकंपतेषां विधाने सर्गादौ दृष्टं तस्मात्त्रिषु
 तेषु नामस्योमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां
 विधानोक्ताः वेदोक्ताः यत्तदयः क्रियाः सततं प्रवर्तते तथा च श्रु
 तिः ओमिति ब्रह्मा प्रस्तौति ओमिति शास्त्राणि शंसंति ओमित्यथ
 र्गुः प्रतिगिरं प्रतिगृह्णाति ओमितिसामानिगायंतीति यत्ते सर्वेषां
 मृत्विजां क्रिया ओंकारपूर्विकारश्चेतद्दर्शयति २५

आनंदी टीका ११

त्रयाणामप्येषां शास्त्रानां ब्रह्मार्थवाचकत्वे प्रयोगमाह उदाहृ

श्री.
गी.टी.
सं

तत्र ब्रह्मणोऽप्रमाणं कुर्यादादावंते च सर्वदा स्ववत्प्राप्तं
तं सर्वं पुरस्ताद्विशीर्यते इति स्मरणात् सर्वस्मिन्कर्म
णि ओंकारमादावंते चोच्चार्य ॥ २५ ॥

रामकंटीटीका १५

तस्मादेतौ ब्रह्मवादिनां तत्त्वमसीत्येवं वदनशीलानां ज्ञानिना
मोक्षितेन तन्मंत्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य वि
शिष्टसमाधिने उच्चार्य यत्तदिक्रियाः सततं प्रवर्तते प्रसरं
ति उदाहरणक्रियाया यज्ञदानादिक्रिया ये द्वौ पौर्वकाल्यमि
ति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयं कीदृशः क्रियाविधानोक्ता वि
धीयंते स्मिन्निविधायज्ञादयो भावा इति विधानं वेदादिशास्त्रं
तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः किमनेनोक्तं भवति मुख्य
देवसर्गभाजं मुमुक्षुणां ब्रह्मादौ तत्त्वावतनया सर्वः क्रिया प्र
वर्तते इति किं ॥ २५ ॥

+ न चैवं तत्केवलं शास्त्रसिद्धमेव याव
ल्लोके प्रसिद्धमित्याह

लासिकी वसुगुप्तीटीका १५ ॥

+ यस्मादेवं तस्मात् त्रिमिति ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धं ओंमिति मंत्र
पदं प्रत्यक्षेण भासमानं ब्रह्मणोऽंतरभ्युपगमत्वं प्रतिपादक
मुच्चार्य ओं ब्रह्मेवेदं सर्वमिदं त्वमसीति ब्रह्मवादिनां विज्ञानव
तो सर्वं ब्रह्मिदं ब्रह्मेत्येवं वदनशीलानां विधानोक्ताः शास्त्रा
त्क्रियाज्ञानतत्पराः क्रियाः कर्माणि सर्वदा प्रवर्तन्ते स रंति ॥ २५ ॥

पंचोले टीका

इदानीं प्रत्येकमोकारादीनां प्राशस्त्ये दर्शयिष्ये नोकारस्य ताव
दाह तस्मादिति तस्मादोमित्युदाहृत्य ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदन
शीलानां यज्ञदानतत्पराः क्रियाः विधानोक्ताः यथाशा
स्त्रविहितानि सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते ॥ २५ ॥

रसावीरसमिहोधिनी

यस्मादेवं तस्माद्धेतोर्ब्रह्मवादिनां धनुर्वेदतत्त्वज्ञानिनां जेमिरे
तउदाहृत्यविधानोक्ताः शास्त्रचोदितायज्ञादिकाः क्रियाः सत
तंसर्वदानित्यं प्रवर्तते प्रवृत्तिविषयं भवन्ति विधेयं स्तूयते वस्ति
तिन्यायास्तते विधेयता तात्पर्यात्तयाप्येवमेवानुष्ठातव्या इत्य
र्थः अथच प्रवर्तते प्रकर्षणद्वितफलजनकतया वर्तते रज
स्तमोमिश्रतेन विगुणा अपिसगुणी भवन्तीत्यर्थः २४॥

मधुभाष्य

96

भाषाश्रुतवादहीका

अब ओंकार आदि शब्दों की प्रसस्तता देखावने के मनोरथ से ओंकार का प्रसस्तत्व कहते हैं कि जिस हेतु परमात्मा का निर्देश इसी रूप से प्रसस्त है उस से ओं मात्र उच्चारण पूर्वक वेदादि कृत यज्ञदान ओ तपस्या आदि शास्त्रोक्त क्रिया सकल यथावत् संपूर्ण न होने से अर्थात् हीन होने भी अच्छी तरह गुण संपन्न सर्वाङ्ग पूर्ण होती हैं २५

दोहा

जाते ओं उच्चार यज्ञ यत्त तपदान क्रियादि वर्ते विधिवत्तुक्त
सो नित ब्रह्मवादिकादि २४॥

1955

[illegible]

54

तदित्यनभिसंधायफलं यत्तत्तपः क्रियाः दा
नक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकादिभिः २५

शंकरभाष्य टीका १

तदिति तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानं मुख्यार्थं अन
भिसंधाय च कर्मणः फलं यत्तत्तपः क्रियाः यत्तत्क्रियास्तपः क्रिया
श्च यत्तत्तपः क्रियाश्च दानक्रियाश्च विविधाः देवहिरण्यप्रदानादि
लक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्तन्ते मोक्षकादिभिः २५

आनेदगिरिक्त टीका २

श्रीशब्दस्य विनियोगमुक्तात्तच्च ब्रह्मस्य विनियोगमाह तदित्यादिना

२५

स्वामिक्तटीका १

द्वितीयं नाम प्रस्तौति तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानपेक्षः तदित्युदा
हृत्यश्च द्वितीये मोक्षकादिभिः पुरुषैः फलाभिसंधिमुक्त्वा य
दियत्तायाः क्रियाः क्रियन्ते तत्तच्च चित्तशोधनहारेण फलसंकल
ननेन नमस्तत्त्वसंपादकत्वात्तत्तच्च हनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः

२५

पिशुचभाष्य टीका ५

क्रियन्ते कर्तृ इत्यादानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकादिभि
स्तदिति ज्ञेयं तत्तदित्यप्यलक्षणां ज्ञेयं तत्तदिति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपा
द्य यत्तदानतपः क्रियाणां फलं तानभिसंधाय ईश्वरार्पणबुद्ध्या
यत्तदानतपक्रियाः मुमुक्षुभिः क्रियन्ते इत्यर्थः दानक्रिया
विविधाः गोहिरण्यदिविषयाः दानक्रियाश्च विविधा इति सु
नः क्रियाश्च विविधा इति क्रियाग्रहणं यद्यदानस्य मोक्षप्रति
प्रकृत्योपकारकत्वं प्रदर्शयति २५

रामानुजभाष्य टीका ५

तदिति फलमनभिसंधाय वेदाध्ययनयत्तक्रिया मोक्षकादि
भिः त्रैवर्णीकैः पाः क्रियन्ते ता ब्रह्मप्राप्त्यपायतया ब्रह्मवादिना

श्री.
गी.टी.
सं.

तदिति शब्देन निर्देशः सः कः किं यत्तत्पदं मन्त्रतममिति तच्छब्दो ब्रह्मवाची प्रसिद्धः पर्ववेदाध्ययनादिनां मोक्षसाधनभूतानां तच्छब्दनिर्देशतया तदिति शब्दान्वयः उक्तः त्रैवर्णिकाणामपि तत्राविधवेदाध्ययनाद्यनुष्ठानादेव तच्छब्दान्वयेन पपन्नः २५

तदिति सर्वनामपदेन सामान्यमात्राभिधाविना विशेषपरमर्थमात्रासमर्थेन फलानभिधानेन ब्रह्मप्राप्तये अभिसंधानस्य विशेषपरिग्रहमन्तरेण भावात् सकलविशेषानुशादिकत्वेऽपि सकलफलसंधानेन सर्वकृत्तया यामपि विशिष्टफलयोगात् ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ८

परमार्थप्रदा टीका ७

अथाहितीयनामनिर्देशोऽस्तीति तदिति तदित्युदाहृत्येति पर्वस्यानुषंगः तदिति नामनिर्देशमुच्चार्य चित्तशुद्ध्यर्थं प्रकृतैर्मोक्षकोटिभिः फलसंनभिः संनभिर्यत्तत्तपः क्रियास्तथा दानक्रियाश्च क्रियन्ते २५

वनमाली टीका ८

तच्छब्देन व्याचष्टे तदिति तदिति ब्रह्मनामोदाहृत्योच्चार्य स्वर्गादिफलमनभिसंधाय चित्तशुद्ध्यर्थं यत्तदानतपः क्रियाश्च विविधा मोक्षकोटिभिः क्रियन्ते यस्मादतिप्रशस्तमेतत् २५

ऊसुमवैजयन्ती टीका ९

यथेतेषामोकारसंवेधस्तथैव तच्छब्दसंवेधोऽपि स्यादित्युक्तात् त्रकारमाह मोक्षकोटिभिस्तैर्वर्णिकैस्तैर्मन्त्रभिरुदितिति निर्देशस्तदाह तत्फलमनभिसंधाय फलाभिलाषे तत्काविविधाः यत्तत्तपः क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियन्ते नृहीयन्ते यस्मात्समुदाणामपि साधनतया तच्छब्दसंवेधोऽस्तीति तस्मादयं तच्छब्दनिर्देशो महाप्रभाव इत्यभिप्रायः २५

मधुसूदनी टीका १०

तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदिति ब्रह्मणो नामोदाहृत्य फलमनभिसंधायान्तःकरणशुद्ध्यर्थं यत्तत्क्रियास्तपः क्रियादानक्रियाश्च विविधा मोक्षकोटिभिः क्रियन्ते तस्मादतिप्रशस्तमे

तत्रैतिहासिकव्याख्यासंग्रहः

सदानंदी टीका ११

तदिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तत्त्वमादिके वेदवाक्ये समुच्चार्या
नभिसंधाय तत्फलं १ अंतःकरणशुद्धयं यत्तदानतयः कि
याः क्रियंते मोक्षमिच्छन्निःप्रशस्तमतपवतत २ अतौ तदि
त्येवमुक्तं दानमतत्परोक्षरीत्या परिवर्णीतं परं मुमुक्षुभिर्ध्ये
यमतस्य चेतसा तथैव वेद्यं भवमुक्तये धिया २५

नीलकंठी टीका ११

श्रोमिति नामः काम्याकाम्यकर्मसाधारण्यनयत्तादौ विनियोग
मुक्ता तदिति नामो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगे दर्शय
ति तदिति मोक्षकांतिभिः फलं नभिसंधाय विविधाः यत्ततयः
क्रियाः दानक्रियाश्च क्रियंते इति योजना ननु फलं चेन्नाभिसंधी
यते तर्हि किमभिसंधाय क्रियंते इत्याकांक्षायामाह तदिति कि
यंते इति सर्वाः क्रियास्तदिति ब्रूतेति क्रियंते यथा ब्रह्मवादिभिः
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म
कर्मसमाधिनेत्युक्तदिशा सर्वाः ससाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मैव
दे सर्वमिति बुद्ध्या क्रियंते तथा मुमुक्षुभिः पीतयेः यदेव हि
मुक्ता तं स्वाभाविकं शीलं तदेव मुमुक्षुणां शास्त्रेण विधीयते इ
ति प्रसिद्धेः फलमनभिसंधाय तिसां त्रिधा तद्वितीत्यत्रापि सा
मर्ष्यादभिसंधायेति लभ्यते तेन फलमनभिसंधाय तदिसां भिसं
धाय क्रियाः प्रवर्तन्ते इत्यन्वयोऽपि स लभ्यते तदिति ब्रह्माभिधा
नमुच्चार्येति भाष्येऽपि उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्या
जनमस्मदुक्ताभिप्रायेणैव व्याख्येयं उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसं
धानार्थत्वादिति दिक् २५

श्री.
गी. टी.
से

आनंदीटीका १३

तच्छेनसनाम्नाब्रह्मणः परामर्षः तदिति ब्रह्मार्पणाय
फलमनभिसंधायमोक्षकांक्षिभिः यज्ञादिक्रियाः क्रि
यंते इति ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिगमितः ॥ २५ ॥

रामकंटीटीका १४

किंच तदित्येतन्मंत्रपदमविनम्ररूपप्रत्यवमर्शार्थमुदाहृत्य
पूर्ववदुच्चर्यापवर्गाधिभिः सात्विकैर्देवसर्गाभाभिर्भय
ज्ञादिकाः क्रियाः क्रियंते नृणीयंते कथं फलं स्वर्गादिविन
म्रभोगलक्षणसिद्धिमनभिसंधायासंकल्पनेहि निम
निरुपमानंदमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवसर्गात्मकैकफल
मभिकांक्षिभिः क्रियंते ॥ २५ ॥

लासिकीटीका १५

किंच तत्त्वमसीति श्रुतिमसिद्धं तदिति मंत्रपदे सर्वनामनूपपरो
क्षस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकमुच्चर्य तद्ब्रह्म प्राप्तुमाहित्येव
मुदीर्य फलं स्वर्गाद्यनभिसंधायासंकल्पविविधायज्ञदा
नतपोक्रियामोक्षार्थिभिः मुदचितैः क्रियंते नृणीयंते ॥ २५ ॥

पंचोले टीका

हितीयेतदिति नाम स्तोति तदिति मोक्षकांक्षिभिर्ममदा
भिर्यज्ञतपक्रियाः चान्यत्र विविधादानक्रियाः फलमनभि
संधाय तदिति ब्रह्माभिवादनं उच्चार्य क्रियंते ॥ २५ ॥

रामवीरसमिहोथिनी

एवं प्रथमं नाम प्रष्टुं स्य हितीयं स्तोति तदिति उदाहृत्येति पु
र्वस्मादनुषक्तं तदिति ब्रह्मनामोच्चार्य स्वर्गादिके क्रियाफलं

चासंकल्पमोक्षकांक्षिभिः मोक्षः परमेश्वरसायुज्यलक्षणस्त
मभिलषद्भिः देवादिप्रकारभिन्नायत्तादिक्रियाः कियंते नृणां
यंते भवतापितृष्वेवाचरणीयाः तितात्पर्यं २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

विषयः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः

श्रीगणेशाय नमः

100

11

भाषाग्रनुवादटीका

हमारे नाम की प्रसंशा करते हैं इस स्थल में पूर्वोक्त ओं शब्द
के साथ तत्पद का सम्बन्ध है शब्द वित्त मुमुक्षु पुरुषों की अ
कृत फल रूप कामनाबलरूप यत्त आदि क्रिया तत्त शब्द
उच्चारण पूर्वक की जाती हैं इसी से वित्तशब्द के द्वारा फल
सङ्कल्प त्याग पूर्वक मुमुक्षुत्व सम्पादकत्व हेतु से तत्त शब्द
का निर्देश करना भी प्रसस्त है २५

दोहा

तत्त यद्द फलकी वाद्द विन यत्त तत्त कर्मदिजोय दानकि
यादिक विविधद्द मुक्तिकामकरे सोय २५॥

नमो भगवते वासुदेवाय

101

कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया

कदाचिन्मया

कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया
कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया कदाचिन्मया

सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते प्रश
स्तेकर्मणि तथासद्ब्रह्मः पार्थयुज्यते २६

शंकरभाष्य टीका १

श्रोतव्यद्वयोर्विनियोगउक्तोऽप्येदानीं सद्ब्रह्मस्य विनियोगः क
थ्यते सद्भावरति सतः सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि
तथा साधुभावे असद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्
साधुभावेच सदित्येतदभिधाने ब्रह्मणः प्रयुज्यते ततोच्यतेऽभि
धीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सद्ब्रह्मः पार्थ युज्य
ते प्रयुज्यत इत्येतत् २६

आनंदगिरिकृत टीका २

वृत्तमनूयानन्तरश्लोकतात्पर्यमाह श्रोतव्यद्वयोरिति २६

स्वामिकृत टीका ३

वितीयं नमप्रसोति सदित्यदाख्यतेति पूर्वस्यानुषंगः तदित्य
दस्याप्युद्धृतिर्नोदकादिभिः पुरस्ते कलानिर्देशेन ह्य
त्यादियत्तायाः क्रियाः क्रियतेतत्तत्प्रविशोयनहारेण यत्त
संकेतलक्षणनेन समुद्रात्तरं गच्छन्त्यानेतद्वद्विर्देशः प्रश
स्तव्यः २६

पिशुनभाष्य टीका ४

किंचामत्र सद्भावे असतः पुत्रादेरुत्पादने कर्तव्ये तथा साधुभा
वे सतपवसद्वृत्तस्य सद्वृत्ततायां कर्तव्योऽंशतस्तदिति ब्रह्मणो नि
र्देशत्रयं प्रयुज्यते प्रयोक्तुमित्यर्थः २६

रामानुजभाष्य टीका ५

सदिति सद्भावविद्यमानतायां साधुभावे कल्याणभावे सर्ववस्तु
षु सदित्येतत्प्रयुज्यते लोकवेदयोः तथा येन केनचित्सुखेण
धिष्ठिते लोकि के प्रशस्ते कल्याणकर्मणि सत्कर्ममिति सद्ब्रह्म
युज्यते प्रयुज्यत इत्यर्थः २६

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

सद्भावरति सतः सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि
तथा साधुभावे असद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्
साधुभावेच सदित्येतदभिधाने ब्रह्मणः प्रयुज्यते ततोच्यतेऽभि
धीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सद्ब्रह्मः पार्थ युज्य
ते प्रयुज्यत इत्येतत् २६

१०

११

स्यष्टायं २६

परमार्थ प्रपा टीका ७

अथ सख्यस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति सद्भावेऽस्ति त्वेदेव द
तस्य पुत्रादिकमस्तीत्येतस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य
पुत्रादिश्रेष्ठमित्येतस्मिन्नर्थे सदित्येतत्प्रयुज्यते तथा प्रश
स्ते विवाहादिमांगलिके कृत्ये सख्यद्वोऽप्युच्यते २६

वनमाली टीका ८

सख्यद्वेष्ट्या चष्टे सदिति सद्भावत्वात् सदैकाकारत्वाच्च सद्भावो
नाम सद्भावेऽस्ति त्वेसाधुभावे साधुभावे साधुत्वेऽपि हेः प्रयुज्य
ते तस्माद्द्वेष्ट्यापपरिहारेण यत्तादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्य
मानत्वं कर्तृत्वममेतदित्यर्थः तथा सद्भावसाधुभावयोरिव
प्रतिबंधेनाशुसखजनकैर्मांगलिके कर्मणि विवाहादौ सख्य
द्वेष्ट्यापार्थयुज्यते तस्मादप्रतिबंधेनाशुफलजनकत्वं वैष्ट्याप
परिहारेण यत्तादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्तमेतदित्यर्थः २६

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

अथैतेषां वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यत्तादिकर्मणां च सख्यद्वस
म्वत्वं वक्तुं लोके वेदे च तस्य व्युत्पत्तिप्रकारमाह सद्भाव इति हा
भ्यां हे पार्थ सद्भावे ब्रह्मत्वे विद्यमानत्वे वा साधुभावे च ब्रह्मात्म
कमिदं सर्वमिति तानवत्वं मंगलत्वे वा श्रेष्ठत्वे वा सदित्येतत्प्रयु
ज्यते तन्न दमिधायकतया संगच्छते तथा प्रसस्त उपनयन
विवाहपुत्रोद्भवादिमांगलिके कर्मणि सख्यद्वोऽप्युच्यते प्रयुज्य
ते संगच्छते इत्यर्थः पार्थ नि संवोधनेन मत्पितृस्वसर्मज्ञानम
क्तिमस्यामत्कर्मकर्त्ताः एषा पातुं पुत्रोऽसि अतस्तवापि साधु
भावत्वं सत्कर्मकर्त्तृत्वं स्यादसत्त्वैशं कामाक्ष्या इति सूचितं

२६

मधुसूदनी टीका १०॥

॥ तृतीयं सख्यद्वेष्ट्या चष्टे द्वाभ्याम् ॥

सदेवसोम्येदमग्रशासीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्वत्त
 णोनामसद्भावेऽविद्यमानत्वशंकायां विद्यमानत्वे साधुभावे
 वग्रसाधत्वं शंकायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः तस्माद्वै गुण
 परिहारेण यत्तादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं तम
 मेतदित्यर्थः तथा सद्भावे साधुभावयोरिव प्रशस्तेऽप्रतिबन्धे
 येनाशुसखजनकैर्मोगालिकैर्कर्मणि विवाहादौ सख्योहे
 पार्थयुज्यते तस्मादप्रतिबन्धेनाशुफलजनकत्वं वै गुणपरि
 हारेण यत्तादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्ततरमेतदित्यर्थः २६

सदानंदी टीका ११

सदेवेति श्रुतौ नाम सदिति घञोणाहरेः तदसत्यत्वशंकायां सद्भावे
 सत्ययुज्यते १ तथा साधुत्वशंकायां साधुभावे प्रयुज्यते २ सर्वमं
 गलहेतत्वाद्यतो मोगालिकैर्विले तस्मादप्रतिबन्धेन सखहेतुत
 यासकृत् उच्चार्यमाणमायनि फले सत्रामतद्वरेः अहो श्रीमद्भ
 रेर्नाममहिमायै निरंकुशः ५ सदेवसोम्येदमिति श्रुतौ श्रुते
 विनाहरिं नैव विकारनामभैः सदित्यदीर्घ्येव हरिं सधीर्मजे
 दसत्ससत्ताप्रदमधरादिषु २६

नीलकंठी टीका १२

श्रौतच्छब्दयोर्विनियोगमुक्ता सख्यस्य विनियोगमाह हाभ्यां
 सद्भावेति सद्भावेऽस्तित्वसाधुभावे समीचीनत्वे सख्यः सदित्य
 दं कर्मणि प्रशस्ते कर्मणि सत्सत्त्वे वेदोक्तत्वादस्येति सख्यः
 प्रयुज्यते शास्तिकैः २६

आनंदी टीका १३

सद्भावेनित्यत्वे साधुभावशोभनीयत्वे कीर्तनीयत्वे २६

रामकंठी टीका १४

अथ सतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वं तस्मिंस्तथा साधुभा
 वे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्नित्येतयो रपीयोस्स

श्री.
गी.टी.
से

दित्येतन्मंत्रपदं वाचकत्वेन प्रयुज्यते तथा प्रशस्तेत्यायसि
हे कर्मणि व्यापारविशेषे सच्छब्दो वाचकत्वेन गीयते प्रा
व्यते २५ ॥

लासिकीवसुजनीटीका १५

किंच - प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थयुज्यते सदेवसौम्येद
मग्रशासीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धे सदित्येतन्मंत्रपदं सद्भा
वेऽविद्यमानत्वशंकायां विद्यमानत्वे साधुभावे च साधु
त्वशंकायां साधुत्वे च सर्वैर्जनैः प्रयुज्यते तथा प्रशस्ते मां
गलिके विवाहादौ कर्मणि सदित्वा कर्मत्वेन प्रयुज्यते सर्वैः २६

॥ २५ ॥

पंचोले टीका

सच्छब्दस्य विनियोगमाह सद्भावमिति हे पार्थ सतो विद्य
मानस्य पुत्रादेः सद्भावे साधुसद्गतायां सदित्येतद्भस्मगो
भिधाने प्रयुज्यते तथा प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ सच्छब्दः प्र
युज्यते २५ ॥

रागवीरसमिद्धोथिनी

तृतीयं प्रशंसितमाह ह्यभ्यां सद्भावेऽत्यादि सद्भावे सन्नयमा
मेत्येवं रूपे नित्यत्वेऽस्मिन् देवदत्तस्य पुत्र इत्येवं रूपेऽस्मिन् देव
तथा साधुभावे सत्पुत्रोऽयमित्येवं रूपे शोभनत्वे सदित्येतद्भ
स्मनाम प्रयुज्यते तथा प्रशस्तेऽप्यायसि कर्मणि मां गलिके व्या
पारे सदित्वा कर्मत्वेन प्रयुज्यते प्रयुज्यते संगच्छते
वेत्यर्थः २६ ॥

सधुभाष

२६ ॥

भाषाअनुवादीका

सत् शब्द प्रसक्त है यह दो श्लोक से कहते हैं कि सत् भाव क
हे अस्तित्व और साधुभाव कहे साधुत्व इन दोनों अर्थ को स
त् शब्द कहता है और हे अर्जुन प्रसक्त कहे माझलिक
विवाहादि कर्म में भी यह सत् कर्म इन विषयों में सत् शब्द
का प्रयोग योग्य है और मङ्गलादि अर्थों को भी कहता है २६

दोहा

सत्भाव साधुभाव मदि सत् दि प्रयुज्यत होय प्रसक्त
कर्म में पार्थ त्यों सत् वच प्रयुज्यत सोय २६॥

1974-1975

[Faint, illegible text from bleed-through]

1954年 12月 12日 星期日

यत्तेतपसिदानेवस्थितिः सदितिचोच्यते क
र्मवैवतदर्शीयंसदित्येवाभिधीयते २०

शंकरभाष्य टीका १

यत्ते यत्तकर्मणीया स्थितिस्तपसि चया स्थितिहीने चया स्थि
तिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चपवंतदर्शीयं यत्तदानत
पार्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्शीयमीश्वरार्थीय
मित्येतत् सदित्ये वाभिधीयते तदेतत् यत्तदानतपश्चादिक
र्म असात्त्विकं विगुणमपि अज्ञापूर्वकं ब्रह्मणोभिधानत्रयप्र
यो गेणसगुणं सात्त्विकं सम्पादितमभवति २०

आनन्दगिरिकृतटीका २

प्रकारान्तरेण सत्त्वद्वय विनियोगमाह यत्तइति नामत्रयोच्चार
णेन साङ्गुण्यं सिध्यतीति प्रकारार्थसुयसंहरति तदेतदिति २०

स्वामिकृत टीका ३

किंच यत्तेति यत्तादिषु चयास्थितितात्पर्येण अवस्थाने तदपि तदि
त्युच्यते यस्य वेदं नामत्रयं सपवपरमात्मार्थः फलं यस्य तत्त
दर्शकर्म पूजापहारगृहगमनपरिमाणं नोपलेपरंगमालिका
दिक्रियातत्सिद्धेयदमत्कर्म क्रियते उद्यानशालिदेवधनार्जणा
दिविषयं कर्म तदर्शीयं तच्चानिचवहितमपि सदेवाभिधीयते य
स्मादेवमतिप्रशस्तं तत्रामत्रयं तस्मादेतत्रामत्रयं तस्मादेतत्राम
त्रयं सर्वकर्मसाङ्गुण्यार्थं कीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः अत्र चार्थवादा
नुपपत्त्याविधिः कल्प्यते विधेयं स्तुयते वस्तुतिन्यायान् अपरेतप्र
वर्तते विधानोक्ताः क्रियन्ते मोक्षकोटिभिरित्यादिवर्तमानोपदे
शः समिधो यजतीत्यादिवहिथितया परिणामनीय इत्याहुः तत्
सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वात्संगच्छत इति पूर्वो
क्तक्रमेण विधिकल्पनैव न्यायसी २०

सार्थकप्रत्ययः

पिशचभाष्य टीका ध

किंचान्यत्र पक्षेन पक्षिदाने च स्थितिः नैरन्तर्येण प्रवृत्तिस्मा यदा सा
 ध्या भवति तदा गौतमस्य दिति पदत्रयेण ब्रह्मोच्यते नैरन्तर्येण निर्दि
 ष्टव्यमित्यर्थः कर्मचैव तदर्थीयं कर्म यत्तु दानतपस्त्याध्यायलक्ष
 णात्तदर्थीयतदर्थीयं यत्तदर्थीयं दक्षिणं तदर्थीयं दक्षिणं तदर्थीयं तदर्थीयं
 न पदत्रयेण ब्रह्माभिधीयते अभिधातव्यमित्यर्थः २०

रमानुजभाषा टीका ५

यत्तदिति अथ वैदिकानां त्रैवर्णिकानां यत्तत्तत्पक्षिदाने वा स्थितिः
कस्मात्तथा सदिश्वचने कर्मवत्तदर्थीयं त्रैवर्णिकाणीयं त्रिव
र्णोभ्यो हितं यत्तदनादिकं सदिश्वचने वाभिधीयते तस्माद्देवैदिका
निकर्माणीव्रातृणां प्राह निर्दिष्टास्त्रैवर्णिकाश्चैतन्सदिति प्रा
ह्यान्वयलक्षणो नावैदेभ्यश्चावैदिकेभ्यश्चाहवावेदितव्याः २३

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

मनसादित्येभिस्त्रिभिः शब्दैर्वर्ण्यमाणैर्विशेषः संशुद्धीकृतस्तत्र
येनित्यनेनयास्तथायमादेहसंबन्धस्योक्तवर्णनित्यत्वेनेतिदि
निसर्वनामार्थेनसामान्यमात्राभिधायिसविशेषपरामर्शमा
त्रासमर्थेनफलानामिसंधानेनचामात्रानेनभूमिसंधानस्यविशे
षपरिश्रमसंतोषाभावात् सकलविशेषादप्यादित्येपिसकल
फलानेनैवसंबन्धेनैवसाध्यायिधायिद्वयवत्त्वमात्रेणसदित्यमु
याश्रत्याप्रशंसाभिधीयते कियमानमर्पद्वयज्ञादिकंडुहमिति
बुद्ध्याक्रियमाणंतामसतामेति विशिष्टफलाभिसंधानेनचक्रि
यमाणंनचसत्तवंथायकमितितस्मात्कर्तव्यमितिमन्वानायज्ञा
दिक्रवाणाग्रपिनवध्यंते अनेनैवाभिप्रायेणादिपर्वण्यक्तं तेषा
नकल्कोप्ययनेनकल्कः स्वाभाविकोवेदविधिर्नकल्कः प्रस
त्यविज्ञाहरणंनकल्कस्तामेवभावोपहृतानिकल्कइति कल्का
बंधकः स्वाभाविकइतिवास्त्येननिष्कारणंषडंगंवेदाद्यथ्येत

अमिति प्रसन्नशास्त्रलोकप्रसिद्धया चेष्टया भावेन सत्त्वादिगुणा
 त्रययोगिना चित्तेनोपहतायेतामेव वेधकानिनाम्यप्येतिता
 त्वर्थमश्रुतोयत्तादियावच्छरीरभावितया कार्यमेव तदर्थे हि
 तमकर्मश्रुतनादि यदिवाशमित्यनेन समुपशान्तसमस्तप्रपे
 चं तदित्यनेनोद्दिष्टमानविश्वतरंगपरामर्शमात्रात्मकेच्छास्वा
 तंत्रस्वभावं सदित्यनेनेच्छास्वानेग्रभरविज्ञेयमानभेदकं
 पूर्णत्वेपितावच्छिन्नस्वभावतया भवनमिति प्रतिपाद्यते तथा
 चोक्तं सद्भावेसाधुभावेचेति तेन परमप्रशान्तेरूपे पुरस्कृत्यदि
 त्वायियत्तातितत्तात्मकेच्छातरंगसंगतंच मध्येकं दानयज्ञ
 तयः क्रियाकारककलापपरिश्रान्त्यस्वरमं वपुरिदमुल्लसि
 तमेतत्त्वलसमंत्रितयमनगलस्य स्वाभाविके रूपमिति क
 स्य किंकशंकृतः कनकलंस्यादिति २३

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच यत्तदिति यत्तेन पसिदाने च वास्थितिस्तत्तत्पर्येणावस्थानेन तद
 पिसदित्त्वत्वे यस्य चेदेनामत्रयं स पवपरमात्मैत्यर्थः तथा तदर्थी
 ययत्तदा ततपोनिमित्तपुनोपहारदहागतपरिमार्जनोयुनध्वज
 यताकादितथोपयने दोषनाशनादियत्कर्म कियतेतत् सदित्ये
 वाधिभिद्यते यस्मादेवमतिप्रशस्तेनामत्रयं तस्मादेतत्सर्वकर्म
 साद्गुणार्थकीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः नायमर्थवादः किंच ब्रह्मणो
 नामनिर्देशस्यातिपाशस्यादिभिरेव कल्पते २४

वनमाली टीका ८

यत्तेन पसिदाने च वास्थितिः तत्परतया वास्थितिर्निष्ठा सापिसदित्त्व
 त्वेति शिष्टैः कर्मचैव तदर्थीयं तेषु यत्तदानतपोरूपेष्टर्थेषु भवं
 तदनुकूलमेव च कर्म यदा यस्य ब्रह्मणो नामेदं प्रस्तुतं तदेवार्थी
 विषयो यस्य तत्र पापं ब्रह्मज्ञानं तदनुकूलं कर्म तदर्थीयं विस्तु
 ध्यावुद्ध्या क्रियमाणं कर्म वा तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते तस्मा

श्री.
गी. टी.
सं.

सादितिनामकर्मवैश्यापनोदनसमप्रशस्ततरं २०

ऊसमवैजयन्ती टीका १

किंच यत्तेतपसीति श्रुतः कारणातेषां वैदिकानां त्रैवर्णिकानां य
त्तेतपसिदाने च यास्थितिस्तत्पर्याणावस्थाने तदपि मंगलतया
सदित्युच्यते च पुनस्तदर्थीयं यत्तेतपसिदानां तत्सादितिनामत्रयतद
र्थीयं कर्मसदित्येवाभिधीयते यस्माद्देवा वैदिका ब्राह्मणोप
लदितास्तैवर्णिका र्थीयं कर्मसदित्येवाभिधीयते यस्माद्देवा वैदि
का ब्राह्मणोपलदितास्तैवर्णिका वैदिकानि सर्वकर्माणि चेते स
र्वे तस्मादिनामत्रयसंबन्धेनैव प्रशस्ततरास्तस्मात्सुसुहृभिर्ब्र
ह्मनामत्रयसदैवकीर्तनीयमित्येवकाराभिप्रायः २०

मधुसूदनी टीका १

यत्तेतपसिदाने च यास्थितिस्तत्परतया च स्थितिर्निर्दिष्टा सापि स
दित्युच्यते विद्वद्भिः कर्मवैवतदर्थीयं तेषु यत्तदानतपोरूपेष्वर्थे
षु भवन्तदनुकूलमेव च कर्म अथवा यस्य ब्राह्मणो नाम दे प्रशस्त
तत्तदेवार्थो विषयो यस्य तत्तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानेन तदनुकूलं क
र्म तदर्थीयं भगवदर्थं एव बुद्ध्या क्रियमाणं कर्म वा तदर्थीयं सदि
त्येवाभिधीयते तस्मात्सादितिनामकर्मवैश्यापनोदनसमर्थं
प्रशस्ततरं यत्तेतपसिदानोदनादृशः किंवक्तव्यं तु तस्मादायस्य
ग्रेतत्सादिति निर्देशात्प्रमाहात्म्यमिति संपिदितार्थः यद्यल्लसादि
नाशास्त्रीयं विधिमुत्तरं यत्तदानतयेव ह्यव्यवहारमात्रेण
यत्तपोदानादि कर्तव्यं प्रमादाद्देवगुणैः प्रामे ग्रेतत्सादिति ब्रह्मनि
र्देशेन तत्परिहारस्तर्ह्यश्रद्धयानतया शास्त्रीयं विधिमुत्तरं का
मकारेण यत्किंचित्कर्तव्यं तदनुकूलं नाम संराणामपि तेनैव वैश्यापपरि
हारः सादिति कृतं श्रद्धया सात्त्विकत्वं हेतुभूतयेत्यत आह

सदानंदी टीका १

यत्तेतपसिदाने च या निष्ठा तत्परामिका सा सदित्युच्यते भित्तैस्तेषु

येषु मन्त्रादिषु १ भवन्तदनुकूलं च कर्मसञ्चाभिधीयते अथवा य
 स्य नामेदं ब्रह्मणः प्रकृतं परं २ तदर्थो विषयो यस्य ब्रह्मज्ञानस्य
 ततश्चा ब्रह्मार्पणधिया कर्मक्रियमाणं विमुक्तये ३ तदर्थीयं
 सदित्येवं प्रशस्तमभिधीयते यस्यैकैकोप्यवयवः प्रशस्तो ही
 दृशो मतः ४ किंपुनस्तस्य सर्वस्य वाच्यमाहात्म्यमद्भुतं ५ य
 तादौ स सुदीरणाद्गवतो नामोतदित्यादिकं स्याद्भुतं कुरुते य
 देगविकले ध्येयं सरोपासकैः ते ये वेदविदो रहस्यमविलेना
 मार्यतो यत्परं तद्धीकृतमहाभिधं मम तौ भूया हवः स्वर्गतः

म८

नीलकंठी टीका १२

किंच यत्तादौ स्थितिर्निष्ठा सदितिसमीचीनेति उच्यते तदर्थः
 सल्लब्धार्थो ब्रह्मतदीयं तदर्थं कृतं तदर्थीयं परमेश्वरप्राप्त्यर्थं
 कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके तदेवं
 असात्विकं विष्णो वायनादिकं प्रजापर्वकं ब्रह्मणो मिथानत्र
 योच्चारणो न सात्विकं सद्गुणं वसं पादिने भवति १०

आनदी टीका १३

पूर्वश्लोकार्थानगमेन सात्विकतया श्रुतिविहितेषु य
 ज्ञादिषु स्थितिः सदिति च नित्याशोभना प्रशस्ता चेत्सु
 च्यते तदर्थीयं तच्छब्दपरामृष्टस्येश्वरस्यार्पणनिमि
 त्तं क्रियमाणं कर्म सदित्युच्यते नित्यं शोभनं प्रशस्तं चो
 च्यते १० ॥

रामकंठी टीका १४

+ यत्तदर्थमतः

+ यत्तदर्थं यद्युक्तब्रह्मभावना मयी स्थितिः प्रतिष्ठे
 ह परमार्थसती परमशोभना सदिति प्राप्ते नानेनाप्य
 ते प्रतिपाद्यते तदर्थीयं यज्ञादिप्रयोजनं कर्म प्रश
 स्ता व्यापारविशेषः सदित्येवैवपदेन कथ्यते एवं मो

ने

श्री.
गी. टी.
सं.

ताकोदिएणां सात्त्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्म समापति
हेतुं स्थितिं प्रतियाद्येदानीमासुराणां संसारबंधहेतुं
चतुर्द्विपरीतां स्थितिं प्रतियादयितुमाह २० ॥

लासिकीनमसमीटीका १५

किंच यज्ञादिषु च या स्थितिस्तत्तदेवावस्थानम् तदपि सदिति
सच्यते विद्वद्भिः तदर्थीये यज्ञाद्यर्थे हितकर्मजनादित
दपि सदित्येवाभिधीयते यस्मादस्य नाम्ना व्यस्तस्यापि स
गुणात्तादात्म्येन लोके प्रसिद्धं किंपुनः ओं तत्सदिति समस्त
स्ववक्तव्यम् तस्मादेतन्नाम यज्ञादौ सात्त्विकतन्निष्पत्त्य
र्थमवश्यमुच्चार्यम् अथ तामसानां श्रीगीताशास्त्रा
द्यावद्वेद्येत्यन्तमनधिकृततत्प्रतिपादनाय तेषां कर्म
ण्यनर्हत्वात्र किंचिदुपकारकमित्याह २० ॥

पंचोलेटीका

यज्ञश्रुति यज्ञेयज्ञकर्मणि या स्थिति तपसि दाने च या स्थि
तिसा सदिति विद्वद्भिर्बुध्यते च अत्यन्ततदर्थीये यज्ञदानत
पोरर्थीये कर्मसदित्येवाभिधीयते अथ वात्र याणां शास्त्रानां
ओं तत्सदित्येषां शास्त्रानां योर्थब्रह्मलक्षणाः तदर्थीये कर्मत
दपि सच्छेदेनोच्यते २०

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

यतपवमभिधायकः सच्छेदस्ततो यज्ञादिक्रियासु स्थितिः
प्रतिष्ठासदित्युच्यते तदर्थीये तस्यैश्वरस्य श्रीगानार्थमन्यत
स्ववर्णवित्तकर्मसफलमेव भवतीत्येतदप्यभिधीयते कथं
ते अशुभं हृत्येत्यनुषजनीये तथा च सदित्येतन्नामोच्चार्य
नुष्ठीयमाने यज्ञादिकसफलमेव भवतीत्यतस्तथापि तथैवा
नुष्ठेयमिति तात्पर्यम् २० ॥

मधुभाष्य

२०॥

108

भाषाग्रनुवादटीका

और यत्त तप दान मे जो स्थिति कहे इन का तात्पर्य जानि क
र अवस्थान है उसको भी विद्वान जन सत कहते हैं औ पर
मात्मा के अर्थ अथवा यत्त तप दान के अर्थ जो कर्म कि
ये जायें वे भी सत कहे जाते हैं जो ये यत्त दान तप आ
दि कर्म परमात्मा की सेवा के अर्थ जो कर्म सब असात्वि
क किम्बा विगुण अद्भुत भी होये पर अद्भुत पूर्वक कि
ये होये और ब्रह्म के नाम जो औ तत् इन से युक्त किये
होये तो सगुण सात्त्विक होते हैं २७

टीका

यत्त तप दानदिमें स्थिति सत यद् कहियत जोय कर्मदि
ईश्वर अर्पण सत यद् कहियत सोय २७ ॥

ਸਤਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ

੧੦੧
ਜਿਸੇ ਜਿਸੇ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ
ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ ਕਰਮੁ

ਮੁਖਿ

ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ
ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ

अप्रहयादुतं दत्तं तपस्तपसं कृतं च यत् अस्मदि
 त्वच्यते पार्थ न च तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् २८ इति श्री
 भगवद्गीतासूप निषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग
 शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रिपुराविभागा
 योगीनामसप्तदशोऽध्यायः २९

साङ्ख्यभाष्य टीका १

तत्र च सर्वत्र अज्ञाप्रधानतया सर्वसम्पाद्यते यस्मात् अज्ञाये
 ति तस्मात् अज्ञाया इतं हवने कृतं दत्तं ब्रह्मणोभ्योऽज्ञा
 या तपस्तपसमनुष्ठितमज्ञाया तथाऽज्ञायेव कृतं यत् स्ततिन
 मत्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्रानि साधनमार्गवात् सत्वात्
 पार्थ न च तद्ब्रह्मणोऽसमपि प्रत्य फलाय नाऽपीहायं साधुभिर्निर्दि
 तत्वादिति २८ इति साङ्ख्यभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः २९

आनन्दगिरिकृतटीका २

अज्ञाचितस्यापि कर्मणोनामत्रेयाच्चारणाद्वैगुण्ये अज्ञाप्रधा
 नं स्यादित्याशङ्क्याह तत्र वेतिसप्तमीभ्या प्रकृतं यत्तादिरसते स
 र्वयत्तादि सगुणमिति शेषः तस्यासत्त्वं साधयति मत्प्रामीति
 पेहिकासाधिकात्वा फलमज्ञादितेनापि कर्मणा सम्पत्स्यते
 कुतोऽस्यासत्त्वमित्याशङ्क्याह नवेति तस्याभयविधफलाहेतत्वे
 हेतमाह साधुभिरिति निरुतिरिति साधवः अज्ञारहितं कर्म अतो
 नैतदुभयफलौपरिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानामितानामपि
 अज्ञावतो अज्ञाया सात्विकत्वादिवैविध्यभाजो राजसतामसाहा
 रादित्यागेन सात्विकाहारादिसेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्तमपि
 यत्तादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतो परिशुद्धबुद्धीनां
 अवगाणदिसामग्रीसन्वाततत्सत्तातकारवतो मोक्षोपपत्ति
 रिति स्थितं २८ इति आनन्दगिरिकृतटीकायां सप्तदशोऽध्यायः २९

श्री.
गी. टी.
सं.

स्वान्तिकृत टीका ३

इदानीं सर्वकर्मसु अहं येव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतं सर्वं निंदति अ
श्रद्धयेति अश्रद्धया कृतं हवने दत्तं दानं तपस्तपे निर्वर्तिने यवाय
दपि कृतं कर्म तत्सर्वं मसदित्युच्यते यतः तस्यैव परत्र लोकांतरे
न फलति विगुणात्वात् नो रहन वासि लोके फलति अथ शस्कर
त्वात् ३३ तस्मै मयौत्पत्त्या अहो सत्त्वयो श्रिता तत्त्वज्ञानो धका
रीत्यादिति समदशो स्थितं ३८ इति श्रीभगवद्गीतासु बोधिन्या
टीकायां विगुणा विभागयोगो नाम समादशोऽध्यायः १३

विशावभाष टीका ४

अश्रद्धया नास्तिका बुद्ध्या कृतं तपस्तपे कृतं च यत्स्वाध्यायादित
दसदित्युच्यते तदा राधनमपि समदसन्नदाराधनेन न भवती
त्युच्यते ब्रह्मादिभिः किंतु दित्यग्राह न च तस्यैव न खलु परलोके
स्थितस्योपकारकं नो रहन स्मादहं दत्तं दानं तपः स्वाध्यायादि
लक्षणं कर्म फलसंगोत्पत्त्या प्रकृतपदत्रयनिर्देशेन ब्रह्मस्वरूपे
ध्यात्वा महत्या अश्रद्धया तदा राधनत्वेन कर्तव्यं मोक्षार्थिभिरित्य
र्थः ३८ इति विशावभाषे समदशोऽध्यायः १३

रामानुजभाष टीका ५

अश्रद्धयेति अश्रद्धयेति अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तपे कृतं शास्त्री
यमपि होमादिकं असदित्युच्यते कुतः न तस्यैव नो रहन मोक्षाय
सांसारिकाय फलाय ३३ अथासमासरं कृतं शास्त्रीयं
गुणतः प्रथमकलक्षणं शास्त्रेति द्वयविधा समदशोऽदिते ३८
इति श्रीरामानुजभाषे समदशोऽध्यायः १३

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

इदानीं मश्रद्धावतः तामसं कर्म सर्वं येव निष्फलं कारककलाप
संयोजनसमुपजनितप्रयासमात्रफलमेवेति सर्वथा मश्रद्धाव
तानभाषामित्युच्यते ३३ अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तपे कृतं शास्त्रीयं
गुणतः प्रथमकलक्षणं शास्त्रेति द्वयविधा समदशोऽदिते ३८
इति अभिनवगुप्तेन समदशोऽध्यायः १३

शस्ते ~~कर्मणि~~ कर्मणि यतमानानां सुखेनैव भवति शिवम् संग्रहोत्र
 सपवकारकवेषः क्रियासेवाविशेषिणीतथापि विज्ञानव
 तामोक्षार्थे पर्यवस्यति २८ इति श्रीभगवद्गीता ~~अर्थसंग्रहे~~
 समदशोऽध्यायः १७

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ अथ हाकृतं सर्वे निंदेति अथ ~~इयेति~~ असम्भवे अथ दया
 इतं होमं यतं दानं तन्निर्वर्तितं तयः यथा न्यदपि पूर्वोक्तवत्
 तंतत्सर्वमसदित्युक्तो यतः प्रेत्य लोकांतरे न फलति वि
 गुणात्वात् नेह चास्मिन् लोके फलसि अथ यथा स्मरत्वात् न दिः
 स्माद न स्तमः प्रथानां अदोत्पत्ता सत्त्वमयी अहं येदित्य
 ध्यायता तयं तात्पर्यं श्लोकप्रवाक्तेस्कारावरूपं विधिवि
 धुरधियः अस्यास्य न ते दानाद्वारक्रियासु विधिविधिव
 शातफलं ते लभंते तद्देवगुणानि हंतं प्रभवति इतदोतत्स
 देवा विवर्णीतेन ब्रह्मार्पणं स्यादिति दशमे समुत्ते
 निरुक्ते अतस्तत् २८ इति श्रीमद्देवतपेहितस्यं विरेचि
 ताया भगवद्गीता टीकायां परमार्थप्रपाटीकायां विवेको
 नाम समदशोऽध्यायः १७

अनमाली टीका ८

यद्वा लस्यादिना अदधानतया शास्त्रीयं विधिमुत्तर्यका
 मकारेण यत किंचिद्यत्तादिकं कर्तव्यतामसराणामपि तेनैव
 वैगुण्यपरिहारः स्यात् हिंस्तं अहं यासात्तिकत्वहेतुभूत
 येन तया अथ अथ इयेति अथ अथ यदुते हवने कृतमप्रौदमे
 यद्वा लोभः पत्रपस्तमे यथा यत्कर्म कृतं स्तुतिनमस्कारादि
 तत्सर्वमअहं कृतमसत् अतर्कं तत्सदिति निर्देशेन न तस्य
 साधुत्वं शास्त्रे कर्तुं सर्वथा तदयोग्यत्वात् छिलाया इवाकुरः
 तस्मादित्युच्यते हे पार्थ अथ अहं कृतं प्रेत्य परलोके फलति
 विगुणत्वेनापूर्वात्तनकत्वात् नो रह नापीह लोके यथा सा
 धुमि निर्दिष्टत्वात् अतएहि कामसि कफलविकलत्वादश्रद्धा

श्री.
गी. टी.
सं.

कृतमेति सात्विकाश्रयैवसात्विकेयत्तादिकुर्यादंतः करण।
श्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
शंकायां ब्रह्मनामानिर्देशेनसादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
तदेवमस्मिन्धायेशालस्यादिनानादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
वकं ह्यवहारमात्रेणप्रवर्तमानानांशास्त्रानादरेणसु
रसाधर्म्येणश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
देवावेत्यनेनसंशयविषयाणोरजसतामश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
तामसयत्तादिकारिणोसुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिका
रिणः सात्विके श्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिका रिति श्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
खिनाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेनभगवतानिर्णयः कृत इति
प्रसिद्धे २८ इतिगीतायांसप्तदशः १७

स८

कृत्स्नमेवैजयन्ती टीका १

नन्वसतोत्तानेविनासत्यदंकुशंतायनेरत्नपेतायामसत्तद
माह श्रुदयेति श्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
द्रुतं होमः दमं हानंतयस्तममवहितंयश्चात्पदपिकीर्तन
वेदनस्तवनावनादिकंकृतंनत्सर्वंशास्त्रीयमपिहोमादिके
कर्मासदित्युच्येतसज्जनेर्निर्वाक्यतेकृतंरत्नपेतायामाह
नचेति चशब्दोहेतौयस्मादश्रुदयेतादृशमेवश्रुदयेतादृशमेव
केस्वर्गादौसत्त्वोवानफलनिविगुणरूपानस्माददृष्टोद
रुत्तंभावान्नोऽहंसेसारेपियशोभोगादिफलैर्नदृष्टानि
स्यसज्जननिर्वाविषयत्वेनयथैफलत्वात् गुणत्रयाविधाश्र
द्धान्नसत्त्वमयीशुभा इतिसप्तदशोऽख्योवदन्तंनम्यहम
२८ इतिश्रीमत्वादींदकरीन्द्रकदेवदम्भकुंमनातिप्रवल्
करोद रवातिसयसकुमारनारदनियमानंदसेततिप्रवर
प्रवल्प्रतापपार्थसारथमहिर्माभितकृत्सदासस्यात्रैवासि
नागीरिथारिदासेनविरचितायांश्रीमद्भगवद्गीतायां कृत्
स्नमेवैजयन्तीविगुणविभागोनामसप्तदशोऽध्यायः १७

न

मा

दम

कृत्स्नमेवैजयन्ती टीका १

अथ यथा यत्नं कृतं हवने कृतमनौ दत्तं यद्वा लोभः यत्नपक्षे
 यथा मत्कर्म कृतं स्तुतिनसस्कारादितत्सर्वमथ यथा कृतमस
 तं असाधित्य अने अतः तत्सदिति निर्देशेन न तस्य साधुभावः श
 क्यते कर्तुं सर्वथा तदयोग्यत्वाच्चिलाया इवां ऊरुः तत्कस्मादसदि
 त्यव्यते शृणु हे पार्थ वो हेतौ शृणु हे पार्थ वो हेतौ यस्मात्तदथ य
 या कृतं ने प्रत्यपरलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाः जनकत्वात्
 नो रहनापीह लोके यशः साधुभिर्निर्दिष्टान् अतपेहिकामुक्ति
 कफलविकलत्वादथ यद्वा कृतस्य तस्मात्सात्विका अथ यैव सात्वि
 के यत्तादि कुर्यादंतः करणं अथ येनाह शस्येव अथ पूर्वकस्येव
 अथ पूर्वकस्य सात्विकस्य यत्तादेः देवादेय एषं कायां ब्रह्मणो
 नाम निर्देशेन साधुतां संपादनीयमिति परमार्थः अथ पूर्वक
 मसात्विकमपि यत्तादिविगुणं ब्रह्मणो नाम निर्देशेन सात्विकं सगु
 णं च संपादितं भवतीति भाष्यं तदेव मस्मिन् अध्याये आलस्यादिना ना
 हतशास्त्राणां अथ पूर्वकं हृदयवहारमात्रेण प्रवर्तमानानां शास्त्रा
 नादरेण साधुसाधर्म्येण अथ पूर्वकानुष्ठानेन न च देवसाधर्म्येणाकि
 मसुराग्रमी देवावेत्यर्जुन संशयविषयाणां राजसतामस अथ पूर्व
 र्वकं राजसतामस यत्तादिकारिणोः सुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनान
 धिकारिणः तथा सात्विक अथ पूर्वकं सात्विक यत्तादिकारिणस्त
 देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति अथ त्रैविध्यप्रदर्शनेन
 सुखेनाहारादि त्रैविध्यप्रदर्शनेन च भगवता निर्णयः कृत इति सि
 द्धे १८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
 स्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदसरस्वतीविरचितायां श्रीभगव
 द्गीतागुह्यार्थदीपिकायां विविधप्रधानिर्णयो नाम समाप्तो
 ध्यायः १९

सदानंदी टीका ११

एवं यत्तादिकं कर्म विगुणं सपि सात्विकं भवतीत्यतएवाहौ १
 श्रीमद्भगवता स्वयं प्रधानत्वेन स ब्रह्माय सदानादिकर्मसंस्त

श्री.
गी. टी.
से.

यतेनियते सर्वश्रद्धाहीनं मत्वादिकं यत्कृतं वै हं न वज्रोदने पात्रेभ्य
पवयत् ५ अनुष्ठितं तपो यच्च कृतं तत्सादिकं मयत् अश्रद्धया
च तत्सर्वं मसाध्यं च ते कृतं दशश्रद्धा कृतं यस्मात्तामुत्रेदं फलम
पि अंगवैष्णवतो पूर्वाजनकत्वेन हेतुना ६ नापीहास्ति यशो लो
के निर्दिनत्वाच्च साधुभिः श्रुतो मम दक्षभिः श्रद्धासं पाद्यासात्त्विकीत
या ७ यत्तादिकं कर्म कृतं यं विन श्रद्धा तत्फलं येष श्रद्धात्रे विध्यमादौ
सकलमावतपोदानसाहस्यहेतोः गेन तस्मान्मवोक्तं श्रुतिवित
तफलं ब्रह्मविद्यानिहेतुः श्रद्धाहीनं विनियमसकलमपि कृतं येन
संप्रोक्तमित्यंते श्रीकृष्णं गृह्णामपि परमगुरुं भूरिभावेन तोस्मि
रजस्तमोहः त्वनिधानमाराधनासमाश्रित्य गंगाविशुद्धं हरेः प
दां भोज्यं गंगं सदैव ध्यात्वेव मोक्षो भव पाशवंधान् ८ तत्राप्यसाम
र्थ्यवतां जनानां यत्तादिषाहु एकरं हि विस्मोः नाम त्रयं दोषगणा
पहंत तत्रोक्तं मुमुक्षुः सततं भजेत अशपि निर्णीतमिदं मतं यत्स
र्वेषु यत्तादिषु नाम विस्मोः प्रधानमस्तीत्यत एतदेव स्मृत्वा विमुच्ये
तविकल्पजालान् १८ इति भावप्रकाशे श्रीसदानंदविदा कृतेश्च
ज्ञाने विध्यवो धोयं पूर्णं समदशो गतः १७

नैलकंठी टीका १२

सर्वत्र श्रद्धैव साहु एव हेतुरिति व्यतिरेकमुचिनाह अश्रद्धयेति ३
तं होमः दत्तदानं तपः तत्र अनुष्ठितं कृतं अश्रद्धया विहितं भगव
न्नाम स्मरणमपि यच्चान्यतस्तत्सर्वं सततं यथावत् भूतमित्युच्यते कार्य
अतएव तत्र प्रत्यक्षत्वापरलोकेनोपपुज्यते इह अस्मिन् लोके वा
नोनैव उपपुज्यते तस्मान् श्रद्धैव सात्त्विकी मानेव सुखकामैः शर
णीकरणीयेति भावः १८ इति भीष्मपर्वणी नैलकंठीये भारत
भावटीये समदशोऽध्यायः १७

आनंदीटीका १३

एवंदैवसर्गभाजोसात्विकानांज्ञानकर्मसमुच्चययुक्तिं
 ह्रस्वसमापन्निहेतुंप्रतिपाद्यासुरसर्गभाजोतद्विपरीतांस्थि
 तिंप्रतिपादयति अश्रद्धयासात्विकाःश्रद्धयाः इतरयारा
 जस्यातामस्याचश्रद्धयापरमेश्वरार्पणंविनासर्वमसदनि
 त्यमशोभनमप्रशंसंवेतिसिद्धम् २८ इतिआनंदीटीका
 गीतायासमादशोऽध्यायः १० ॥

रामकंदीटीका १४

ज्ञानमूयजनाव्यभिचारिण्यश्रद्धयापरमार्थसद्ब्रह्मासंभाव
 नयाङ्गंयद्यत्तविधिर्योविहितस्तथादत्ततपश्चतस्रं दानत
 यसीश्रुतिष्ठिते अन्त्यासक्तंकिंचनकृतंतत्सर्वमसदि
 त्तुच्यते नतत्रित्येनापिशोभनंरुजोयतस्तदश्रद्धानुष्ठितं
 वस्तुनप्रेत्यनपरलोकेसत्तासाधुवा नचेदयतस्तत्फलस्या
 रलोकिकसैद्धिकस्या विनश्चरत्वादसत्त्वमसत्त्वव्याधिदोष
 योगाश्चासाधुत्वमतस्तथाविधैःकर्तृभिःकृतानांयत्तादी
 नांसंसारबंधलक्षणमसदेवफलंबोद्धव्यमितिदेवासुरस
 र्गभिर्व्यंजकयत्तादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्यप्रयोजनंय
 योक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्यविषयाविषयविभाग
 विस्तारवेदिनव्यमित्येम् स्फीतालोकादिनरुचिणिवयो
 नयत्तामुदैवीद्योरांरात्रिणिवमुक्लयत्तासंरीयश्रद्धा
 म् आत्मादित्यंतमुदिनमितः षोडशाऽध्यायशैलादृष्टेव
 द्वाभवेतेभविनोविद्वन्मोहनिद्रा २८ इतिश्रीमद्राजान
 क रामविरचितेवाक्यानव्यमात्रेसर्वतोभद्रनाम्निभगवद्गीता
 विवरणेसमादशोऽध्यायः १० ॥

श्री.
गी. टी.
सं

लाहिकी उल्लेखनी टीका १५

अश्रद्धयातामसैः पुरुषैर्यदुतं हवनं कृतम् दानं दत्तं तपश्च
नमस् निवर्त्तिनम् यदप्यन्यत्कर्म नमस्कारं वेदनादिकृतं
तत्सर्वमसदसाधित्युच्यते सद्भिः अतस्तस्य श्रुतं तत्सदिति नि
र्देशो नापि सत्त्वं कर्तुं न शक्यते शिलामिवोत्तरः अतस्तस्य
सागीतार्थावबोधने सर्वथा नयिकृता एवेति यतस्तस्येत्यलो
कांतरेन फलति नो इह न वासिलोके फलति अर्द्धादित्येना
पूर्वाजनकत्वात् अनया भगवदुक्तापेक्षिकामा मुष्मिकं च
फलं कर्मसाधयतीति गम्यते तथा चोक्तम् क्लेशमूलः
कर्माशयो दृष्टा दृष्टजन्मवेदनीय इत्येव दैवसर्गपरीक्षा
यै भोजनाद्यमलक्षयन् ये सिद्धिदा गुणोद्देशेन वेदे गु
णसागरम् २८ इति श्रीभगवद्गीता टीकायां वासवाख्या
या अर्द्धा गुणानिर्देशो नाम समाप्तोऽध्यायः १७ ॥

पंचोले टीका

इदानीं सर्वकर्मसु अहं प्रवृत्त्यर्थं मप्रदया कृतं सर्वं निरति
अप्रदयेति यत्प्रदया अग्रे हतं दत्तं ब्राह्मणेभ्यः कृच्छ्रं चोद्गाय
य एतदित्यस्तमं कृतं चेत् अन्तर्यामिप्रदयास्तति नमस्कारादि
कृतं तत्सर्वं असदिति असाधुच्यते तदुक्ताया समधिप्रेत्यपरा
लोके फलाय न भवति न कल्पते इह लोके क्रियार्थं मपि न भव
ति साधुभिः निरदितात् २८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूत्र
निबन्धस्य विद्यायां योगशास्त्रे पंचोले टीकायां समाप्तोऽध्या
यः १७ ॥

इदानीं सविद्विनी

एवं प्रह्वं सर्वकर्मणां प्रोक्तं फलविधायिनीति व्यतिरेकेण दर्शयति

यत्र अहयाकृतं निंदति अहयेति अहयाफलविषया संभा
वनया ईश्वरविषया संभावनया वानुष्ठितानि यत्तद्वानतयां सि
अन्यदपि साधारणं स्ववर्णं वित्तं कर्म असदिति कथ्यते तच्चैदि
कामुष्मिको भयफलसून्यमित्यतस्तन्मपि अहयेव सर्वमाचर
त्यसमां सिद्धिमाप्स्यसीति भद्रम् २८॥ इति श्रीरघुवीरसमि
हो धिन्यां श्रीभगवद्गीता व्याख्यायां समदशोऽध्यायः १०॥

सधुभाष्य

२८ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
गीताभाष्ये समदशोऽध्यायः १०॥

114

1. The first part of the paper is devoted to a general
discussion of the problem. It is shown that the
problem is of great importance and interest.
The second part of the paper is devoted to a
detailed study of the problem. It is shown that
the problem is of great importance and interest.
The third part of the paper is devoted to a
detailed study of the problem. It is shown that
the problem is of great importance and interest.

2. The second part of the paper is devoted to a
detailed study of the problem. It is shown that
the problem is of great importance and interest.

भाषा अनुवाद टीका

अब मनुष्य अज्ञा पूर्वक कर्म में प्रवृत्त होये इस लिये अज्ञा
ज्ञा कृत कर्म की निन्दा करते हैं कि अज्ञा से होम तप
दान औ पूजा आदि कर्म जो किये जाते हैं उन को ज्ञानी
शिष्ट कहे भले लोग असत मात्र कहते हैं क्यों कि अज्ञ-
विकल होने से इन कर्मों का फल परलोक में भी नहीं
होता है औ अयश करनेवाले हैं इस से परलोक में भी
कुछ फल नहीं है तो शरीर का लेश औ धन की खराबी
करने से भी क्या फल है अयश तो करके भी न करके भी
मिलेहीगा जो इस फल की इच्छा होय २८ इति श्री जगन्ना-
थस कुलविरचित मनभावनी भाषा टीका यां सप्तदशोऽध्यायः

७

दोहा

बिन अज्ञा अज्ञाति दियो तप तप यो की योजोय सो अस
तपार्थ कसो नहि परइद को होय २८ ॥

1315 513 F 9 1011

[The image shows a page from an ancient manuscript with approximately 10 horizontal lines of text written in a cursive script. The ink is dark brown or black, and the parchment is aged and discolored. The handwriting is dense and difficult to decipher due to its cursive nature.]

95

